Dr. RIZA NUR

HAYAT VE HATIRATIM

II. CİLD

ALTINDAĞ YAYINEVİ
Bâyezid - Beyazsaray, zemin kat Nu: 39
İSTANBUL

HER HAKKI MAHFUZDUR

İSTANBUL 1967

Nachdruck: K.G. Lohse, Frankfurt am Main

Benim şiddetimi, pervasızlığımı, gayretimi gören İttihat Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden bir takım bildikler, tanıdıklar tekrar cemiyete girmemi teklif ediyorlardı. "Sen cemiyetten çıkmamalıydın. Kale içinden fetholunur. Öyle iş'eri düze'tirdin. Bu yol, yol değildir" diyorlardı. Bunu bana Hürriyet ve İtilâf'tan çıkınca da, **Mustafa Kemal**'den ayrılınca da söyleyenler o'du. Nasılsa bu fikir yayılmış, yer tutmuş bir fikirdir. Fakat bence hiç faydasızdır. İç'nden iş yapmak bu ahvalde mümkün değildir. Böyle cemiyetlerde iş, kliklerin eline geçiyor. Bunlara haber anlatmanın imkânı olmuyor. Zaten daima bu hale gelince oralardan çıkmışımdır. Nihayet bana Sıhhiye Nazırlığını, Dahiliyeden ayırıp müstakil yapacaklarını, cemiyete tekrar girersem beni Sıhhiye Nazırı yapacaklarını söylediler. Bunu kabul, kendimi rezil etmek demekti. Kulağıma bile girmedi. Hem bana tenkit pek hoş geliyordu. Sevdiğim şeydi. Hilkatimde vardı.

Muhalefet her gün artıyordu. Mebuslardan ve hariçten her gün bir-iki kişi İttihat ve Terakki'den istifa ettiklerini ilân ediyorlardı. Gazetelerde her gün bunlar vardı. Buna mukabil İttihatçılar, Selânik ve Manastır'da Silâh, Top, Bomba mümasili adlar ile bir sürü gazete çıkardılar. Bunlar da bize olmaz küfürleri yapıyorlardı. Ağızları pek pisti. Bunları mülâzımlar çıkarıyorlardı. Bu gazeteler pek büyükten de atıyorlardı. Bir tanesi Sırp kralına küfrediyor, Belgrad'ı gidip zaptedeceklerini yazıyor, yedi düvele, yetmiş iki buçuk millete meydan okuyor. Bu da devlete müşkülât oluyordu. İttihatçı reisleri de bunlara söz geçiremiyorlardı. Bunlardan biri **"Silâhçı Tahsin" idi ki, gaze**

tesinin adı Silâh idi. Tam bir tulumbacıydı. Neler yazmadı. Sonra onu **Talât,** bir gece Makriköyü civarında kestirip bir çuvala koydurmuştur. Bunlar muhalifleri kestikleri gibi bazan da kendi adamlarını keserleridi. İstanbul'da da İttihatçılar, Siper-i Sâika adında bir gazete çıkarıyorlardı. Biz sanki yıldırım, bu da sanki siperi idi. Bunun da dili Silâh ve emsali dilinde idi. Bu gazete daima bana ve muhaliflere hain-i vatan diyordu. Fırkanın birden ziyade olmasını muzır görüp, fırkanın adına tefrika diyordu. Bu, İttihatçıların umumî tabiri idi. Biz de ihtilâfü ümmetî rahmetün hadîsini serlevha yapıp makaleler yazıyorduk. Biraz sonra bu şiddetli vatanperver gazete müdürü —ki, bir Giritli idi— ehemmiyetli bir parayı yüklenip kaçtı. Gazete de kapandı. Cemiyetin diğer gazetesi Şûra-yı Ümmet idi. Bunda en ziyade **Sami Paşazade Sezai, Ferit** (Şimdi sefir) yazıyorlardı. Bunlardan başka bütün eski gazeteler muhalifti. Yeniden de birçok muhalif gazete çıkmıştı. Belki hepsi yirmi kadardı. Ben, bunlarda yüzlerce makale neşrettim. Bazan bir günde muhtelif gazetelerde iki-üç makalem olurdu.

Der iken "Cemiyet-i Muhammediye" adında bir cemiyet çıktı. Bu cemiyet Volkan adında bir gazete çıkardı. Bunlar dini âlet olarak ele almışlar. "Din gidiyor. Şeriat lâzımdır" diyorlardı. Âzası ekseriyetle şeyh, derviş ve hocalardı. Bunlar sokaklarda, medreselerde, kışlalarda dolaşıyor, propaganda yapıyor, âza yazıyorlardı. Az zamanda fevkalâde büyüdü. "Görüyorum ki..." adlı makalemi Volkan'da belki on defa başmakale olarak bastılar. Vaki ricalar üzerine yeniden basıyoruz, diyerek derceciyorlardı. Zaten İkdam da bu makaleyi havi nüshayı elli bin nüsha basmıştı ki, o vakte kadar Türk gazeteciliğinde görülmemişti. Bir gazete en çok otuz bin nüshaya çıkabilirdi.

Ben bilekleri sıvamış, İkdam, Sabah ilâ... Bu gibi gazetelerden her birinde makaleler neşrediyordum. Bunlar hep polemik ve panfle tarzındaydı.

Sabahattin taraftarları da, Ahrar fıkrasını vücuda getirmiş, Bab-ı âli civarında bir kulüp de tutulmuştu. Ben de onlarla beraberdim. **Celâl Arif** de dahildi.

Muhalif matbuatta **Süleyman Nazif** de bizimle beraberdi. **Abdullah Efendi** de muhalifti.

Artık matbuat, millet herkes cemiyetin aleyhindeydi. Bu vaziyet iki-üç ay gibi kısa bir zamanda olmuş, mukaddes bir cemiyet yapılan İttihat ve Terakki artık çirkef olmuştu. İttihatçılar, mevkilerini pek fena görüp Rumeli'den üç güzide tabur getirdiler. Bunlar (Avcı Taburları) dır. Bunlara imtiyaz verdiler, şımarttılar.

Bu esnada İttihatçılar, Köprü üzerinde muhalif gazetecilerden **Hasan Fehmi**'yi vurdular. Münevver bir gençti. **Abdülhamid** zamanında Mısır'da yaşamıştı. Ona muhteşem bir cenaze alayı yaptık. Müthiş bir kalabalıktı. **Murad Bey,** ben, bazı ileri gelen muhalifler tabutun hemen arkasında idik. Bab-ı âli önünden geçerken, **Murad Bey,** oradakilere: "Görüyor musunuz? Bu cenaze **Rıza Nur**'un, İkdam'daki makalesi ihtilâl yapacak, İttihatçıları devirecektir." dedi. Sanki keramet sahibiydi...

Asker ve millet çok dindardı. Genç zabitler, dinde ihmal ediyorlardı. Bazıları kışlada abdesthanede kâğıt ile temizlenirmiş, su iktiza eden askere sabahleyin hamama izin vermezlermiş. Halbuki kış su ile yıkanırdı, neferler gusül etmeyince o günü ekmeğe bile elini süremez, aç kalır. Bu itikat, bu kadar şiddetliydi. Keza bazı zabitler nöbetçi oldukları zaman kışlada fuhuş yaparlarmış. Cemiyet-i Muhammediye bunları ele almış ve daha türlü vesileleri de dine dolayarak askerleri, bilhassa avcı taburu çavuşlarını fikrine kazanmıştır. İttihatçılar bu esnada uyku uyumuşlardır. Bu çavuşların başı **Hamdi Çavuş**'tur. Bir gün bu çavuş, kendi kendine demiş ki: "İttihatçılar gâ-

vurdur. Her rezaleti yapıyorlar. Bu da bizim kuvvetimizle oluyor. Biz bunları tepeler, şeriat alırız." Derken bir gün saraya gider. Padişahı görmek ister, göremez. Mabeyincilerden birine fikrini söyler ve padişahın başa geçmesini rica eder. **Abdülhamid** reddeder. Bunun üzerine **Hamdi** kendi başına yapmaya karar verir. Bir sabah erkenden kendi askerlerini ayaklandırır. Nerede zabit bulurlarsa tevkife başlarlar. Hareket umumîleşir. Bütün asker aynı şeyi yaparlar. İstanbul'da o vakit kırk bin asker vardı. Büyük bir asker kalabalığı meclisin önüne gelir. Bunların en büyük garazları **Hüseyin Cahid**'e imiş. Onu zannederek **Emin Arslan** adındaki Dürzî mebusu öldürdüler. Birkaç kişi daha öldürdüler. Mebusan meclisine çıkarlar. Meclis allak bullak olur. O esnada bunların arasına hocalar da karışırlar Meclis bunlara ne istediklerini sorar. Onlar hâlâ ne isteyeceklerini bilmezler imiş. O esnada **Hoca Rasim** adında biri "Şeriat isterük!" der. Şeriat isteriz derler. İşte 31 Mart Vak'ası denilen meşhur vak'a böylece olur.

İttihatçılar sonra bu vak'ayı **Abdülhamid** tertip etti dediler. Yalandır. Zavallının bunda hiç dahli yoktur. Hattâ mevsukan biliyorum, **Hamdi Çavuş**'u reddetmiştir. Diğer vesika şudur: Asker, meclisten sonra öteye beriye dağılmıştı. *Bir kısmı da* **Yıldız**'*a gitmişti.* Orada **Ali Kabulî** adında bir bahriye zabitini parçaladılar. **Kâmil Paşa**'nın oğlu ve **Abdülhamid**'in yaveri **Said Paşa** mabeyinde imiş. **Abdülhamid** pek telâş etmiş, korkmuş. Paşaya: "Yediğiniz haltı gördünüz mü?" diye bağırmış, içeri kaçmıştır. Bunu bana bilâhare **Said,** vak'adan çok sonra söylemiştir. Yalnız şu muhakkaktır ki, **Abdülhamid** bunu tertip etmemiş, iştirak ve tasdik etmemiş; fakat aleyhinde de hareket etmemiştir. Edemezdi de. Vazifesi de değildi. O, zaten böyle fırsatlara muntazırdı.

Hep görüyorum ki işlerin iç yüzleri daima başka, herkese ilânı ve herkesin dilinde dolaşanı büsbütün başka oluyordu. Bu da böyledir.

Mizancı Murat Bey ise 31 Mart'ın sırf İttihatçılar tarafından tertip olunduğu fikrindeydi. Bu hususta bir kitap da yazmıştı. Bana, Midilli'de okudu. Ben itiraz ettim. **Murat Bey** çok anûd idi. Bir türlü fikrinden dönmek istemedi. Onun delili şu idi: Vak'a patlayınca, İttihatçılar hep delik aramış, saklanmışlardı. **Talât** da Fatih'te **Hoca Hâlis Efendi**'nin evine saklanmıştı. Bu zat ilim ve kitap merakhsı iyi bir hoca idi. Fikren muhalifti; fakat iki tarafla da dost idi. **Talât**'ı evinde saklar. **Talât,** ona: "Hoca, bir halt yedik; ağzımıza, burnumuza bulaştırdık. Felâket oldu" demiş. Hoca, bunu sonra **Murat Bey**'e söylemiş. O da bundan vak'ayı İttihatçılar tertip ettiğini çıkarmış. Halbuki **Talât,** biz tertip ettik dememiştir. İsteyince bundan (Tertip) manâsı çıkabilir ama, bir de "Biz bir Meşrutiyet yaptık. Türlü fena şeyler yaptık. Beceremedik. Türlü halt ettik. Başımıza bu felâketi getirdik" mânası da çıkar ki, zannımca **Talât**'ın fikri budur. **Murad**'a göre gûya İttihatçılar bunu, muhalifleri temizlemek için tertip etmişlermiş. Buna dair hiç bir vesika ve delil yoktur. Deliller bilâkis onların tertip etmediği cihetindedir. **Murat Bey**'in fikri doğru olsaydı vak'a, onlar lehine başlar, onlar idare ederlerdi. *Vak'a ihtilâller seciyesiz şeylerdi.* İdareleri mümkün ve ne mahsûl verecekleri de asla bilinemez. Şu fikirle başlar, sonra tamamiyle zıd bir fikre istihale eder. İş de mürettiplerin elinden çıkar. Fakat bu vak'a öyle olmamıştır. Ne fikirle başlamışsa, o fikirle bitmiştir. İşi yapan **Hamdi Çavuş,** İttihatçılar aleyhine ve şeriat lehine başlamış, öyle bitmiştir.

Evvelce bir padişah ve saray hükümeti, Meşrutiyetten şimdiye kadar ise hakikatte bir mülâzım hükm ve kuvveti ve hükümeti vardı. Şimdi bu vak'a ile çavuş ve nefer hükümeti kuruldu.

Meclisten, Konya ovasının irva ve iskasını teftiş için Nafia encümeninden bir heyet gönderdiler. Ben de Nafia encümeninde idim. Bu işi Anadolu şimendifer kumpanyası yapmıştı. Kumpanya direktörü **Hugnenin,** bizi hususî bir trenle götürdü. O vakte kadar bu şimendifer sade gündüz yürürdü. Biz gece-gündüz yürüdük. Güzel, süslü bir vagondu. Şampanyalar, türlü sandviçler, yemekler vardı. Henüz ömrüme böyle güzel alafranga büfe yememiştim. Konya'yı irva ve iska yerlerini gördük: Kül rengi bir toprak, geniş bir ova. Burası Konya ovası. Su da bol. Eğer kâmilen irva ve iska yapılsa, orası bir Mısır olur. Döndük. Ankara'yı da görmek istedik. Bizi oraya da götürdü. Oradan da döndük. Bir ikindi zamanı İzmit'e ge'dik. **Hugnenin,** istasyona indi. geldi ve dedi ki: "İstanbul'da asker isyan etmiş, meclisi basmış, mebuslardan birçoğu ölmüş."

Bunu işitince: "Eyvah, Meşrutiyet gitti. Padişah yapmıştır" dedim; üstüme baygınlık geldi. Bilmem ne kadar baygın kalmışım. Aklım başıma geldiği vakit **Hugnenin,** beni tesellîye uğraşıyordu. Ezcümle dedi ki: "İlk haberler daima mübalâğalı olur. Bu kadar fazla değildir. Sabredin. Yolda öğreniriz." Bu adamın sözü kulağıma küpe olmuştur. Hakikaten sonraki hayatımda dikkat ettim, ilk haber daima mübalâğalıdır. İlk habere inanmamalı, intizar etmelidir. Mebus arkadaşlar da telâşta idi. "Ne yapacağız?" dedik. Kimsede hayretten başka cevap yoktu. Dedim ki: "Mademki bir felâket olmuş. Arkadaşların başına ne gelirse, bizim de başımıza gelmesi lâzımdır. Sirkeci'ye çıkar çıkmaz, meclise gidelim." Teklifim kabul edildi. Fransız hastahanesinin müdür ve operatörü doktor **de La Combe** de trende idi. Beni bir tarafa çekti: "Kararınız doğru değildir. Bu hayat meselesi, ne olmuşsa olmuştur. Elinizden ne gelir. Bana, Haydarpaşa'ya Fransız sefaretinin çatanası gelecek, seni alayım. Evime, hastahaneye, yahut sefarethaneye götürüp saklayayım. İcap ederse oradan hudut haricine göndeririz." dedi.

Doğrusu bu adamın bu insaniyetini unutamam. Fakat kabul etmedim. "Arkadaşları bırakıp kaçmak namussuzluktur." dedim. "Değildir. O mesele değil bu." dedi. Ne dedi ise olmadı. Pendik'e gelmiştik. **Hugnenin** yeni haber aldı: "Bakın o kadar değilmiş. Sade **Hüseyin Cahîd**'i öldürmüş'er." dedi. Haydarpaşa'ya geldik. Doktor, yanıma geldi: "Etme, gidelim!" dedi. Teşekkür edip kabul etmedim. Köprüye çıktık. Meclise doğru yollandık, Köprü başına geldik. Baktım sekiz-on arkadaştan üç kişi kalmışız. Ötekiler habersiz savuşmuş. Bab-ı âli'ye geldik; yanımda sade Siverek mebusu **Nurettin** kalmıştı. O da, orada savuştu. Ayasofya'ya ge'dim; ortalık da kararıyordu. Oralar tenha idi. Mebuslardan birine rastladım. "Ne oldu yahu?" dedim. "Bu zamanda burada ne işin var? Haydi evine git! Mecliste kimse yok." dedi. Döndüm. Taksim'deki evime geldim. Sabaha karşı müthiş yaylım ateşi gürültüleri işittim. Apartmandaki aileler korkudan mahzene iniyorlarmış. Benim kapıyı da vurdular. Gitmek istemedim. Bir kadın beni zorla indirdi. Herkes kendini şaşırmıştı. Ananbaba günü idi. Müthiş muharabeler oluyor zannediyorduk. Sabah erken sokağa fırladım. Öğrendik; bir şey değil. Asker, keyfinden kurşun atarak şenlik etmiş.

İttihatçı reisleri Selânik'e kaçmışlar. Hükümet yoktu. Yeni kabine teşekkül etti. İş ayağa düşmüştü. **Nazım Paşa, Gazi Muhtar** —ki, halk ve asker bunlara pek hürmet ediyorlardı— dolaştılar. Askere nasihat ettiler. sükûnete getirdiler. İntizam avdet etti; fakat kimse atiyi bilmiyor, herkes korku içinde idi. Sokaklar bomboş idi. Askerler başlarına alaylı zabitleri geçirmişlerdi. Şükür ki yağma, hayata ve ırza taarruzlar olmadı. Hattâ **Hamdi Çavuç,** sefarethanelerde bir tecavüz olmasın diye müfrezeler yollayıp muhafaza ediyormuş.

Birkaç gün sonra Çatalca istihkâmatindaki asker İstanbul'a gelip meclisin önüne toplandı. Görünce: "Yine bir şey!" dedik; korktuk. Birini gönderip ne istediklerini sormak lâzımdı. Kimse gitmedi. Ben, iki hocayı ikna edip aldım. Askere yaklaştım. Sordum. "Şeriat oldu; onun için mebus babalarımızı tebrike geldik" dediler. Alâ. Meclise çıktık. "Korkmayın, bir şey yok. Tebrik imiş" dedim. Şunlara yerlerine gitmek için nasihat etsek iyi olur, dediler. **Yusuf Kemal**'e bu vazifeyi verdiler. Askere bir nutuk verdi. Bu vakte kadar koyu İttihatçı olan **Yusuf Kemal**, bu askere şeriatın iyiliğinden, bu güzel işi yaparak Peygamberin ruhunu şâd ettiklerinden, İttihatçıların fenalığından bahsedip askeri methetti. Bu nutuk, meclis zabıtnamesiyle neşredildi. Asker gitti.

Yusuf **Kemal** Boyabatlıdır. Hemşeri demekiz. Kuleli İdadisi'nde iken kırda gezerken sağ elinden vurulmuş. Kendi, av yaparken kaza oldu, başkası başka türlü ve çirkin bir şekilde diyor. Eli böyle olunca, askerliğe yaramaz diye Tıbbiye İdadisi'ne yollamışlar. Ben, zatülcenb hastalığının tebdil havasından geldiğim vakit, onu bizim sınıfta buldum idi. Beraber Tıbbiye'ye geçtik. Çalışkan, zekâsı yerinde biridir. Tıbbiye'de bir derece ahbap olduk. İkinci sınıfta, oradan da çürük tezkeresi alıp çıktı. Boyabat'a gidip hükümette kâtip olmuş, birkaç yıl sonra yine İstanbul'a gelip Hukuk mektebine girmiş, oradan mezun olmuş, ben doktor olduğum vakit, o da avukatlık ediyordu. Yine temasa geldik, ahbaplık ettik. Sonra aramız soğudu. Çok zaman görüşmedik. Sinop'tan mebus olamayınca, İttihatçılar onu Kastomonu'dan mebus yaptırmışlardı ve bu mebusluk meselesinden bana dargındı.

İleride yine bahsedeceğim. Bu çocuk aklı erer, oldukça malûmatlıdır; fakat gayet tabansız, çok impulsüf bir hilkattedir. Her ilk vak'adan derin bir surette müteessir olur. Derhal eski fikrinden döner ve yeni bir fikre başlar.

Burada da böyle yaptı. Halbuki İttihatçılar, tekrar gelip işleri ellerine alınca, olanı biteni öğrenince **Talât, Yusuf Kemal**'e bu nutkunu okur, ona büyük bir husumet bağlar. Artık turfa oldu. Sonra Adliye Müsteşarı yapmak bahanesiyle ve **Necmeddin Molla**'ya bir mebusluk yeri açmak için mebusluktan istifaya mecbur ettiler. Avrupa'ya, talebe müfettişi diye gönderdiler. Adliyeye müsteşar yaptılar; fakat az zaman içinde oradan da atıp, tam atlattılar. **Yusuf Kemal**, bu husumetin dert ve mihnetini tâa Harb-i Umumî sonuna kadar çekmiş, menkûb kalmıştır; fakat kendi kabahati ve cezasıydı. Bundan yüreği çok yanıktı. Dertli dertli anlatır: "Bir daha muhalefet mi? Tövbe" der.

Arası biraz geçti. Selânik'te Hareket Ordusu adıyla bir ordunun toplanıp İstanbul üzerine yürümeğe başladığı haberi geldi. Bu ordunun kumandanı Selânik mebusu **Rahmi**'nin kayınbabası **Hüsnü Paşa** idi. Bu zat **Ali Fuat Paşa**'nın teyzesinin kocasıdır. Selânik'e toplanan İttihatçılar, birkaç taburu elde etmişler. Sandanskiy adındaki meşhur Bulgar komitecisi de bir takım Bulgarlar ile iştirak etmiş. Diğer mühim kısım da dönmeler olmak üzere bir ordu vücuda gelmiştir. Buna yolda birkaç tabur da **Kâzım Karabekir** ve **İsmet** (Paşa) nın kumandasında olarak Edirne'den gelip iltihak etmiş idi. Ayastafanos'a kadar geldiler. Orada, neden ve nasıl oldu bilmem, kumandanlığı **Mahmud Şevket Paşa** aldı.

Bu ordu 10.000 kişi kadardı. Yarı kadarı muntazam diğer kısmı derme-çatma şeylerdi. Mebusan Meclisi, bunlara bir heyet gönderdi. Beni de intihap ettiler. Gitmedim. Ben vaziyeti öğrenmiştim. Bu hareket, yani 31 Mart sırf İttihatçılar aleyhine binnefsihi bir kıyamdı. **Abdülhamid**'den tehlike yok idi. Şeriat meselesi sade bir lâftı. İlk gün meclisi basan asker, İttihatçılar aleyhinde bulunmuş, onları kesmek istemiş, fakat benim için yaşasın diye bağırmış. Mesele İttihatçılar aleyhine bir kıyamdı. Heyet

gitti ve geldi. Celse esnasında Halep mebusu **Nafi Paşa** yanıma oturdu. Ve dizimi dizi ile itip "Gelenler senin ve **Ali Kemal**'in aleyhinde, vagonlara tebeşirle kahrolsun **Rıza Nur,** kahrolsun **Ali Kemal** ve böyle şeyler yazmışlar. İhtilâli onlar yaptı, diyorlar. Benden öğrendiğini kimseye söyleme" dedi. Teşekkür ettim. Biraz sonra çarpma suretiyle gayet zengin olan ve Bulgar Kralı adını alan Bolu mebusu **Habîb,** mecliste gizli bir celse yaptırıp kürsüye çıktı. Bütün mebusların oraya davet edildiğini, derhal gitmeleri lüzumunu söyledi. Kandırdı. Baktım ki, iş fena. Meclisi pençeleri altına alıp hareketlerinin meşruiyetini tasdik ettirecekler, ondan sonra istedikleri şeye karar verdirecekler. Düşündüm. bunlar şehre girerlerse harb olacak. Sonra da idamlar, her şey olacak. Garez kazanı kaynayacak, canlar yanacak. Halbuki bu vak'a ile İttihatçılardan kurtulunmuştur. Böyle bir fırsat bir daha ele geçer mi; bunları burada bir daha ezip işi bitirmeli. Düşündüm, ya **Abdülhamid?!** Dedim ki, aynı zamanda onu da hall etmek mümkündür. Derhal Harbiye Nezaretine gittim. **Nazım Paşa**'yı buldum. Bu zatla sevişirdik. İttihatçıları hiç sevmezdi. O, bu işin racülî idi. Asker pek seviyor, ne dese dinliyorlardı. Hem de Harbiye Nazırı idi. Ben, onu pek metin zannederdim. Her vakit öyle görürdüm. Lâfları askerce ve sert idi. Bu sefer dermansız bir halde buldum. Meseleyi ve fikrimi izah ettim. "İş işten geçiyor. Sen şu askeri topla, 40.000 talimli askerin var. Şunları bir hamlede bitir. Sonra dön, **Abdülhamid**'i de hall et! İşler düzelsin!" dedim. Baktım, dudakları morardı, bayağı titremeye başladı. Gayet âciz ve perişan bir tavır'a: "Ben bunu yapamam." dedi. Dedim: "Paşa! Millete büyük hizmet edersin. Tarihe adın altınla yazılır. Asker seni seviyor. Emrine hazırdır." "Yapamam!" dedi. Baktım ki ondan ümit yoktur. Başka da ümit yok. İstanbul askeri İttihatçılara karşı müdafaa edecek; fakat başlarında zabit ve kumandan yok. Demek nasıl olsa mağlûp olacak. "Artık bize kaçmaktan başka yol yoktur" dedim. Hemen Yeni Camie indim. Oradaki Osmanlı Bankasında iki yüz lira kadar param vardı. Onları aldım. Sirkeci'den bir kayığa binip Galata rıhtımındaki ilk hareket edecek Fransız vapurunun yanına çıkıp vapura girdim. Kalktık, Pire yolunu tuttuk. İskenderiye'ye vardık. 'Fırsat! Mısır'ı da görelim" dedik.

İttihatçılar, İstanbul askerini "Biz harb için gelmedik. Sizi tebrik etmeye geldik" diye aldatmışlar. **Nazım Paşa** da askere mukabele etmemesini nasihat etmiş, yani zavallıların ellerini bağlamış. Hareket ordusu İstanbul'a girmiş, mukavemet görmemiş, fakat Bulgar'lar edepsizliğe başlayıp kışlalara ateş etmişler, nöbetçileri süngülemişler. Bunu gören İstanbul askeri silâha sarılmış, birçok yerlerde harb başlamış ve devam etmiş, iki taraftan birçok ölü ve yaralı olmuş. İttihatçılar kumanda altında olduklarından ufak fakat sağlam bir kuvvetle topluca bir oraya, sonra başka yere hücum edip hepsini parça parça mağlûp etmişler. Halbuki İstanbul'da birçok top da var iken bu asker tüfekten başka bir şey kullanamamışlar. Hem de toplanıp birden harp etmesini bilmemişler. Daha doğrusu imkân kalmamış.

İttihatçılar âsi başlarını toplayıp asmışlar ve yine hükümeti ele almışlar. Meclisi toplayıp **Abdülhamid'i** hall'e karar vermişler. Yahudi **Karassu** ile Arnavut mebus **Esat Paşa Topdani**'yi gönderip Padişahı hall, Selâniğe sevk ile hapsettirmişler. Türk tarihi burada feci bir leke ile berbat edilmiştir. Koca bir saltanatın Türk padişahı pek adi bir yahudi ile **Esat Paşa** gibi kaatil, rezil bir Arnavud'un eliyle tahtından indirilmiştir. Aferin ittihatçılar!

Abdülhamid Selâniğe gönderilip **Alâtini** adındaki zengin tacirin evinde hapsedildi. Sonra Balkan harbinde

İstanbul'a getirilip Beylerbeyi sarayında hapsedildi ve orada öldü. Muhafızları **Rasim** (Şimdi mebus ve iyi bir adamdır), **Mahmut** (Şimdi Siirt mebusu, para vurgunundan başka bir işi yoktu), **Salih** (Mustafa Kemal'in emin ve mahremi, kaatili ve Bozok Mebusu) adındaki zabitler idi.

Abdülhamid orta boylu, kambur, esmer, gayet iri ve revan dirsekli, burunlu bir adamdı. Hilekâr bir insandı. Pek cahildi. Padişah olmak için hileler yapmış, o vakitki işbaşlarına hürriyet ve meşrutiyet vâdetmişti. Padişah olunca meclisi fesh ve hürriyetçi ricali nefyetmişti. Etrafına kendi gibi cahilleri toplardı. Ricali hemen umumiyetle böyle idi. Padişahlığı ve halifeliği mukaddes bir hale koyup bunu halkın ve ricalinin zihnine yerleştirmişti. Herkes: 'Padişahın adı abdestsiz ağıza alınamaz", derdi. Casusları çoğaltmış. Yıldız'ın etrafına iki duvar yapmış, tüfekçi diye bir takım eşkiya Arnavutları toplamış, Arnavut ve Araplardan muhafız taburları yapmış, böylece uzun zaman tutunmuştu. Bu adamın mevkiine dokunacak bir şey yapmazsanız hiç bir fenalık yapmazdı. Bu hususta ise pek hassastı. Hemen sürerdi; fakat maaş ile sürerdi. **Mithat Paşa** müstesna, hiç kimseyi idam etmemiştir. Bu adama kızıl sultan adını koydular ama, tamamiyle haksızdır. Onun bu millete fenalığı; milleti cahil ve kör bırakmasıdır, müstebit bir idare kurmasıdır. Hiç kimseyi Avrupa'da tahsile veya gezmeye yollamazdı. Bunun zararı da müthiş olmuştu. Devleti kimin idare edeceğini ve bunun bizdeki tahsil ile olamıyacağını asla kaale almazdı.

Böyle olan **Hamid,** şüphesiz bir takım günah sahibidir. Fakat 31 Mart vak'asında tamamiyle masumdur. Günahları, zamanında ceza görmedi, bu günahsız zamanında cezalandı. Demek eski cezalarının hepsini birden gördü.

Tanrı adaletini ihmal etmez, imhal eder derler. Vukuatta görüyoruz ki, böyle oluyor.

Artık İttihatçılar İstanbul'un ikinci fethi diye bağırdılar ve böbürlendiler. Bu fethin ikinci günü üç zabit bir müfreze ile Taksim'de bizim eve gelip beni aramışlar, onlar da kaybolduğumu söylemişler. Demek kalsaydım parça anacaktım. Böyle zamanlarda dert anlatılmaz, kafa davullarının kirişleri pek gergindir. Ne desem benim vatanperver olduğumu asla kabul etmezlerdi. Bu, zihniyet meselesi. Böyle fırtınalarda bir limana sığınmak lâzımdır. Bora geçince, haber anlayanlar olur. Biz de öyle yaptık.

Mısır'ı gezdikten sonra Atina'ya döndüm.

Atina sıcaktı. Otelde âdeta bayıldım. Beni şehrin sayfiye erinden yüksekçe bir yer olan "Kifisiye" ye sedye ile götürdüler. Orada gözümü açtım. Şehrin civarında zengin mermer madeni var. Atina'da yaya kaldırımlarını mermerden yapmışlar. Güneş vurunca parlıyor, göz dayanmıyor.

İstanbul'da kurulan divan-ı harb, benim hiyanetime hükmetmiş. Sinop ahalisi o vakit yaman ahali idi. Başlarında Rasim **Bey** vardı. Pek kahraman insandı. **Mahmut Şevket Paşa**'ya bir telgraf çekip, protesto etmişler ve demişler ki: "Bizim mebusumuz vatanperver ve namuslu insandır." Büyük bir cesaretti. **Mahmut Şevket Paşa** cevap vermiş: "Namuslu ise divan-ı harbe gelip teslim olsun. Mebusunuza söyleyin!" demiş. Ahali: "Namusludur. Fakat divan-ı harbe inanamayız. Meclis veya bir adalet mahkemesi muhakemesini etsin. Onu teslim edeceğiz ve kabahatli ise ipini biz kendi elimizle çekeceğiz" demişler. Büyük tecellüd. Doğru söz. Bravo!... Bu halk ile iftihar ederim. Bu hareketleri, avdetimde beni daha büyük fedakârlıklara sevketmiştir. Bir mebusun arkasında böyle bir halk olmalıdır. Bir telgrafın bir nüshasını da Mebusan Meclisine çekmişler.

Divan-ı Harb ve **Mahmut Şevket,** tabiri mahsusu ile şapa oturmuşlar. Hele isyan günü İstanbul'da olmadığımı anlayınca ithamın şeklini değiştirip "İsyanı onun makaleleri yaptı" demişler. Sinop'un teşebbüslerini ben de haber aldım. Atina'dan meclise ben de yazdım. Adem-i mes'uliyetime karar verdiler. **Ahmet Rıza** bana avdetimi yazdı. İstanbul'a geldim.

Şu insanlar tuhaftır. Yahut, o günü, yani isyan günü ve ondan on gün evvelinden beri ben **İstanbul**'da bile yoktum. Konya ovalarında idim. Nasıl ihtilâl yaparım. Müşevvik ve mürettip olduğuma dair de bir vesika yok. **Mahmut Şevket**'te böyle hüküm karakuşîler çoktu. Vakıa benim meclisteki nutuklarım, neşrettiğim **makaleler** bu vakanın olması için fikirleri hazırlamıştır. **Zaten** Türkiye'de muhalefeti te'sis eden ben idim. Lâkin **onlarda** da aslâ isyana teşvik, isyan edin gibi bir cümle yoktur. Ve hakikaten de bu isyanda maddî hiç bir hizmetim yoktur. Ne ise, bu işi de böyle savdık.

Ahrar fıkrası gevşedi. **Celâl Arif,** bizi bırakıp İttihatçılara yanaştı. Azadan Kıbrıslıların damadı **Nurettin Ferah,** fırka namına Avrupalı sermayedarlara muvaffakiyet halinde imtiyazlar vereceği vaadi ile para almak peşinde koşmaya başladı. Bunu haber alınca pek kızdım. Zaten bu fırkadan bir hayır beklenemezdi. Arkadaşları topladım. Vaziyeti anlattım. "Bu adam böyle bir şey yaparsa hepimizin namusudur." dedim. **Feshine karar** verilmesini teklif ettim. Heyet-i idareyi topladık. **Nurettin Ferah, Kıbrıslı Şevket** ve taraftarları feshine şiddetle muhalefet etmek istediler. Biz ekseriyeti yapmıştık. İmzalarımızla gazetelere Ahrar fıkrasının fesh olunduğunu ilânını verdik. Bu belâdan da böyle kurtulduk. Bu gibi ahvalde böyle cezrî hareket edilmezse insan hiç kabahatsiz büyük töhmetler altında kalır.

Bir müddet biraz sükûnetle geçti. İttihatçılar aleyhine yine başladık, gazeteler tamamiyle eskisi kadar değilse de, yine azdılar. Mecliste de mebuslar birer ikişer muhalefete geçmeye başladılar. Bunlar: "İttihat fıkrasından istifa ettim" diye gazete ile ilân ediyorlardı. Gazetelerde bu hal her gün birkaç tane görülüyordu. Bu da İttihatçıların pek sinirine dokunuyordu.

Bir gün **Ahmet Rıza,** resmî celsede, meclis binasının milletin şerefiyle mütenasip olmadığından, padişahtan, Çırağan sarayının meclis binası olarak ihsanını istiyeceğini —sanki büyük bir marifet yapıyormuş gibi— söyledi. Şiddetle itiraz ettim. Bu zat böyle şahane hayatı seviyordu. "Bize bu bina kâfidir. Bir güzel saray var. Harap olmasın" dedim. Başkaları tarafından da itirazlar oldu. Dinler mi?... Meclise rağmen, yaptı. Re'sen iradeyi almış, oraya taşındık. Çok güzel bir saraydı. Keyifli keyifli oturduk. Elektrikler koydurdu. Diğer saraylardan gayet kıymettar eşyayı seçip buraya getirtti. Gelin gibi süsledi. Bunların içinde ressam **Ayvazof**'un Marmara'ya doğru mehtapta manzaraları havi üç tablosu vardı ki, bayılırdım. İkide bir gider, seyreder, on-onbeş dakika önünde dururdum. Binanın önündeki yolu da asfalt yaptırdı. Hesap etmiyordu, İstanbul'un demir tekerlekli arabalarına asfalt dayanır mı?. Hem de altına beton dökmeden asfaltı döşemişlerdi. Bir iki ay içinde öyle hale geldi, öyle çukurlar açıldı ki, uzun zaman oradan araba ile geçmek mühim bir iş oldu. Geçilemezdi. Bir gün de sabahleyin erken, saray tutuştu. Ben **Pançeri**'ye komşu idim; onun evine gitmiştim. Oradan dumanı gördük. Evvelâ bir vapur bacası zannettik. Büyüdü. Nihayet anladık ki, Çırağan sarayıdır. Hemen koştum. Binanın önüne vardığım vakit tavan arasından duman ve alev fışkırıyordu. Başka bir yerde bir şey yoktu. Demek yangın tavan arasından başlamıştı. Bunda şüphe yok. İtfaiye yetişmiş, bez hortumları açmış. Terkos borularında bir damla su yok. Başka devlette olsaydı

bu vak'a üzerine terkos kumpanyasını derhal imha ederlerdi. Aleyhine bir cümle bile söylenmedi. Su olsaydı, muhakkak kurtarılırdı. Şaşkın şaşkın ateşe bakıyordum. Birden kurşun gibi biri geldi. Bana yakın bir yerde durdu: "Eyvah hanedanın bir sarayı vardı. O da gidiyor" diye bar bar bağırdı. Saçlarını tutmuş çekiyordu. Şehzade **Mecid Efendi** idi. Bu zatı şahsen tanırdım. Her şubede ileri gelen insanları çağırır, onlarla görüşürdü. Biz de görüşürdük. Diğer şehzadelere benzemezdi. Birkaç Avrupa dili bilir, ressam, beste yapar bir musikişinas, oldukça malûmatlı bir insandı. Sever, hürmet ederdim. Haline acıdım; fakat bir kusuru vardı: "Politikada kim galip ise o esnada o tarafla görüşür, diğer taraftan yüz çevirirdi" Bana bir düziye Veliaht **İzzettin**'i zemmederdi. "O, padişahlık yapamaz" derdi. Bir de bu pek düzgün olan adam arada öyle söz söyler veya hareket yapardı ki, insan şaşardı. Anormal bazı noktaları olduğu bir hekimin gözönüne aşikâr gözükürdü. Bu ailede, "Türk Tarihi" nde tafsilâtla gösterdiğim gibi, tereddi vardı. Bu da ondan azade kalmamıştı. Çenesi müterediller çenesi gibi uzundu. Hâsılı o canım saray gitti.

Meclis, Fındıklı'da Taşmerdivenli Sokağın yanında bir binada içtimalarını aktetmeye başladı. **Ahmet Rıza** ilk iş olarak şunu söyledi ve teklifi yaptı: "Büyük bir kaza savuşturduk. Milletin başına bir felâket gelecekti, bununla savuştu. Millet büyüktür. Şanına lâyık yeni bir bina yapar. Tahsisat verelim, hemen başlansın." Geçmiş gün, iyi hatırımda değil, dört milyon lira istedi. Artık pek canım sıkıldı. Kalktım, dedim ki: "Yahu ne oluyoruz. Daha dün koca bir sarayı yaktık; milyonlar gitti. Bir vicdan azabı duymuyoruz da, milletten daha milyonlar mı alacağız. Ne yüzle isteyeceğiz. Kaç aydır millete hayırlı bir iş mi yaptık. Saraylarda oturmak hevesinden vazgeçelim. Bir büyük çadır bize kâfi. İş, sarayla çadıra bakmaz; iki-

sinde de olur. Saray yapacağımıza iş yapalım. Kat'iyyen beş para veremeyiz. Bu millet fakirdir, fazla para varsa mektep yapalım." Benden sonra **Abdülhamid Zehravî** kalktı: "Olamaz" dedi. Bu hususta çok söylendi. Pek asabi bir adamdı. Pürgazap kesildi ve elini masaya öyle şiddetle vurdu ki, ortalık gümledi. Kendi sesi, kırılan bir şeyin sesi birbirine karıştı. Elini tekrar kaldırdığı vakit kan'lar fışkırdığını gördük. Meğerse bir tütün külü tablası varmış. Sillesi ona gelmiş. Elini timar ettim. Meclis umumiyetle tahsisatın aleyhinde bulundu. Bu suretle millet de bu masraftan kurtuldu.

Bu sarayın yanmasının yegâne sebebi **Ahmet Rıza** idi. Oranın meclis yapılmasına mecliste itiraz etmiştik. Böyle şey ama meclis kararıyla olurdu; fakat bu adam tuhaftı. Böyle şey dinlemez, her şeyi kendi kafası ile yapardı. Kafası da iyi bir kafa değildi. Bu, tabiî büyük bir kusurdur. Vicdan azabı duyacak, biraz sıkılacak yerde yeniden millete masraf kapısı açıyordu. Ne ise, bu sefer yapamadığı. Derken, Yenimahalle'de **Serasker Rıza Paşa**'nın konağını meclis yaptılar. Bu konak belki de yüz odalıydı. Büyük ve süslü salonları vardı. Salonun birini müzakere meclisi yaptık. Bir müddet burada müzakere oldu. **Ahmet Rıza** tekrar adliye dairesine gitmeyi de nefsine yediremiyordu. Fındıklıda rıhtım üzerinde Çiftesaray denilen ve yanyana olan Sultan saraylarından birini düzelttirip orayı Mebusan Meclisi yaptı. Harb-i Umumînin mütarekesinin iptidasına kadar bu bina meclis binası olmuştur.

Bu sefer de **Mahmut Şevket** azmıştı. Çünkü şimdi de o, millî kahraman olmuştu. İstanbul'un ikinci fatihi geçiniyordu. Şekli şudur: Pastırma gibi kuru, ince bir vücut. Küçük bir kafa ve yüz. Göğsünden geniş bir sakal, çalı gibi iki ayak. Sanki leylek ayağı. Ayağından uzun ve bastıkça çan gibi öten iki mahmuz, çizmenin ökçesinde. Uzun ve heybetli bir kılıç belinde. Harbiye Nazırı oldu.

İkide bir meclise geliyor. Celseye kılıcı ile giriyor. Kuvvetli adımlarla mahmuzları sallanıp ötüyor. Koltuğa yatar gibi uzanıp oturuyor. Ayakları, kılıcı üç çatal çalı gibi kendinden iki metre uzakta. Onunla kürsü arasından geçmek mümkün olmuyor, insanın ayağı bu üç sırığın birinden kurtulsa ötekine takılıyor. Millet meclislerine kılıç ile girmeye müsaade yoktur. Bu, askerî bir tahakküm, istibdat ve tehdit demektir. Bunun da hali fena sinirime dokundu. Bu militarizm alâmeti hür bir memlekete yakışmıyor. Militarizm, hiç sevmediğim şeydir. Hakikaten milletlerin felâketidir. Hangi devlette ki militarizm vardır, onun akıbeti felâkettir. **Mahmut Şevket** tahakküm, tehdit yapıyordu. Onun tavrı ne mağrurâne bir tavırdı!... Hakikaten herkes ondan çekiniyordu. Meclis'te ne derse eyvallah denir, istediği verilirdi. Çekilemez bir haldeydi. Meclisin izzet-i nefsi namına kızmak bana düştü. Kudüs mebusu **Ruhi Halidî** hem idare memuru, hem İttihatçıların sevgililerinden idi. Ona söyledim. "Hakkın var; fakat bir şey diyemeyiz" dedi. "Eğer bunun kılıcını çıkartmazsanız, dürüst oturtmazsanız kürsüye çıkar, ağzıma geleni söylerim" dedim. Bir gün yine geldi. Yine aynı hal. **Ruhi**'ye dedim: "Haydi, yahut ortalığı karıştıracağım." "Aman dur, belki bir şey yaparız." dedi. Gitti. **Talât** ve emsali ile görüşmüş. Geldi. **Mahmut Şevket**'i nazikâne ve hürmetle dışarı çağırdı. Bir müddet sonra **Mahmut Şevket,** kılıçsız geldi. İptida razı olmamış, benim tehdidimi söylemişler, yalvarmış'ar, bir şey çıkmasın demişler. Razı olmuş. Artık kılıçsız idi. Bir gün de bir istediğine itiraz ettim. Burnu kırı'dı. Artık başkaları da itiraz ettiler. İşte bu vak'alar ile bu adam bana müthiş garez bağlamış, cemiyet-i hafiye işinde beni hapsedip intikam almıştır. Meclisin izzet-i nefsi için yaptığım bu şey, bana pek ağıra oturmuştur. Cemiyet-i hafiye meselesi olunca, emniyet-i umumiye müdürlüğünde muavin olan zatı çağırıp: "Bu işe **Rıza Nur**'u

dahil ederek hapsetmeli" demiş. O adam işi iyice tetkik etmiş; bana ait bir şey bulamamış, gidip söylemiş. "Olmaz. Mutlaka bir kulp takacaksınız." demiş. Bu zat namuslu bir insan imiş. İstifa etmiş. Bugün adını da maatteessüf hatırlayamıyorum, sonra emniyet-i umumiye müdürü **Galip,** bizi hapsetmiştir. Görünüz şu **Mahmut Şevket'i**!... Muhalefet almış yürümüştü. Ben de artık evvelce hazırladığım ve iyice okuyamadığım hukuk kitaplarına dalmış, okuyor; öğreniyordum. Aynı zamanda Yunan, Roma tarihlerini, Yunan mitolojisini getirttiğim mufassal kitaplardan tetkik ediyordum. Hukuktan fıkhı kendi kendime anlıyamıyordum. Bir de ma'iye ilmini anlıyamıyordum. Hukuk-u esasiyeyi çok sevmiştim. Artık tetkiklere müstenit, bibliyografiyi havi hukuk-u esasiye üzerine makaleler neşrediyordum. Bunlar tıbbî eserlerimin ilmî nev'ileri gibi idi. İntihap üzerine de Fransızca kitaplar getirttim, okuyordum. Keza hatip olmak usül ve sanatından bahseder kitap da getirtmiştim. Bundan da çok istifade ediyordum. İntihap hakkındaki eserlerden bir vakit Fransa'da da dayak ve hapis ile intihap yapıldığını öğrenmiştim.

Muhalif gazeteler arasında "Sada-yi Millet" adında bir gazete vardı. Sahipleri Karamanlı Rumlardı. Tunus'lu **Hayreddin Paşazade Tahir Bey, Ahmet Samim** bu gazetede idiler. **Şeyhülislâmzade Muhtar** da oraya makale yazıyordu. Ben, o vakitler çapkınlıkta da berdevamdım. Akşam yemeklerini Tokatlıyan'da yiyordum. Vurulmak korkusunu unutmuş, gece yarısına kadar sokakta idim. Bir akşam Tokatlıyan'da yemek yerken dışarıdan cam vuruluyor, baktım **Samim.** Eliyle dışarı gelmemi işaret etti. Çıktım. Biraz sarhoştu. İleride bir zabitin yanına götürdü. Bana prazante etti. Zabit, pek sarhoştu. Ayakta duramıyor, yıkılıyordu. Sonra onu savdı. Bana dedi ki: "Bu akşam Sirkeci'de istasyon birahanesinde idim. Masada birçok zabit vardı. Beni çağırdılar. Bu mülâzim bana ta-

bancasını gösterdi. Bununla şimdiye kadar yedi kişi öldürdüm. Seni de bununla öldüreceğim, dedi. Mahsus, tanıyasın diye bu zabiti senin yanına getirdim. Bunlar beni vuracaklar." Haline acıdım. Geceleri sokağa çıkmamasını tenbih ettim. Zaten bir müddettir tehdit mektupları da alıyordu. Bir defa da matbaaya bir mülâzim gelip, kendisini tehdit etmiştir. Yine tedbirli davranmıyordu. Ne vakit söy'esem, sözlerime "Kader!" diyordu. Bu esnada bu çocukta bir hal nazarı dikkatimi celbediyordu. Âdeta ölüme razı olmuş, gününü bekler gibi idi. Sanki ölüm onun boynuna ipini takmıştı. Kendini kurtaramıyordu. **Samim** kurtulmaya çalışmıyordu da, tam bir teslimiyet gösteriyordu. Ben söyledikçe gözleri melankolik bir bakışla bakıyor, kader diyor, başka demiyordu. Halini gören, bizzat ölüme kat'î karar vermiş zannederdi. Tokatlıyan'a getirdiği bu zabit, **Enver**'in amcası **Halil**'dir.

Aradan bir müddet geçti. **Samim** yine eski halinde. Muhalif yazılardan da vazgeçmiyor; tedbir de almıyor. dikkate çarpar bir surette çapkınlığa inhimak gösteriyordu. Halbuki evli ve çocukları da vardı. **Muhtar**, bizi bir akşam yemeğine köşke davet etti. **Samim, Fazıl Ahmet,** ben sözleştik, Bab-ı âli'de daima gittiğimiz kütüphanede birleşeceğiz, beraber Köprü'ye, oradan vapura binip Kuruçeşme'ye gideceğiz. Benim bir işim çıktı, randevuya gidemedim. **Samim, Fazıl Ahmet** buluşmuşlar, beni beklemişler, gelmeyince gitmişler. Ortalık kararmaya yüz tutmuş imiş. Yanyana gidiyorlarmış. Bahçekapısı'nda börekçinin önüne gelmişler. Orada yaya kaldırımının önünde Taşhan'ın çıkıntısı vardı. Bir rovelver patlamış. Bir iki daha atılmış, **Samim** yıkılmış. **Fazıl Ahmet**, kurşunun kulağı yanından vızıltısını işitmiş. Eğer ben de olsaydım, bir kurşun da benim yiyeceğim şüphesizdi galiba... Tesadüfe bak... Bir zabit, koşarak karşıdaki karakola girmiş. Sabah erken haber aldım. Yüreğim sızladı. Ağladım. **Samim**

çok zeki idi. O zekâda adama nadir tesadüf etmiştim. Oldukça da malûmatlı idi, tabiî daha terakki edecekti. Pek güzel yazıyordu. Ben nükte söylemeyi ve işitmeyi severim. Bir nükte söylesem kimse anlamasa derhal o anlar ve nükteli cevap verirdi. Yahut kendisi gayet güzel nükteler söylerdi. Pek hoşuma giderdi. **Samim** de beni son derecede sever, daima methimi yapardı.

Cenazesini Bab-ı âli'de eski Ahrar fıkrası altında nakletmişler, arkadaşları topladık. Bu işte **Kıbrıslı Şevket** çok gayret ve celâdet gösterdi. O da arkadaşlarımızdan idi. Ölümüne bir nüsha-yi fevkalâde çıkarıldı. Buna **Celâl Sahir** de iyi bir makale yazdı. Bu işte o da celâdet ve vefa gösterdi; fakat böyle olan **Sahir,** bir-iki ay sonra **Cavid**'e gitti. Ve İttihatçı oldu. Bu faciayı böylece ve az zamanda unuttu, **Samim**'in kanı kurumadan, katilleri safına geçti.

Büyük cenaze alayı yaptık. Hükümet merasime mâni olmak istedi.

Samim, öldürüleceğini biliyordu. Bilhassa intikamını arayacağımdan emin olarak delilleri bana bildiriyordu. **Halil**'i de bana göstermişti. Ben katilin **Halil** olduğuna hükmettim. Adliyeye bu babta beyanatta bulunacağımı bildirdim. Aldıran, dinleyen olmadı. Katil, bulunamıyor deyip işin içinden çıktılar. **Samim** de böylece aramızdan gitti. Safımızda bir kuvvet idi.

Bir-iki gün sonra mebuslara Beylerbeyi sarayında bir ziyafet ve eğlence verildi. Hükümet ricali de davetli idi. Padişah da orada idi. Padişahı görmek istedim. Beni yanına sokmadılar. Bir şey yapacağımdan korkuyorlardı. Padişahı sakladılar. Ben de herkesin içinde Sadrazamı yakaladım.

Sadrazam **İbrahim Hakkı Paşa** idi. Dedim ki: "Müthiş bir cinayet olmuştur. Katil malûmdur. Hükümet yakalamıyor, bu ne demektir?" Benden hiddetli bir surette

İbrahîm Hakkı: "Katil malûm değildir. Hükümet uğraştı. Yok. Ne yapalım." dedi. Ben daha hiddetli: "Katil malûm. Ben göstereceğim." dedim. "Yok... Bulunamadı." dedi. Hukukşinas olan **İbrahim Hakkı** için büyük bir zül ve cinayete iştiraktir. Dedim: "Olamaz, kıyamet kopacaktır." dedi: "Ayol... Olur ya... Biri birine kırgınlığı olur Gelir, revelveri çeker, vurur. O da ölür. Katil kaçar. Aranır, bulunamaz. Bütün Avrupa adliyesinde de bu her gün olmaktadır." Dedim: "Bu, öyle değil. Katil malûm. Cinayet siyasî. Demek şimdi siz burada iken biri gelecek, ellerimi bağlayacak, beni bağlıyorlar, diye bağıracağım. Siz olur ya, bağlarlar, diyeceksiniz. Üstüme petrol dökecek, bağıracağım. Siz olur ya, dökerler, diyeceksiniz. Sonra ateşliyecek, bağıracağım. Siz olur ya, yakarlar, diyeceksiniz. Ben gideceğim. Siz de olağan şey, deyip işi bitireceksiniz. Bu nasıl olur?" "Olur ya..." dedi. Durdu... "Katil bulunmadı" dedi. Herkes başımıza toplandı. Âdeta arbede kopacaktı. Beni dosttan, düşmandan bir takımları tutup zorla çektiler. Bir tarafa götürdüler.

Bir şey hâlâ hatırımdadır. **Samim** öleceğini biliyor, ona teslimiyet gösteriyor. Kaçınmak istemiyordu. Sanki ölümü kendisi mutlaka istiyordu. Sözü, hali öyle idi. Böylelerin gözlerinde melânkolik bir lem'a oluyor. Buna o kadar alıştım ki, görsem derhal anlarım. Bu lem'a, ihtilâl yapacakların gözlerinde de oluyor. Bugün ihtilâle teşebbüs etmiş birini görsem, gözündeki lem'adan anlarım. Demek bu lem'a ölümü göze almış adamlarda oluyor. Çünkü ihtilâle teşebbüs etmişlerde daima o lem'ayı gördüm. **Samim** o aralık fuhşa da dökülmüştü. Böyle insanlar, revulisyon yapmaya teşebbüs ederler, fuhşa inhimâk ediyor. Bunu çok gördüm. Hattâ ben de ihtilâl yaptığım zamanlarda böyle oldum. Kerhanelerde dolaştım. **Samim**'in bir anektodunu zikredeyim:

Samim'in vurulmasından birkaç gün evveldi. Ben bir

hanımla münasebette idim. Bir gün kadın, Taksim'de evimde iken **Samim** gelmişti. Kadını gördü idi. Meğerse kadına göz koymuş. Ne yapıp yapmış, yerini bulmuş, kandırmış. Ben mecliste olduğum bir esnada, bizim eve getirmiş, kadınla yatmış. O günü meclise gelmiş, beni çağırttı. Kendisini koridorda gördüm. Telâşlı, me'yus bir yüzü vardı. Dedim: "Nen var?" "Ah, perişanım. Çocuklarıma para lâzım. Beş param yok. Bana bir lira ver!" dedi. Vermek istemedim. Ne yaptı, yaptı aldı. Hemen gitti. Akşam eve geldim. Hizmetçi vak'ayı anattı. "Eee, niye mâni olmadın?" dedim. "Ne yapayım, dinlemedi" dedi. Küplere bindim. İzzet-i nefsime pek ağır geldi. Aynı günde de bendon bir lira aldı, çıldırdım. Ertesi günü **Samim'i** buldum. Pür hiddettim. O gülmeğe başladı. "Ulan, buraya gel! Utanmaz mısın? Sende hayâ yok mu? Benim evim randevu yeri mi? Alçak! ilâ..." ağzıma geleni söyledim. Hiç bir şey söylemiyor, bir düziye gülüyor. Ben söylüyorum, o gülüyor. Üstüne yürüyorum, uzağa kaçıyor. Of... Çıldıracağım. Nihayet: "Pek iyi! Üste de benden bir lira aldın. Bu ne oluyor," dedim. Tuhaf ve pek tatlı bir gülümseme ile güldü: "Hamam parası" dedi. Ben de güldüm. Beni zorla güldürdü. Öfkemi giderdi. Keskin bir zeki nazarla karışık ince ve güzel bir gülümsemesi vardı..

Tuhaftır, tatlı söz, yılanı deliğinden çıkarır derler. Doğrudur. Yılan gibi olmuştum, sokmağa hazırdım. Dişimi söktü. İptidaları ben küfrettikçe onun mukabele etmeyip gülmesi beni çıldırtıyordu. Kavganın da lezzeti mukabele görmektedir. Mukabele gördükçe insanın gayreti artar. Mukabelesiz kavga ve dövüş bir şeye yaramaz.

Bu hususta şunu zikredeyim: Tıbbiye'de talebeyiz. Sınıfta iri, yaşlı, kuvvetli biri vardı. Bir de yaşı da, boyu da pek küçük bir talebe vardı. Bu küçük, o büyüğe, sivrisineğin Nemrud'a musallat olması gibi, musallattı. Büyük otururken ondan iki üç sıra uzakta durur, ona elini biraz

uzatıp sebabe parmağını usul usul kımıldatırdı. Büyük iptida aldırmaz; sonunda hiddetlenmeye başlar; gittikçe hiddeti artardı. Önce sert sert bakar, sonra küfreder, sonra ansızın üzerine saldırırdı. Beriki kaçardı. Biraz sonra yine gelir, yine yapardı. Küçüğün bu başlıca eğlencesiydi. Diğer talebeler de buna gülerlerdi. Bir gün yine böyle yaparken büyük onu yakaladı. Verdi tokadı, verdi tokadı.. Bir iyi dövdü... Küçük yere yıkıldı. Büyük durdu, durdu, çekildi. Sükûnet bulacağına hiddeti daha artmıştı. Âdeta gazabından hezeyan halinde idi ve dedi: "Ulan, ne olur bir tokatçık da sen vursaydın ya.....". Hayret ettik. Biri dedi ki: "Niye be, iyi ya, epeyce dövdün." Cevap verdi: "Yok, insan karşısındakinden de bir iki tokat yemeyince kavga ettiğini anlıyamıyor, öfkesi geçmiyor. Bir tokat o vursaydı öfkem geçerdi." Hakikaten insan tuhaf mahlûk. Bu hal vaki. Biz de **Samim**'le kavgamızın tadını alamadık; fakat o, gülmeleri ile bizim öfkemizi aldı.

Samim'in küçük çocukları vardı. Beş paraları yoktu. Bu çocuklara bakmaya ahdettim. Haremi de hastalıklı bir hanımdı. Verem idi. Hâl, vukuat müsaade etmedi. Az zaman içinde hudut haricine sürüldüm. Uzakta ve kendi derdimizle yaşadık.

Samim'i vuranın Mülâzim **Abdülkâdir (Mustafa Kemal astı)** olduğu sonra anlaşıldı. İttihatçılar insanı böyle vururlar, karakola kaçarlardı. Bu asayiş mahalli onların zamanında eşkiya yatağı idi. Yakalansalar bile hükümet ve adliye onları kurtarırdı. Böyle vurmak çok kolaydır herkes yapar. Hükümet ellerinden gidince bu kahramanlığı yapamadılar. O vakit bu işleri yapan Serez komitesi kahramanları sonra **Mustafa Kemal**'i öldürmeyip ağızlarına burunlarına bulaştırdılar. Çünkü hükümette değildiler.

İnsan şehvet babında en alçak, en adi, en canavar bir mahlûktur. **Samim** bana bu işi yaptı. Vakıa bazılarına göre normal bir şeydir. Sonra biri de bana bir başka şey yaptı. Bu hele dünyada en iyi sevdiğim bir arkadaşımdı. Kardeş gibi severdim. Böyle diyorum doğru değil, hiç bir kardeşimi onun kadar sevmedim, zeki, malûmatlı değildi. Fakat çok iyi yürekli, vefalı idi. Ben Cemiyet-i hafiyede hapiste iken hergün bana uğrar, görüştürmezler bir mektup bırakır, yahut mektup yollar, beni teselli ederdi. Bu tesellilerin kıymetini hâlâ unutamam. Ben hapse girmeden evvel bir ebeden güzel bir hizmetçi istedim. Genç, güzel bir Yahudi kızı yolladı. Kızın başına bir macera gelmiş imiş. Bundan onbeş gün sonra hapse girmiştim. Bu arkadaş bu kızı sevmiş. Çıkınca öğrendim. Meğerse bana gelmeden evvel dostumdan gebe kalmış imiş. Kızı hapishaneden avdetimde karnı burnunda buldum. Demek bana geldiğinde dört aylık filân gebe imiş. Kızdım. İntikam almadan rahat edemiyecektim. Kızıltoprak'ta otururdu. Bir gece evinde misafirdim. Bana yukarı kata yatak yapıyorlardı. Zorlandım aşağıda istedim, aşağı yaptılar. Bir Rum hizmetçisi vardı, aşağı katta idi. Su istedim. Hizmetçi geldi. Kandırdım. Bir iki saat sonra yanıma geldi. İntikamımı aldım ve gönlüm ferahladı. Böyle bir şey ben Samim'e de yapardım. Vakadan bir iki ay sonra vuruldu. Vakit olmadı. Bunların ikisi de doğrusu ahlâksızlık; fakat bana bunu yaptıran intikam hissidir. Bunu ertesi günü dostuma söyledim. Aşçısı da bizi görmüş imiş. O da dostuma söylemiş. Ne ise, ödeştik dedik.

Bir vaka daha zikredeyim. Eskiden beri pek sevişti-ğim ve mebus biri -ki onun da adını söyliyemiyeceğim. Efradı çok bir aile reisidir- Birgün Taksimdeki evime gayet güzel bir kadın ile geldi. Kadın cidden güzeldi. Alık alık bakmaya başladım. Bu zat evimin her tarafını kendi evi gibi biliyordu. Kadını salona getireceğine yatak odasına soktu. Birden kendi de girdi. İç tarafta daima kilidinde sokulu duran anahtarı çevirip kilitledi. Demek planını ku-

rup gelmiş imiş. Hayranlığım birden hiddete döndü "Kapıyı aç!" diye bağırdım. Ses yok. Yine ve daha şiddetle bağırdım. Ses yok. Yine bağırdım. Bağırıyorum, aldıran yok. Dedim ki: "Kapıyı kırar ikinizi de keserim." cevap yok. Her tehdidi yaptım; olmadı. Kapıya yüklenmeye başladım. Kapı da pek sağlammış. Olanca kuvvetimle omuzluyordum. Açılıp koç gibi ve bütün vücudumu vuruyordum. Yerinden bile kımıldamıyor. Ne yaptımsa imkân bulamadım. Deli gibi, deli değil, kudurmuş yırtıcı bir vahşi hayvan gibi olmuştum. Döndüm, dolaştım. Kâh bağırdım, kâh susup yara yemiş erkek aslan gibi homurdandım, düşündüm. Bu iş erkekliğimi tâ yüreğimden vurmuştu. Şu şehvet ne müthiş bir şeydir. Ve erkekliğe nasıl te'sir ediyor... İki köpek çatıştığı vakit gören diğer bir erkek köpeğin yıldırım gibi koşup erkek köpeği havlıyarak ısırması ve ikisinin kıçları arasına ön ayaklarını koyup ayırmak için abanıp uğraşması da gösterir ki bu hal hayvanlarda dahi şiddetle hükümrândır. İnsan da bu vaziyette böyle bir hayvan, bir köpektir. Kapıyı açabilsem kimbilir ne fena şey yapacaktım. Çünkü gözüm dönmüş, bende akıl ve mantıktan hiç bir şey kalmamıştı.

Nihayet yoruldum, salonda perişan bir halde oturuyordum. Kapı açıldı, bizimki yıldırım gibi fırlayıp kendini sokağa attı, defoldu. Ben kadını yakaladım. Parçalayacak bir halde idim. Kadın gitmek istedi. Mümanaat eder göründü ama ısrar etmedi. Râm oldu.

Bu işin asıl ehemmiyetli kısmı şudur: Kadını istıntâk ettim ve ne suretle buraya geldiklerini sordum. Kadın hikâye etti: Ermeni imiş. Kocası varmış. Memuriyetinden çıkarmışlar, sonra adi bir memuriyetle taşraya yollamışlar. Onu getirtmek için uğraşmış, nihayet bizim arkadaşa müracaat etmiş. O da bu şartla vaad etmiş. Kadın bunları anlatırken pek müteessirdi. Her halinden pek namuslu bir familya oldukları, kendisinde hayâ alâmetleri daima görünüyordu. Ve yine kocasını deli gibi sevdiği anlaşılıyordu. İnsanlara bakınız! Hayatî zaruret bir aileyi ne hale koyuyor. Sonra sevgili kocasını kurtarmak için bir kadın kendini veriyordu, kocasına en büyük hıyaneti yapıyordu. Anlaşılmaz muamma!... Kadın zihniyeti!... Kadınları böyle ricalarda kullanmak işte çok tehlikeli bir şeydir. Fakat bugün hep böyle olmaktadır. Nice erkekler bilirim ki rica için bil iltizam zevcelerini yollarlar. Bunun tarihte başka türlüsü de vardır. İtalya'nın teşekkülü zamanında İtalyan Başvekili İtalya istiklâl muahedesini tasdik ettirmek için bililtizam karısını yollamıştır. Karısını vermiş, milletinin istiklâlini almıştır.

Bu işte diğer bir ahlâkî cihet de vardır. Bizim arkadaş böyle bir kadına nasıl kıymıştır?... Bu kadın sonra bana birkaç defa daha geldi. Arkadaşa gitmiş, gelmiş, bir şey çıkmamış. Demek iyice eğlenmiş ve işini yapmamış. Sonunda benden medet diledi. Elimden gelmezdi. Çünkü hükümete muhaliftim. Açıkça söyledim. Artık gelmedi. Halbuki arkadaşım İttihatçıydı.

Böyle bir vaka da benim başıma geldi. İttihatçılar beni sürmüşlerdi. Haremi bana geldi. Güzel bir hanımdı. Kocasını kurtarmaklığımı ve sırf kendi isteği ile kendisini bana vermeği teklif etti. Kadını gönlüm çekmedi desem yalan olur. Az kaldı oluyordu. Çünkü kadın sataşıyordu da. Sataşma tehlikelidir. Erkek kendini kaybeder. Vaziyet ağır ve çirkindi. Bunu düşününce iştahım derhal geçti; fakat evvelce zikrettiğim vaka üzerine isteyen kadını reddetmek tehlikelidir, muvafakat lâzımdır diye koyduğum düstur ve hattı hareketim de gözümün önüne geldi. Bocaladım, durdum. Düşündüm: İttihatçıların pençesinden kocasını kurtarmak zaten benim için mümkün değildi. Yapamıyacağımı kat'i bir dil ile söyledim. Bu söz kadını oynaklıktan, fıkırdaklıktan vazgeçirdi. Gitti, ne ise bu hanım bana düşman olmadı.

Meclise devam ediyorduk. Bu esnada bana birçok evlenme teklifleri oldu. Mektepten çıktığımdan beri oluyordu. Böyle otuz kadar teklife maruz oldum. Bunların arasında çok zenginler de vardı. Ben ise evlenmemeye azmetmiştim. Münasip suretlerle savardım. Bir tanesi pek zengin ve pek güzel idi. Bizzat kız da çok uğraşıyordu. Bir aralık gönlüm olur gibi de olmuştu. Arnavut idi. Sırf bundan dolayı almadım. "Bana mutlaka Türk lâzım. Neslimize şimdiye kadar başka kan karışmamış" diyordum.

Bunlarla bir şeyi öğrenmiştim. Kız babaları kızlarına iyi bir koca bulmak için büyük bir telâş ve müşkilât içindeler. Böyle birini bulunca derhal onunla dost oluyorlar. Beni evlerine çağırırlar, yemek yedirirler, geçe yatırırlardı. Bu esnada bazılarının kızları da güya bilmiyerek çıkmış gibi ben sofadan geçer iken o da geçiverirdi. Yahut merdivende karşılaşıverirdik. Yahut bana hekim sıfatı ile kızlarını hasta imiş gibi muayene ettirirlerdi. Bunlar kızların tesettürü âdetinin neticeleridir. Bu halleri görüşmek ihtiyacının sevk-i tabiîsidir. Bir de bunlar damat yapacakları adamın en ziyade mevkiinin iyi olmasına bakıyorlar.

Anam da beni evlendirmek için uğraştı. "Oğlum! Ölmeden muradını göreyim" derdi. Ben de: "Gelin - kaynana hikâyelerini bilirsin. Başına belâ alma" derdim. "Ben başka kaynanalar gibi değilim" derdi. Nihayet Sinop'lu bir kız imiş bana zorladı. Bu kızın anası ile pek ahbaptı. Ben de babasını pek severdim. Bu adam ancak Rüştiye tahsili görmüş; fakat fevkalâde zeki, nükteli ve son derece namuslu, sözünü esirgemez bir adamdı. O da beni pek severdi. Kızını vermek istiyordu. İstanbul'da oturuyorlardı. Postada memurdu. Beni evine götürdü. Kızı odasından çıkar bana görünürdü. Kız da güzeldi. Anam bir gün bu kız için beni iyice sıkıştırdı. Ben de kat'i cevap olarak: "Ana! Ben evlenmem. Bekâr yaşıyacağım," dedim. Dedi ki: "Rıza! Deme, birgün evlenirsin. Hem aklında yok iken evlenir. Hem de bir belâya düşersin ki bütün hayatında karı seni inim-inim inletir. Her erkek için evlenmek zaruridir. Gel şu kızı al" Dedim ki: "Evlenmem ya, eğer evlenir de karı kötü çıkarsa boşar kurtulurum." Cevabı şudur: "Büyük söyleme! Sen karı boşamayı kolay mı zannediyorsun. Hele sen!.. Namus belâsı çeker durursun..." Şu mübarek kadın peygamberdir sanki. Ne dediyse hepsi birer birer ve aynen olmuştur ki İttihatçıların hapishane ve sürgünlerinde onu hatırladığım gibi evliliğin beni öldürüp çiğnenmiş bir paçavra gibi pörsütüp bitiren kara dertleri içinde de hep anamı hatırlamışımdır. Ancak "Çeker durursun" u ölünceye kadar demedi bakalım. Bu yegâne teselimdir. Bu kızla evlenmedik. Kız bana düşman oldu. Sonra Sinop'ta bir Arnavut ile evlenmiş. Hâlâ bu kız ve bu Arnavut en büyük düşmanlarımdandır Fırsat buldukça aleyhimde bulunurlar. Kocasını da kimbilir ne söyliyerek aleyhime sevk etmiştir. Son zamanında kocası çiftliğimi basmış, zahire ve saman yağma etmiştir. Zavallı kadın bunlarla benden intikam almakta olduğunu zannediyor. Halbuki bunlar o kadar ufak ki bana tesir eder şeyler değil. Tuhaf!.. Bu kadın aleyhimde bulunurken daima şunu da ilâve ediyormuş. "Beni istedi idi de varmadım da." Zevcimin de düşmanıdır. Bu cümleyi, her gördükçe onun yüzüne de söylermiş. Bu vaziyet de, esasta bir kadının isteyip te muvafakat görmemesi gibidir ki kadınlık izzet-i nefsini yaralamıştır. Kadın buna tahammül edemiyor. O vakit saf bir kız olan bu kadın çok muhtemel ki benim haberim olmaksızın beni seviyordu. Aşk da tuhaftır. Red görünce düşmanlığa tebeddül ediyor. Demek aşk da izzet-i nefs haline geçtiği gibi menfaate de müstenidir. Halbuki bu kızı almayı bir an bile zihnimden geçirmemiştim. Ne ise bu sözü aciz bir kadının tecellisidir. Varsın

öyle teselli bulsun. Hattâ karım onun bu sözünü bana söylediği vakit ona dahi "Hayır böyle değil, ben onu istemedim" bile demedim. Sükût ettim.

Bana otuz kadar kız vermek istendi, ben bir kızı istedim onu da vermediler. Üstüne ocaktan caba olarak ablasından hakaret de gördük.

Bizim histoloji hocamız doktor **Cemal Paşa**'nın oğlu **Cemil**, (Cem) namıyla resimli gayet güzel bir hicvî mecmua çıkarıyordu. Bunda İttihatçılara resimle, yazı ile gayet yüksek bir nükte ve yüksek bir terbiye ile tarizler yapılıyordu. Bu gazetede **Refik Halid**'in yazıları şöhret buldu. Hakikaten **Refik Halid** bu hususta teferrüd etti. Bu gazetede, diğer gazetelerde de benden bahisler yaparlardı. **Cem** karikatürde Avrupa'da da misli az bir üstaddır. Meselâ **Cavit, Halil** İzmir'de bir seyahat yapmışlar, halk atları çıkarıp arabalarını bizzat çekmiş, bu havadisi İttihatçı gazeteler haber verdiler. O hafta **Cem** bir araba içinde **Cavit** ve **Halil**'i yapmış, ama nasıl, tam onlar. Bir sürü halk da arabayı çekiyor. Altına da sade: "Çektiklerimiz!" yazmış. Şu manaya, şu istihzaya, nükteye ve inceliğe bakınız. Birgün **Cemil** Meclise gelmiş, beni buldu. Dedi ki: "Senin hemşerini görmek istiyorum." Kim o?" dedim. "Mebusunuz **Hasan Fehmi"** dedi. "Ne yapacaksın?" cevabına "Resmini yapacağım" dedi. "O kadar meşhur mu?" dedim. "Evet" dedi. Hakikaten bu adam şununla meşhur olmuştur: Meclis müzakereler esnasında İttihatçılara muhalif lakırdı geçse derhal ve pürhiddet yerinden fırlar bağırarak mütecavizane söyler, İttihatçıları müdafaa ederdi. Sözlerinde de bir incir çekirdeğini dolduracak manâ yoktu. Türkçesi de gayet bozuk ve kusturucu Gürcü Türkçesidir. Onun bu halleri, bir de sakalının bakır gibi kırmızı olması şöhretine sebep olmuştu. İttihatçıların böyle birkaç adamı vardı. Derhal muhalif söz söyleyene saldırırlardı. Bunların biri de Üsküp mebusu **Hoca İbrahim**

idi. Ufak boylu, çirkin suratlı, cahil, avamdan biri idi. Bana çok hücum ederdi. Boş gürültüler yapardı. **Talât**'ın sevgilisi idi. Hiç sevmezdim. Bu iki dalkavuk da hoca gürühundan idi. Sonra ben sıhhiye vekili iken bana geldi. Sefil bir halde idi. Muhacir olarak benden Bursa'da bir hane istedi. Derhal verdim. Eski kabahatlerini yüzüne bile vurmadım. *Harbi Umumi felâketinin mes'uliyeti* İttihatçıların bu desteklerinin idi. Bizzat kendi de muhacir olup gelmiş. Bunların bir tanesi de Kastamonu mebusu **Küçük İsmail**'dir. Bu kadar cahil ve tulumbacı az olurdu... Bunlar ittihatçıların makbulü idi.

"Peki! Söyliyeyim. Poz yapsın" dedim. "Yok, yok. Sakın haber verme; olmaz" dedi. "Eee, nasıl olacak?" dedim. "Ben senin arkandan gelirim. Sen onu bulunca bir dakika lakırdıya tut! Yetişir." dedi. Hayret ettim. Bir dakika!... Tuhaf. Öyle yaptım. **Hasan Fehmi**'yi lakırdıya tutarken merakımdan arada sezdirmez surette arkama ve yanıma bakıyordum. Gördüm ki **Cem** dikkatle bir cephesinden baktı bir de yanına geçip profilinden baktı ve gitti. Bir de dört gün sonra çıkan **Cem**'e baktım; **Hasan Fehmi**. Ama ne... **Hasan Fehmi**'nin kendisinden daha ziyade **Hasan Fehmi, Cem**'in bu kudretine hayran oldum. O vakitten beri **Cem**'e büyük bir hürmet beslerim. Yazık! Türk'te böyle bir dehâ var da ondan istifade edilmedi. O da kendini rakıya vurdu, sönmek üzere. Yetişmemiş milletlerde *dâhilere revaç yoktur. Bunlar böyle mühitlerde* bedbahttır. İyi bir bağçe ve timar görmezler. Çiçeksiz, meyvesiz mahv olup giderler. Bu, müslüman mahallesinde salyangoz satmak gibidir. Zavallı, bu sefer de **Mustafa Kemal** tarafından dehâsının cezası olarak hapse mahkûm edildi.

Süleyman Nazif bizim ile beraber muhalifti. Çok kudretli bir nesircidir. Oldukça tetebbu sahibidir. Tarzı eski tarzdır; fakat ateşlidir. İttihatçılar aleyhine iyi **makale-**

ler yazardı. Severdim. Birgün baktım İttihatçılar lehine bir makale yazmış. Hayret ettim. Bab-ı âli yokuşunda rastladım. Sordum. Kızardı, cevap veremedi. Bu, müthiş seciyesizlikti. Artık adama düşman oldum. Zaten bir takım ahlâksızca şeyleri dillerde söylenirdi. Der iken mükâfaat gördü. Bağdat'a, Basra'ya vali oldu. Harb-i Umumî zamanında da yine İttihatçılara aleyhtar olmuş. Bu adam işte böyle dönek, ahlâk mefhumu bilmeyen biri idi. Yalnız hayatının sonlarında iyi bir iş yaptı. İstanbul, İtilâf Devletleri tarafından işgâl olunurken vatanperverâne bir makale neşretti. Bu bir celâdet idi.

İzmir mebusu **Abdullah Efendi** de muhalif idi. Makalelerimi takdir ederdi. Kendi de İttihatçıların aleyhine makaleler yazardı. Kâh sarık sarar, kâh şeyh külâhı giyer, kâr eline tespih alır, dolaşır, kâh bedevî Arap kisvesi taşır, kâh sivil giye, derbeder, sözünde ve halinde sebat görülmeyen tuhaf bir adamdı. **Abdülhamid** zamanında Avrupa'da ve Amerika'da dolaşmış, orada da şapka giymişti. Bir gün birden bu da İttihatçılar lehine bir makale neşretti. Kendisini gördüm.

"Bu ne hal be?" dedim. Bana: "İttihatçılar iyidir. Yanılmışım." dedi ve beni de kandırmaya çalıştı. Vay nâbekâr!... Fena laflar söyledim ve "Bari dönüyorsun. Bu kadar birden yapmayaydın. Dünyada senin kadar çabuk dönen hiç bir şey yoktur. At bile, en ufak kayık bile dönerken bir daire çizer" dedim. Bunda bir iş vardı. Sebebini öğrenmek lâzımdı. Kalleşin söylediği sebep, sebep değildi. Tahkikat yaptım. Sebep anlaşıldı: Meğerse bu adam Amerika'dan, **Abdülhamid**'e Avrupa'daki Jön Türk arkadaşları aleyhine jurnaller göndermiş imiş. Abdülhamid hall' edilince bu jurnaller toplandı. Hamid kendine verilen jurnalleri yırtmamış, saklamış imiş. Bunlar birçok sandık dolusu olarak toplandı. İttihatçılar işlerine yarayacak jurnalleri ayırmışlar. **Talât Abdullah**'ın jurnallerini de almış, bir

gün kendisini çağırtmış, "Al! Şunlara bak!" demiş. **Abdullah** jurnalleri görünce benzi atmış, hoşafın köpüğü gibi kesilmiş. **Talât:** "Artık bizimle olacaksın. Lehimize makale yazacaksın. Yazmazsan bunları neşredeceğim" demiş. O da derhal ilk makalesini yazmış. Henüz istibdat devrinin tesiri herkesin üzerinde pek büyüktü; jurnalciler herkesce en kötü, en menfûr insan telakkî ediliyordu. Şimdi bu tesir mahv olmuştur. Çünkü Meşrutiyet, hattâ Cumhuriyet **Abdülhamid'in**kinden daha bayağı daha iğrenç jurnalcilere mâlik olmuştur. Hâlâ, **Abdülhamid** zamanında kinden ziyade moda ve terakki meselesidir. Diğer jurnalleri yaktılar. İttihatçılara hizmet eden nicelerinin jurnali böyle yakıldı. **Mahmut Şevket**'in jurnalleri de bu meyandadır.

Sabah gazetesinin başmakalelerini **Diran Kelikyan** adında bir Ermeni yazardı. Malûmatlı, yazısı kudretli bir adamdı. İttihatçıların aleyhinde yazardı. Birgün baktım, bu da birden döndü. Dedim: "Galiba bu da öyle!..." Soruşturdum. Onun da jurnali varmış; **Talât** ona da aynı şeyi yapmış. Talât pek cahil idi; fakat itiraf etmek lâzımdır ki zeki, pek şeytan bir komiteci idi.

Meclis'te Kanun-i Esasi'de bazı tadilât yapıldı. İttihatçılar matbuattan pek bizar idiler. Matbuat kanununa bir takım kayıtları koydular. Bunun amili **Hüseyin Cahit**'tir. Mazbata muharriri de o idi. Bir gazeteci bunu yapıyordu; fakat bu kayıtlar muhalefeti durduramadı.

Kürt **Babanzade İsmail Hakkı**, İttihatçı ve **Cahid**'in arkadaşı idi. Tanin'de yazı yazardı. Mebustu. Yeni bir şeye başladı. Meclis'te müzakere esnasında muhaliflerden söz söyleyen ve hattâ söylemeyen mebuslar sözle, hareketle ne kusur yapmışsa onları alay, karikatür tarzında yazardı. Bu suretle onları tezyif ederdi. Onlar da bundan müteessir olurlardı. Birgün benden de bahs etti. Halbuki kendisi ile meşrutiyetten evvelden beri şahsi dostluğumuz

vardı. Beyoğlun'da bir rum kapatması vardı. Hastalığında bu kadını bana tedavi ettirmişti. Ertesi günü mecliste onun arkasında ve yanlarında oturdum. Bütün sözlerini, hareketlerini, tetkik ve not ettim. Cidden maskara edilecek bir çok şeysini buldum; keyiflendim. Mükemmel tezyif halinde bir makale yazıp neşrettim. Ertesi günü mecliste bana: "Doktor bunu yazmamalı idin. Beni maskara ettin." dedi. "Eee, Pekiyi! Bana dil uzattın. Ben sana cevap verdim. Anladın mı, istersen bu müsabakaya devam edelim" dedim. Dedi ki: "Bir daha senden bahs etmem." Dedim: "Yok. Ne benden, ne başkasından. Bu sütunu kapatacaksın." "Pekiyi!" dedi. Artık yazmadı. Bu mesele bitti.

Düyun-u umumiyede bir **Zeki Bey** vardı. Kayseri'li idi. Cidden zeki ve münevver bir adamdı. **Mizancı Murad beyin** can-ciğer ahbabı idi. Benim de ahbabımdı. Hastalıklarına bakmıştım. Beni Makri köyünde evine dâvet ederdi. Pek şişman, pek hoşsohbet biri idi. İttihatçılar **Murad Bey**'e, **Zeki**'nin akıl öğrettiğini, **Murad**'ı onun sevk ettiğini zannediyorlardı. Zavallıyı vurdular. Bir jandarma neferi, katili görüp yakaladı. Katil **Çerkes Ahmed** adında Serez Komitesi fedaîlerinden imiş. Hapsolundu. Fakat beraet ettirdiler. Adliye nazırı **Necmeddin Molla**'nın yaptığı ceza kanununda hakimlerle tereddüt olup ekseriyet olamazsa kaatilin beraetine karar verileceğine dair bir madde vardı. İşi bu maddeye döktüler. Hakimin birine tereddüt yaptırdılar; **Ahmet** çıktı. **Molla** yamandır; İttihatçılara çok hizmeti vardır. **Ahmed**'i sonra Harbi Umûmide **Cemal Paşa** Şam'da asmış. O da buldu. **Zeki** ile bir Marsilya seferimiz vardı ki gümrükten geçişimiz gülünç bir vak'adır. Bir kamarada idik. Marsilya görününce ben seyre gittim. Vapur limana girdi. Kamaraya indim. Ne bakayım. Şişman **Zeki** bir kat daha şişmiş. Elinde de birkaç bizim antika peşkirler var. Bana: "Bunları da sen elbisenin altına sarıver" dedi. Dedim: "Zaten kim görse senin vücudunda bir şeyler olduğunu bilir. Ben yapamam. Beni yakalarlarsa beynime inme iner." "Birşey olmaz. Sen yanımda bulun da ben nasıl geçiyorum gör" dedi. Önde bir seccade ve kutu kutu lokumlar vardı. "Ya bunları ne yapacaksın?" dedim. "Onlar açıkta geçecek" dedi. Gümrükte yanında durdum. Hepsini memurun önüne koydu. Kendi de küp gibi. Memur: "Bir şeyin var mı?" diye sordu. **Zeki** "Yok" dedi. O esnada birbirlerine bir tuhaf baktılar. **Bu nazarlar birbirine anlattı. Memur** "Geç! Geç" diye bütün eşyasına tebeşirle müsaade işaretini yaptı. O vakit iki el şimşek sür'atiyle birbirine yaklaştı ve çekildi. Gümrükten çıktık. "Ne haber?" dedi. "Doğrusu hayret!" dedim. "Ne versem beyenirsin?" dedi. "Ne verdin?" dedim. "Beş frank. yani bizim bir mecidiye kadar.?"

Artık Fındıklı'da mecliste muhalifler artıyordu. Bu esnada Dersim mebusu **Lütfi Fikri** kendini göstermeye başladı. Muhalefet ediyordu. İttihatçılar Ermeni **Hallacyan**'ı Nafia Nâzırı yapmış'lardı. Bu adam cahil, hem de pek sersem idi. Ne diye nâzır yapmışlardı bilmem. Büyük projelerden bahsederdi. Âdeta Anadolu sahilinden Girit'e köprü yapmak isterdi. Onu ben hekimce müşahade ettim ve emraz-ı akliyyeden, kratenizm denilen hastalığın arazını onda buldum. **Lütfi Fikri** buna bir istizah yaptı. Ve nutkunu söyledi. **Hallacyan**'ı perişan etti. Ogün görüldü ki **Lütfi Fikri** iyi hatiptir. **Lütfi Fikri** çok ahbabımdır. Gayet teklifsiz dost olmuşuzdur. Beraber çapkınlık dahi yaptık. Aynı zamanda lâtifeci adamdır da. Zekidir. Hukukî malûmatı da epeycedir. Nükteden anlar. Hayatı nizamlı, çalışkan, namuskâr bir insandır. Rakı, tütün, kahve dahi içmez, kendine sahiptir. Nutuk söyliyeceği vakit iki-üç ay çalışır, hükümet dairelerinde de o iş için tetkikât yapar, vesikalar elde eder. Sonra nutkunu yazar. Nihayet aynanın karşısına geçip söyler, hareketler yapar. Bunu bir çok defa tekrar eder, ezberler, hareketlere mümarese peyda

eder. Sonra gelip mecliste şöyler. Bu usul çok iyidir. Ben de yapayım dedim. Bir türlü yapamadım. Yazardım fakat türlü konuşmalardan mı, neden aynanın karşısına geçip tekrar edemezdim. En mühim nutuklarımı da yazmış, ancak bir defa okuyup söylemişimdir. Vaktim yoktu.

İşleyen demir ışıldar derler. Doğrudur. İnsan çalışma ve idman ile hemen her şey olur. Şu bu olmak, meselâ hatip olmak isteyen olamam diye me'yus olmasın. İdman ile olur. Vakıa hatiplik hak vergisidir ama böylesi de çalışmazsa iyi hatip olamaz. Kendisinde hak vergisi olmayan da çalışma ile fevkalâde hatip olamazsa da şayılı hatiplerden olur. Eski Yunan'ın en meşhur hatibi **Demosten** kekeme imiş. Nutuk söylemek istemiş, söyleyememiş, rezil olup forumdan çekilmiş. Sonra idmana başlamış. Deniz kenarlarına gider dalgalara nutuk söylermiş. Ağzına çakıllar alır, bir şeyler söyler ve yaparmış. Nihayet en iyi hatip olmuş, o vakit Yunanistan'ı zaptetmek isteyen Makedonya kralı **İkinci Filip** aleyhine meşhur nutuklar söylemiştir ki bunlar el'ân "Filipik" adıyle meşhurdur.

Ben bu hali Türkiye teşrii meclislerinde daima gördüm. İlk hatipler daima muallimler ve avukatlardır. Ben de muallimlik ettiğimden olacaktır ki söz söyleyenler içinde idim. **Lütfi Fikri** de avukattır. Sonra hatipler yetişiyor. Meselâ **Hoca Mustafa Sabri** ilk nutuklarında pek yavandı, gittikçe zararsız bir hatip oldu. Ankara'daki ilk mecliste **Hüseyin Avni** pek yavan söz söyler iken gittikçe adım adım terakki edip iyi hatip oldu. **Mustafa Kemal** hiç söz söyleyemezdi. Zamanla çok iyi hatip oldu. Hele **İsmet Paşa** pek yavandı. Gittikçe hatip gibi oldu.

Meşrutî ilk mecliste **Lütfi Fikrî, Mustafa Sabri,** Doktor **Rıza Tevfik** iyi söz ederlerdi. **Gümülcineli İsmail** de zararsız idi. Bu da avukattı. İttihatçıların en iyi hatibi Selânik mebusu **Cavit** ile İzmir mebusu **Seyyid Bey** idi. Bu nun biri muallim, diğeri avukat ve muallimdi. **Hüseyin Ca-**

hid iki-üç defa söz söylemek istedi. Pek yavandı. Hiç söyliyemedi. Artık nutku terk etti. Halbuki yazısı güzeldir. İyi yazan iyi söyliyemiyor, iyi söyliyen iyi yazamıyor diyorlar. Bunun doğru bir düstur olduğunu zannetmem.

Lütfi Fikri nutkunu mimik olarak da canlandırmak hassasına mâlikti. Arada bir alay da karıştırırdı, tatlı olurdu; fakat sonra alayı suiistimal etti; çok yapardı. Soğuk olurdu. En ciddî mevzularda iken bunu yapar, nutkunun bütün ciddiyeti ölürdü. Kendisine birkaç defa da söyledim. Bir türlü vaz geçmedi. Bir insan kendisini bilebilir; fakat bazı şeylerini kendi bilemez. Bunları başkaları görür. Bu sebeple ben kendimi islâh için kusurlarımı daima başkalarından sorarım. Bu iyi bir usuldür. Tavsiye ederim. Ancak sorulacak adamlar zeki olup epey gören ve bir de garaz ve ivazdan âri olanlar olmalıdır. Yoksa insanı yanlış yola sevk ederler. Hem de birine en iyi dost ve hattâ en namuslu bir adam da olsa kusurunuzu söylemeyiniz. Birgün onu aleyhinize kullanır. Benim bunun aksine bir tabiatım vardır: Daima kendi kusurumu itiraf etmişimdir. Bu halimi islah edemedim. Buna mukabil başka huyum vardı. Herkesin kusurunu derhal yüzüne vururdum. Yanımda bir kusur yapıldı mı, biri cehalet yaptı mı derhal tashih ederdim. Böyleleri insana hürmet ve riayet etmeye mecbur oluyorlar, bazan da düşman oluyor. Sonra bu huyum şöyle oldu: kimsenin kusurunu yüzüne vurmaz oldum. Bazan bir mânalı bakışla bile bakmaktan kendimi men ettim. Sevdiğim ve yetişmesi me'mûl biri olursa onun kusurlarını kendisine söylerim. Namussuz olup da sevmezsem bu sevmediklerimin kusurlarını aslâ söylemezdim. Sorsalar bile söylemezdim. Sebebi: kusurunu, bilmediği şeyi öğrenir, tekemmül eder diyedir. Böyleleri hatâlı kalsın daha iyi. Tekemmül ederlerse mazarrat'ları da, şerleri de mükemmel oluyor.

Lütfi Fikri bir takım meziyetlerine rağmen bazı ku-

surlar sahibidir. Kendini çok beğenmiştir. Birinin kendisine tefevvukuna aslâ tahammül edemez. Onca dünyada onun üstüne adam yoktur. Kimseyi dinlemez. Kendinde hatâ kabul edemez. Hakikaten hatâlı olduğunu anladığı zaman bile üstüne kondurmamağa çalışır. Bu hususta sizi ikna için lüzumsuz yere uğraşır durur. Müthiş inatçıdır. Sonra pek egoisttir. Herşeyi kendi için, kendi şöhreti, mevkii için yapar ve herşeyde bunu arar. Herkesi kendine hizmet ettirmeye çabalar; kendi ise kimse için bir adım bile atmaz. Bu hali bütün arkadaşlarca çabucak öğrenilmiş, kimse ona uymamıştır. Bu zat iki kişiyi arkasına toplayamamıştır ve toplayamaz. Egoizmi ile herkesi dilgîr eder. Hem de pek tamahkârdır. On para harcamamak ister. Mevki hırsı çoktur; hem de saklamaz. aşikâr söyler. Hattâ nâzır olmamayı kendine zül bilir; yeniden kabine teşkil etmek sevdasındadır. Bunu daima ve açıkça söylerdi. Hâlâ hiç birini de yapamadı. Ben **Lütfi Fikri**'yi samimi bir muhabbetle severim. Çünkü namuslu, aklı başında, hoşsohbet bir adamdır.

Artık mecliste fırkalar belirmeye başladı. **Gümülcineli** Dahiliye Nâzırlığı istemiş, İttihatçılar vermemiş; muhalefete geçmişti. Meşrutiyetin, millet meclislerinin bu fenalığı vardır. Mebusluğa her varan derhal nâzırlığa göz dikiyor. Nice ahmaklar, nice şerirler ve hırsızlar o makamlara geçmek istiyor. Bu hırs millet işi için çok muzır oluyor. Bir takımların muhalefete geçmesine de bu sebepolmuştur. **Gümülcineli** pek dindar görünerek bir takım hocaları kandırmıştı. Otuz mebustan ibaret Ahâli Fırkası adında bir fırka teşkil ettiler. **Mustafa Sabri, Hoca Küçük Hamdi**, Konya mebusu **Zeynelâbidin, Vasfi** bu fırkanın başlarındandır. Bunlar ekseriyetle Anadolu'lu Türkler idi. İçlerinde birkaç da Rumeli'li Türk vardı. Demek bu fırka kâmilen Türk ve hemen umumiyetle hoca idi. İttihatçılara muhalif idiler.

Ermeni mebuslar otuz kadardı. Taşnaksiyonlar çok idı. Bunların **Zehrâb, Vartekes, Pastırmacıyan** başlarında idi. Taşnaklar, İttihatçılara yardım ediyorlardı. **Murat Boyacıyan, Doktor Dagavaryan** Hınçakların başlarından idi. **Dagavaryan** iyi bir adamdı. Çok sevişirdik. Bunlar İttihatçılara muhalifti.

Rumların bir kısmı ittihatçı idi; bir kısmı **Boşo** ve **Kozmidi** ile beraber ayrı bir teşekkül halini almışlardı.

Arnavutlardan ekserisi İttihatçı birazı da bizim gibi muhalifti.

Araplar bir Arap fırkası yapmak hevesine düşmüşlerdi.

Yahudiler İttihatçıydı.

İttihatçılar bize taarruzlarında Türk'ten gayrı ve vatan hainleri ecnebi unsurlar ile birleştiğimizi en büyük yüz karası olarak ileri sürüyorlardı. Bu tamamiyle hakikate zıd ve tezvirdi. Muhalefette Türk de, Arap da, Arnavut, Rum ve Ermeni de vardı; fakat bu unsurlar kendilerinde de vardı. Hem de bu unsurların ekseriyetleri İttihatçılarda idi. Hattâ Taşnaklar İttihatçıların o kadar hararetle partizanları idiler ki **Zehrâp** her vesilede onları müdafaa eder, **Vartekes** her müzakerede onlar lehine ve muhalefet aleyhine komiteci, gözleri dönmüş, ağır ve hakaretle sözler söyler, muhalefete eşkiya gibi saldırırdı. Zaten eşkiyalıktan gelme idi. Ben bunlara bilhassa **Pastırmacıyan**'a çok söyledim: "Hatâ ediyorsunuz. İttihatçılara hizmet etmeyiniz" dedim. Dinlemediler. Ama sonra cezasını hem de sahıslarında da müthiş surette görmüşlerdir. Yani İttihatçılar tarafından katledilmişlerdir. Vakıa dâva Türklük ve Ermeni'liktir ya... Ne ise... **Pastırmacıyan** malûmatlıca terbiyeli, efendiden bir adamdı. Severdim; fakat **Vartekes** kaba, âmiyane ve vahşi gibi bir adamdı. Türk aleyhine komitecilik ederken ayağından vurulmuş topallardı. Birgün mecliste müzakerede bir şeyler söylemiştim. Bu der-

hal İttihatçıları müdafaa etti. Yerine geldi. Sıralarımız yakındı. Bana oradan da laf atmaya başladı. Ben de söyledim. Üzerime yürüdü. Ben de yürüdüm. Az kaldı bir felâket oluyordu. Mebuslar, bilhassa **Pastırmacıyan** araya girdiler de bizi ayırabildiler. Bunlardan yalnız **Pastırmacıyan Talât**'ın katliamından kurtulabilmiştir.

Biz muhalifler mecliste reisin sol koluna tesadüf eden yeri tutmuştuk. **Lütfi Fikri, Mustafa Ârif, Giritli Mehmed Ali,** ben yanyana idik. Ahâli fırkası da bize yakın oturuyordu; fakat bu Taşnak partisi de bizim yanımıza oturmuş; bizi yandan iz'âc ediyorlardı. **Mustafa Arif ve Mehmed Ali** çok iyi insandırlar. Bunları çok severim. Ekseri konuşur, şakalaşırdık. Sonra bunlar da İttihatçılardan çok çektiler. **Mehmet Ali** Giritlidir. Giritlilerin kötü adam olduklarında ittifak vardır. **Mehmet Ali** pırlanta gibi bir istisna idi.

Lütfi Fikri bir gazete çıkardı, iptidaları hiç yazamıyordu. Uğraşıyor, bir şey kaleme alıyordu. **Hüseyin Hilmi Paşa**'nın akrabasından **Fahri**'yi yanına almıştı. Ona tashih ettiriyorlardı. Bu tashihe rağmen yine makaleleri yavandı. Nihayet çalışa çalışa iyi yazı da yazmaya başladı. Vakıa hatipliği derecesinde muharrir olamadı; fakat yazıları da düzgün oldu. İttihatçılar bu esnada yeni matbuat kanunları ile boyuna gazete kapatıyorlardı. **Lütfi Fikri**'nin gazetesini de kapattılar. Biz de on-onbeş mebus birer gazete imtiyazı aldık. Bunları **Lütfi Fikri**'ye verdik. Hükümet birini kapatınca diğerini çıkardı. Benim namıma olan gazete bir gün yaşadı. Benim başmakalemle vefat etti. Bir müddet devam eden bu vaziyet, tuhaf ve gülünçtü. Hükümet çare bulamadı. İttihatçılar yine **Mustafa Kemal**'e nisbetle çok iyi adamlarmış. Bir İstiklâl Mahkemesi ile işi temizleyip, ekseriya kanunî vasıtalarla uğraşırlardı. Gelen kadı, giden kadıya rahmet okutur derler ya, hakikaten öyle. Padişahlara kızdık; Meşrutiyet oldu deryen **Abdülhamid**'i aradık. İttihatçılardan çok çektik; aman dedik. **Mustafa** tepemize oturdu; "Ah İttihatçılar, meğer siz zemzemle yıkanmışsınız" dedik. Bu zavallı milletin talihi budur. Bakalım ileride de **Mustafa Kemal**'i aratacaklar mı?!... Bu da olursa kıyamet günü geldi demektir.

Meclisin haline baktım. Muhalefet pek çoğalmıştı. Toplansa, İttihatçılara nisbetle ekseriyeti yapacak. Bunları toplayıp disiplinli bir kitle haline koymak lâzım. Bu suretle iyi bir teşkilât ile İttihatçıları kanunen yıkmak işten bile değil. Hem de Araplar bir Arap Fırkası yapmak fikrindeler. Bunu da bu Babil kulesi içine alıp yutmak lâzım. Babil kulesi bir zarar değil; çünkü İttihat ve Terakki fırkası da öyle. Ne çare, memlekete zaten öyle; meclisi de tabiî böyle olacak. Arapların bu millî fikirleri pek tehlikeli. Bir defa yol açılırsa akıbet vahimdir. Avusturya meclisi gibi olacak. Rumlar da zaten açık değilse de bu fikri besliyorlar; söz'lerinden anlaşılıyor. Hattâ haber aldığıma göre Atinanın teşviki, emri ve parasıyla Beyoğlunda kulüp de yaptılar. Adı Edebî Cemiyet; fakat maksat istiklâl. Ben Türklük için can veriyorum; fakat bunu gizli leğen gibi taşıyorum. Kimseye söyleyemiyorum. Çünkü biz bunu yaparsak, diğerleri de zamirlerini açığa vurmağa meşrû bir sebep bulacaklar. Bu da memleketin parçalanması ve inkırazı demektir. Vatan, İşkodra'dan Basra'ya ve Yemen'e kadar uzanıyor. İçinde yetmiş iki buçuk millet var. Bu hal Türkiye'nin en büyük zaafı ve hayatını daima tehdit eden en büyük tehlike idi. Bu sebeple millî fırkaların teşekkülünden tüylerim ürperiyordu. O vakit **Hüseyin Cahit**, kendisi Arnavut olduğu halde Tanin'de Rumlara karşı "Millet-i Hâkime" diye makaleler yazmış idi. Vakıa Türklükten bahsetmiyor ama, Millet-i Hâkime demek de bir meşrutiyette olur şey değildi. Bu adamın bu çılgınlığına fena halde kızmış ve: "Ya kasdî yapıyor, haindir. Yahut hırs onun gözünü kalın ve kara bir gaflet per-

desi ile bürümüş. Devlete ne büyük zararlar hazırladığını göremiyor" diyordum. Zaten memleket türlü milletlerden mürekkep olduğundan, Millet-i Hâkime'den bahis haksızlık idi de. Böyle meşrutiyet de olmazdı. Türkiye, oraları koloni halinde hususî kanunlar ile idare etse başka idi. O vakit onlardan mebus olmazdı. Türkiye'de hem de o kudret yoktu ki... Hakikaten Rumlar çıldırdılar. Bu Millet-i Hâkime aleyhine kalktılar. Hakikaten bu makaleler baruta ateş vermişti. Bari Millet-i Hâkime yerine Türk deseydi. Onu da diyememişti ve diyemezdi.

Ne ise, muhalif grupları toplamaya teşebbüş ettim. Lâzım gelen mebuslarla görüşüyordum. Araplar umumî bir fırka halinde birleşmeyi kabul etmek istemediler. Bunun başında **Abdülhamid Zehrâvi** vardı. Şam mebusu **Şükrü Aselî** ile sevişirdik. O, saf idi. Bana fikirlerini açmıştı. Ben de hiç bozmamıştım. Onun fikri Şam'da Emeviye devletini kurmaktı. Hattâ babası da o fikirde imiş. Kendi söylediğine göre **Mithat Paşa** Şam valisi iken babasıyla bu fikirde ittifak etmişler imiş (!..). **Mithat Paşa** ihtimal onu elde etmek için, müsait görünmüştür... Bu Arapları tehdit ettim: "Siz, eğer Arap fırkası yaparsanız biz de Türk fırkası yaparız. İttihatçılarla da birleşiriz. O vakit kim zarar eder görürsünüz" dedim. Korktular. Fikrimi kabul ettiler. Ahâli fırkası da **Gümülcineli**'nin teşvikiyle girmek istemedi. Ne yaptım yaptım onları da ikna ettim. Bilhassa **Zeynelâbidin**'i zorladım, iknaa çalıştım. Onun sayesinde **Gümülcineli** hükümsüz kaldı. **Zeynelâbidin** cahil bir şeyh idi. Ama zeki idi. Bilhassa sebatlı, anûd ve insan ikna etmekte pek muktedirdi. Hatta **Ahmet Rıza** onun için insana yakı gibi yapışıyor derdi ki, doğrudur. Umumî bir muhalif fırkası teşekkül etti. Artık meclisde bir İttihatçı, bir de muhalif olarak iki fırka vücuda geldi. Vaktiyle "Meclis-i Mebusan'da Fırkalar" diye bir eser neşretmiştim. Orada bazı malûmat vardır.

Benim gayem İttihatçı aleyhine ne kadar kuvvet varsa hepsini toplamak idi; daha aleyhe sevk edebilecek bir kuvvet, hattâ karınca varsa, onları da alıp birleştirmek idi. Yalnız askeri istemiyorduk. Halbuki İttihatçılar daima askere, orduya istinat ediyorlardı. Bu ise pek muzır bir şeydi. Askerin, ordunun siyasî fırkalara girmesi, siyasetle uğraşması birçok mahzurları havidir. Bir defa orduya tefrika sokup disiplini, vahdeti kaybettirir. Böyle ordu mahvolmuş demektir. Harp kudreti kalmaz. Sonra iki de bir hükümeti indirir, bindirirler; hükümette istikrar kalmaz. Bu da pek muzırdır. Hükümetler kanunla değil, kuvvetle çıkar, inerler, pek fena şeydir. Sonra daha muzırı, militarizm hâkim olur. Bu da, bu devleti öldürücü müthiş bir mikroptur. Yani yeniçeri zorbalığı meydan alır. Roma'nın pretoriyenleri, bizim yeniçeriler siyasete karışarak, isyanlar yapıp padişah ve hükümet devirerek bu iki devletin izmihlâline sebep olmuşlardır. Bu sebeple Avrupa Hukuk-u Esasiye âlimleri orduya "büyük dilsiz" adını vermişlerdir. O, siyasette dilsiz gibi durmalıdır. Bu sebeple biz muhalifin, bir bayrağımız da ordunun siyasetten çekilmesi idi. Nutuklarımızda, makalelerimizde İttihatçıların bu kusurunu yüzlerine vuruyor, devleti bu suretle mahvedeceklerini, orduyu fırkalarından çıkarmalarını söylerdik; fakat dinlemezlerdi. Bu kusuru biz de yapmayalım dedik. İyi, fakat bunsuz da muvazene yapmanın imkânı yoktu. Demek ki biz evvelâ ne kadar hüsnüniyetle muhalefet yapıyorduk. Lâkin karşımızdakileri meşrû vaziyete gelmez görünce biz de çığırdan çıktık. Bir müddet İttihatçılara "memurları fırkaya almayın" dedik. Dinlemediler. Sonra biz de aldık. Nihayet askerler le de işe giriştik.

Aynı zamanda meclis dışarısında da fırkaya harici teşkilât yapmak lâzımdı. **Mithat Kemal, Miralay Sadık'ı** da fırkaya almamı teklif etti. Buna lüzum görüyordu ve

diyordu ki: "Orduda çok taraftarı var." Biz bununla orduda İttihatçılar aleyhine propaganda yapar, zabitlerin İttihat Fırkasından çekilmesi mümkün olur, dedik. O, ben gittik; **Sadık Bey**'le görüştük. Dedim ki: "Meclisi bir fırka halinde topluyorum. Sen de girer misin?" Girmeye can attı. Baktım çelimsiz, çarpık bir adam. Kısa boylu, ayakları harfi gibi. Sanki ekmekçi çıkağı. Malûmatça da sıfır. Derviş zihniyetli bir şey. Bana iyi bir tesir yapmadı. Bir şey ummadım; fakat kendimce: "Karınca olsa yine gelsin" dedim. **Mustafa Arif Bey**'le **H. Nazım** imzasıyla yazılar yazan **Abdülhamid**'in mabeyincilerinden ve sonra Dahiliye Nâzırlığı da eden **Reşit Bey**'i bize davet ettim. Benim Beyoğlundaki apartmanımda toplandık. Bunlar fırkanın program ve dahilî nizamnamesini kaleme aldılar. Sonra birlikte müzakere ettik. Bazı tadilât ile kabul ettik. Bu programı **Sadık Bey**'e götürdüm. Okumadı bile. İmzayı bastı. Okusa da anlamazdı. Bir mühür gösterdi, "Bu, fırkanın mühürü olsun" dedi. Baktım, derviş mühürü. Nüsha yazısı gibi dervişane remizler ve şekiller. Dedim: "Böyle şey olmaz." Ne ise, başka mühür yaptırdık.

İki ay kadar evvel âyandan **Damat Ferit Paşa, Rıza Tevfik** vasıtasiyle beni ve **Lütfi Fikri**'yi dâvet etmiş, Baltalimanına **Ferid**'in yalısına gitmiştik. Bize dediydi ki: "Dördümüz birleşelim. Siz üçünüz Mebusanda, ben de Âyanda. İttihatçıları sendeletiriz." Ben de "Buna lüzum yok. Yakında büyük bir fırka yapacağız. O vakit beraber çalışırız" demiştim. Bir kaç temasımızda bu adamın gayet basit kafalı olduğunu görmüştük. Saçma ve çocukça işlerle meşgul olurdu. Saçmaladıkça masada yanımda oturan **Lütfi Fikri** dizi ile dizimi dürterdi; alay ederdik. **Lütfi Fikri** pek alaycıdır. Fırsat zuhur etti mi, aslâ fevt etmez. İşte bu **Ferid**'in yalısında iki-üç kere toplandık, dördümüz idik. O güzel ve zengin kütüphanede **Ferid Paşa** âdeta ümmî bir adamdı. Hem de zekâ züğürtü idi. Buna rağmen pek mağrur ve kibirli idi.

Fırkanın proğram ve nizamnamesi bitinceye kadar dokuz doğurmuştuk; çünkü İttihatçılar haber alırlarsa benim evi basar ve cemiyet-i hafiye diye bize fena şey yaparlardı. Bitince hemen Dahiliye Nazırına gidip verdim ve ferah'adım. Dahiliye nazırı kabul etmek istemedi. Nihayet zarurî kabul etti. Tehlike bitti.

Bu fırka hakkında büyük harbin mütarekesi esnasında neşrettiğim "Hürriyet ve İtilâf" adındaki eserimde malûmat vardır ki fırkanın iç yüzüdür.

Bu fırkanın vücuda gelmesi İttihatçıları şaşırttı. **Talât** bu işte benim rolümü öğrenmiş ve bana pek kızmıştı. **Talât** benim için "Teşkilâtçı adam" dermiş. Bu işten dolayı olsa gerek.

Artık daha iyi çarpışıyorduk. Ekseriyet bize geçecek gibi idi. Muntazaman sözler söylüyorduk. Benim mecliste ilk büyük nutkum (Linç) meselesi hakkındaki nutkum idi. İki saat kadar sürmüştü. Bu nutku on gün kadar çalışarak malûmat toplayarak hazırlamıştım. **Hüseyin Hilmi Paşa** sadrazam, **Rafet Paşa** hariciye nazırı idi. Sadrazam önce kürsüde mağrur tavırda ve cesur cesur lakırdı söylüyordu. Muhaliflerin nutuklarından sonra perişan bir hal aldı; söz söyleyemez oldu. Sonlarda o dereceye geldi ki, cevaba dâvet edildiği vakit dışarı gidiyor; gelip kürsüye çıkıyor; bir satır bir şey okuyordu. Demek dışarda birine sorup yazarak geliyordu. **Rafet Paşa** kürsüsünün altında oturuyordu. O da sersemlemişti. Gözlerini kapatıyor, ağzını açıyor, öyle dinliyordu. Yanındakilere: "Bu adam kulak yerine galiba ağzını kullanıyor!..." diye alay ediyordum. Linç imtiyazını vermedik. Bu hükümetin müthiş bir mağlûbiyeti olmuştu. **Şehzade Abdülmecid Efendi** bu cel-

sede locada idi. Benim nutkum bitince dışarda beni tebrik etti.

Şimdi daha sık, daha çok söylüyordum. Bize arka olan bir fırka vardı. Bu insana kuvvet veriyor; hatip böyle bir kuvvete güvenirse daha cesur ve daha beliğ oluyor. Evvelce bize lakırdı söylerken İttihatçıların gürültücü mebusları laf, gürültü, kapak vurma suretiyle sözümüzü keserlerdi. Böyle bir-iki defa şaşırmıştım; fakat alıştım. Gürültü ederlerken susardım. Tabii nasıl olsa gürültü ve sözleri biterdi. Bitince yine başlardım. Yine yaparlar, ben hallerine gülerek beklerdim. Bu bana bir eğlence olmuştu. Susunca yine söylerdim. Artık bizimkiler de onların hatiplerine aynı şeyleri yapıyorlardı. Bize kuvvet verici şeyleri söylüyorlardı. Bu hal lehimize büyük bir terakki idi.

İttihatçılar tabii bana pek kızıyorlardı. Bu esnada "Cemiyet-i Hafiye" meselesini bahane ederek ve bilhassa **Mahmut Şevket**'in teşebbüsü ile beni de hapsettiler. Bu hususta "Cemiyet-i Hafiye" adında bir eser yazdım. Bu kitapta işkencelerin resimleri de vardır. Vesikaları Avrupa'ya götürüp Nice'te **Şeyhülislâmzâde Muhtar Bey**'in evinde gece ve gündüz çalışarak yirmi günde yazdım. Resimleri de Rodos'a giderek oraya sürülmüş Cemiyet-i Hafiye mahkûmlarına vaziyetleri yaptırarak fotoğrafiye ettirdim. **Kâmil Paşa** kabinesi zamanında bastırdım ise de henüz iyice dağıtılmadan ve satılmadan İttihatçılar yine hükümete geldiler ve kitaplarımı müsadere ettiler. Galiba yakıp imha etmişler. Sinop'ta bizim kütüphanede bir tane vardır. Bundan da beşyüz lira altın zarar ettik. Bizde politikada muhalefet yüzünden zararların hepsi vardı. Böyle para zararı da üstüne tuz-biber oluyordu.

Hapishaneden sırf Selânik mebusu **Rahmi**'nin himmetiyle kurtulduk. Bunun da sebebi **Necmeddin Molla**, onu da sevk eden evvelce ameliyat yaptığım kaynanasıdır. O

vakit İngiliz sefareti tercümanı **Fih Moris**'in de hükümet nezdinde dostane teşebbüste bulunduklarını bana söyledi ise de herhalde te'sir **Rahmi**'nindir. Ben de **Rahmi**'ye mukabelesini yaptım. **Kâmil Paşa** kabinesi İttihatçıları tevkif edeceği vakit **Rahmi** geldi, bana sordu, gittim öğrendim ve kaçmasını, isterse bende saklanmasını söyledim. Bir yere gitti, saklandı. Hapisten kurtuldu. Bu suretle ödeştik. Tuhaftır, politikada birbirinin hayatî düşmanı olanlar bazan böyle ahval ilcaatiyle birbirinin canını kurtarıyorlar.

Cemiyet-i Hafiyede beni hapseder etmez **Doktor Nazım**, idam edilmem için dehşetli uğraşmış. Doktor **Bahattin Şakir** de beraber olmuş. Bu politikada adeta hergün benim başımda ölüm dolaşırdı. Nedense en ziyade canımı çıkarmak isteyenler bu iki meslekdaşımdı. **Nazım:** "Canım, fırsat bu fırsattır. Bir daha ele geçmez. Şu vesile ile **Rıza Nur**'dan da kurtulalım. Yarın asalım bitsin" dermiş. En ziyade önüne duran Menteşe mebusu **Halil** imiş. **Halil:** "Canım, olmaz. Âlem ne der? Bu bir mebustur. Deliller bulalım da öyle asalım. Vakit verelim de deliller bulsunlar" dermiş. **Nazım:** "Vakit geçirmeye gelmez. İş gevşer. Kaynak tavında iken dövelim" der, ısrar edermiş. Ne ise **Halil** işi âtiye taalluk ede ede iş gevşedi. **Rahmi**'nin teşebbüsü ile İttihat merkez umumîsi beraatıma karar verip divan-ı harbe tebliğ etti. Divan-ı harb beraatıma hükmetti. **Necmeddin Molla**'nın çalışması kaynanasını ameliyatla kurtardığımızdandır dedik. **Kâmil Paşa** kabinesi Necmeddin Molla'yı da hapsetmiş imiş. Kardeşi **Esat Molla** derhal bana geldi. **Kâmil Paşa**'ya gittim, **Molla**'yı hapishaneden çıkardık.

Galiba bu iki meslekdaşın benimle zoru şu idi: Biz pek düşmandık ama **Talât, Rahmi** gibi bazıları ile de bazan dostça konuşurdum. Hattâ bir defa **Nâzım**'la da **Necmeddin Molla**'nın evinde buluşmuş, konuşmuş; fakat şiddetli

münakaşa etmiştik. **Talât** ile dostça görüşürdük. Birgün **Talât** bana: "Canım, vaz geç. Birleşelim!" dedi. Ben de: "Sizde kötü adamlar, kötü işler var, olamaz" dedim. "Yok" dedi. "Var" dedim. Nihayet "Kötü kim, söyle!" dedi. "İşte **Nazım, Bahattin Şakir**" dedim. **Talât** şöyle cevap verdi: "**Bahattin** kötüdür. Kabul ederim; fakat **Nazım** iyidir. Ona söz söyletmem. Senin yanlışın var." Ben şu cevabı verdim: "Peki! **Bahattin**'i fırkanızdan tard edin." Bana şöyle dedi: "Ya, **Bahattin**'i fırkadan tard edelim de başımıza yeni bir **Rıza Nur** daha mı çıkaralım?!" **Talât** galiba bu muhaveremizden bu adamlara bahsetmişti. Bana karşı olan şahsî düşmanlıklarını başka türlü izah edemem.

Hapishane müdürü mülâzim **Salim** idi. Hakkında "Cemiyet-i Hafiye" kitabında malûmat vardır. Pek deli ve zalim biri di. Nihayet bu hizmetlerine mükâfat olarak **Doktor Nazım**'a bacanak olmuş, fabrikalar yapmış, zengin olmuş. Lozan'dan sonra bir defa sokakta rast geldim. Beni görünce önüne baktı. Ben başkası gibi değilim ki bundan intikam alayım. Pek isterdi.

Hapishaneden çıkınca sersem gibi idim. Sokakta bana tesadüf eden bir çok adamlar da beni görünce geçmiş olsun diyecek yerde derhal kaçarlardı. Bunların bir tanesi de **Tunalı Hilmi** idi. O pek aşağı bir adamdı. Bu adamdan pek iğrenmiştim. Halbuki **Şehzade Mecid Efendi** Köprüde bana rastladı; ben müşkül mevkie koymamak için görmemezliğe geldim. Derhal benim olduğum yaya kaldırımı tarafına gelip elimi sıkarak "Geçmiş olsun. Keder etme! Şerefiniz büsbütün artmıştır. Böyle şeyler milletin büyük adamlarının başına gelir." dedi. Çok gönlümü aldı ve kendisine muhabbetimi arttırdı.

Bu hapis'lik bana her cihetle pek pahalıya oturmuştu. Sıhhatim rahnedar olmuştu. Bilhassa unutkan ve sersem olmuştum. Viyana'ya tebdil havaya gittim. Sol kulağımda evvelce nezle vardı. Hapishanede ikisi birden işitmez oldu. Ve şiddetli uğultulardan muzdaripti m. Viyana'da tedavi olundum. Biri tamamiyle geçti. Birinde pek az bir şey kaldı. Viyana pek güzel bir şehirdir. Etrafı ormanlıktır. Bu ormanlarda dolaştım, durdum. Kendime geldim. Viyana'nın müesseselerini, müzelerini, fakülte ve hastahanelerini, kütüphane ve mebanisini gezdim. Bunlara dair on kadar makale yazdım. Maatteessüf neşredemedim. El'-ân Sinop'taki kütüphanemdedir. Meşrutiyetten beri ilk defa olarak işte Viyana'da rovelversiz gezdim. Bunu hissediyorum. Üstümden bir yük, bir sıkıntı kalkmış gibi idi. Hayat emniyeti duyuyordum.

Beni Cemiyet-i Hafiyeden hapsettikleri vakit kahraman-ı hürriyet **Niyazi**, asılmam için divan-ı harp nezdinde teşebbüs ve ısrarda bulunmuş. Beraet ettiğimi vakit Makri köyünde birkaç kişinin yanında divan-ı harp azasından birini şiddetle tekdir edip "**Rıza Nur**'u behemehal asacaktınız" demiştir. Demek kurtulmamız adeta keramet nevinden olmuştur.

Şerif Paşa Viyana'da olduğumu haber almış, bir telgrafla pek göreceği geldiğinden bahsederek beni Paris'e çağırdı. Benim de Nice'e gidip orada (Cemiyet-i Hafiye) adındaki eserimi yazmak niyetim vardı. Paris'ten geçerim deyip Paris'e geldim. "Gar de liyon' un yanında bir otele inip **Şerif**'e bir mektup yazdım. Sabah erken otele telefon etti. Onbirde gelip beni alacağını söyledi. Bekledim. Onbir, onbir buçuk, oniki, yok. Fena kızdım. Bu ne terbiyesizlikti. Viyana'dan Paris'e davet et, randevu ver, bir saat beklet, gelme... Otelden çıktım. Büyük Bulvarlara geldim. Tam operanın yanında "Cafe de lape" nin önünden gidiyordum. On metre kadar ileriye bir otomobil yanaştı. Baktım, içinden **Doktor Nihad Reşat** çıktı. Elini uzattı, bir kadının elinden tutup çıkardı. İçeri baktım, **Şerif** çıkıyor. **Nihat** beni gördü. Ben hemen geri dönüp savuştum.

Bu sefer hiddetim gazaba döndü. Bize randevu veren adamı kadın peşinde. Zaten bu adamın pek gabi, pek cahil olduğunu bilirdim; fakat ahlâkî kısmını bilmezdim. Meğerse pek terbiyesizmiş de. Artık görüşmedim. Ancak gelmişken bazı malûmat toplamak lâzımdı. Çıkardığı Meşrutiyet gazetesinin matbaasını biliyordum. Gazeteye o vakit **Mevlânazâde Rıfat** bakıyordu. Oraya gittim; **Rıfat**'ı buldum. **Rıfat** sevdiğim bir adam değildi; fakat aramız da bozuk değildi. Muhalifti; bu sebeple görüşürdük. "**Şerif** sen hapiste iken ne yaptı, bak!" dedi. Gitti bir Meşrutiyet Gazetesi getirdi. Baktım, dehşetimden saçlarım ayaklandı. Nasıl kurtulduğuma şaştım. Paris'te bulunduğuma bin şükür ettim. **Şerif** bu gazetede diyordu ki: "**Rıza Nur**'u da yakalamışlar. Onu yakalamaktan ne çıkar? Daha cemiyette onun gibi ne kadar var?" Bunu yazmak için insan çok ahlâksız, sade ahlâksız değil çok vicdansız, çok namussuz olmak lâzımdır. Halbuki cemiyetinde değilim de... olsam da böyle söylenir mi? Herif'ler bir ufak delil arıyorlar. Bulsalar bizim kelle hemen gidecek. **Rıfat:** "Ben böyle şey olmaz dedim. Yazılmaması için çok uğraştım. Dinletemedim." dedi. Artık hükmettim ki bu adam aynı zamanda vicdansızdır. Demek kendine mevki, şeref vermek için bizi orada prasa gibi doğratmak istemiş. Bu adamdan uzaklaşmak lâzımdır. Bunu ya ahmaklığından, ya sırf şeref hırsından yaptı. İkisi de kötü. Aptal dosttan, akıllı düşman yeğdir. Namussuzlardan ise uzak olmak akıllılıktır. Ancak muhaberemiz, herifte politikaya ait yazılmış mektuplarım vardı. Ben İstanbul'a gidince bunları da neşretmesi mümkündü. Beni yeniden hapse sokarlar. Aldı beni bir şüphe. Herşeyden evvel bu mektupları almalı. Ama nasıl almalı?.. Haber aldım, haremi Nice'te imiş kendi de gidecekmiş. Haremi zeki, malûmatlı bir hanımdı. Hattâ evvelce lakırdı sırasında politika ile **Şerif** uğraşacağına, haremi uğraşsa iyi olur derdim. Ben Nice'e gideceğim

Orada bir çare ararım dedim. Herhalde mektupları almadan İstanbul'a dönmemeye karar verdim. **Şerif**'ten fena korktum. Ne ise **Nice**'de haremi ile görüştüm. İttihatçıların muhaberemizden haberdar olup mektupları elde etmeye çalıştıklarından ve beni behemahal asmaya karar verdiklerinden, bunları almaksızın dönemiyeceğimden, kendisine ve kocasına olan büyük hürmetimden bahsettim. Kadın: "Mektuplar buradadır. Vereyim. Gönlün rahat olsun. Sen çok çektin" dedi. Ve mektupları verdi. Mal bulmuş mağribî gibi sevindim. Bu işin bu kadar kolay olacağını zannetmemiştim. Hemen evden savuştum. Mektupları yırtıp kenefe attım ve artık münasebeti kestim; fakat iş bununla bitmedi. Bizim İstanbul'a dönüp neşrettiğimiz Cemiyet-i Hafiyede işin mahiyeti, iç yüzünü olduğu gibi göstermiş, cemiyetin sıfırlığını, tesbit etmiştik. **Şerif** buna kızmış. Viyana'dan Paris'e geldiğimde **Sabahattin:** "Çok çektin. Kıldan kurtuldun. Bu suretle tebdil havaya muhtaç oldun. Avrupaya çıktın. Şimdi üste bir de masraf ediyorsun Sen zengin değilsin. Bunlara **Şerif** sebep oldu. Vicdanca bu masrafı onun vermesi lâzımdır" demiş, ben lüzum olmadığını söylemiştim. 'Yok, yok, ben **Şerif**'e söyliyeceğim" demiş, ben de: "Söylemeyiniz. Çünkü o düşünür bir adam olsa kendisi, söylenmeden, teklif ederdi." demiştim. Sonra **Sabahattin, Şerif**'e söylediğini ve fakat **Şerif**'in adam olmadığını bana söyledi. Bunun da cemiyet-i hafiye kitabında mustasar bir cümle ile yazmıştım ve artık bu lakırdıyı da unutmuştum. Hudut harici kovulup da Paris'e geldiğim vakit **Mısırlı Prens Mustafa Kâmil** bana: "**Şerif Paşa** diyor ki; **Rıza Nur** cemiyet-i hafiye kitabında aleyhime yazmış. Çünkü benden para istedi de vermedim onun için" dedi. Bu sözü işitince tepem attı. Para istemek ne demek? Düşündüm, neden sonra aklıma geldi: **Sabahattin,** sözümü dinlemeyip söylemiş, budur. Hemen kendisine "Boş herif!" diye başlayarak bir mektup yazdım. Yapılacak son haka-

ret ne ise yaptım. Cevap verdi diyor ki: "Sen haddini bilmiyorsun. Burası Türkiye değil. Bu medeni memlekette adama başka şey yaparlar." Cevap verdim ve daha taşkın hakaretlerle dedim ki: "Ben nerede olduğumu senden iyi bilirim. Burada adama ne yaparlar!... Niye yapmadın?!. İlk mektubumun fırsatını kaybetmiş gibi duruyorsun. Sana işte yeni bir fırsat veriyorum. Hadi göreyim seni, yap!" Ertesi günü Fransız mebuslarından birinden bir mektup aldım. **Şerif Paşa**'nın şahidi olduğunu düello saat ve şartlarını konuşmak üzere şahitlerimi göndermemi bildiriyor. Derhal cevap yazdım. Dedim ki: "Hazırım. Yalnız Paris'e geleli henüz üç gün oduğundan kimseyi tanımıyorum. Şahid bumak için birkaç gün müsaade ediniz. Ancak o bir askerdir; silâh intihabını bana bıraksın. Ben de şimdiden revelver intihab ettim" ve sokağa fırladım. Şahid arıyordum. **Mozurus Paşa** orada idi. Ona rica ettim. Kendi kabul etmedi. Başkasını bul dedim. Vâdetti. Türklerden aramaya çıktım. Derken bizim eve **Kâmil Paşa**'nın oğlu bahriyeli **Said Paşa, Kâmil Paşa**'nın kızının oğlu **Fuad İlyas** ve **Doktor Nihad Reşat** geldiler. Dediler ki: "Siz muhalefetin iki büyük rüknüsünüz. Burada düello yaparsanız fena bir te'siri olacak. Vazgeç." "Olmaz, dedim, ondan para istemişim diye propaganda yapıyormuş. Utanmıyor mu? Böyle yalancı herif; düello ile bunu temizlemelidir. Hem düelloyu o teklif etti." Çok yalvardılar. Beni yumuşattılar. Dediler ki: "Biz sana şahid olalım. İşi dostane bitirelim." Düşündüm. Bunlar şüphesiz onun tarafından gelmişler. Hele **Nihad Reşat** onun her türlü ve her nevi âletidir. Demek herif korkmuş. Zaten pek korkaktır. Bunları şahid yapmak nasıl olur? "Haysiyetimi gözeteceğine namusunuz üzerine söz veriyor musunuz?" dedim. "Hay, hay!..." dediler; gittiler. Zabıtnameyi getirdiler. Güya aramızda polemik olmuş, hiddetle söz söylenilmiş, bu sebeple ben geri almışım. **Şerif** de geri almış. İş kapanmış. Bu bizim

namuslu şahidler güya beni ve hakikati müdafa etmişler. Polemik ve benim geri almam filân aslâ yoktu. Ne ise oldu. **Fuad**'ı namus'u zannederdim. Ona güvenmiştim. Tavrı pek ciddi, azametli, namuslu durur idi. Bu sefer Paris'te gördük ki meğerse baş dolandırıcılardan imiş. Ecnebî hükümetlerine casusluk sanatı icra edermiş. Babası âsetin imiş. Çerkeslik dâvasındadır.

Şerif son yıllarda Kürt istiklâli için çalışıyordu. Hoybon Cemiyetinin Fransızca olarak Kâhire'de bastırdığı kitaplarda **Şerif**'ten bahsedilmektedir. **Şerif** gayet gabî, tahsili pek nakıs, Türkçe iki satır yazamaz. Fransızcası da öyle. Gayet ahlâksız, vicdansız, namussuz biridir. Bu sefer elime Fransızca bir kitap geçti, bunda bir Fransız, Şerif'in Paris'te oğlan kerhanelerinde kendisini yaptırdığı yazılıdır. Hayret ettim. Bu adam fuhuş ve zevk u safa yolunda bütün servetini mahvetmiştir. Şimdi sürünüyor.

Hapishaneden çıkarken zindancı Mülâzim **Salim**'in zavallı, masum politika mevkuflarını dövdüğü kanlı kızılcık derneği ile ham deriden yapılmış kırbasını jandarma **Mustafa**'ya odasından çaldırdım. Yatağımın pamuğu içine soktum. Evime getirdim. **Lütfi Fikri**'yi çağırttım. Anlattım ve değnekle kırbacı da verdim. **Lütfi Fikri** bir mebusun haksız olarak aylarca hapsedilmesi hususunda hükümetten bir istîzah yaptı. Bu kırbaç ile değneği kürsüden gösterdi.

Lütfi Fikri bunlarla bu nutkunda büyük bir muvaffakıyet kazandı ve şöhreti arttı. Bu değnek ve kırbacı tekrar ondan alıp **Sinoplu Altınoğlu Nikolaki**'ye saklattım. Onda idi. Niyetim müzeye koymaktı. Milletlerde böyle müzeler vardır. Bunlar tam müzelik idiler; fakat harbi umumî sonunda İstanbul'a avdetimde istedim. **Nikolaki** ölmüş, ailesi dağılmış, bizim şeyler de daha başka mektuplar vesaire ile beraber kaybolmuştu.

Artık mecliste iki fırka çarpışıyordu. Dışarıda Hürriyet ve İtilâf adını koyduğumuz fırka büyük bir muvaf-

fakıyetle ilerliyordu. Maatteessüf bu fırkada çabucak **Sadık, Mustafa Sabri,** alaylı Mülâzim **Şaban** ve **Gümülcineli**'den mürekkep bir klik teşekkül etmiş, fenalık, edepsizlik başlamıştı. Mecliste de ekseriyete yakın bir adede baliğ olduğumuz halde hükümeti devirmeye imkân göremiyordum. Devrilse ertesi günü İttihatçılar ihtilâl yaparak hükümete gelecekler. Bizim fırkadan da ümit yoktu. Birkaç adam klik yapmış, para ve dalavere peşindeler. Böyle bir fırka ile hükümete geçilse de ne yapılabilir. Artık mecliste, fırka ile, kanunla meşrutiyet usulü ile İttihatçıları devirmek mümkün olamıyacağı kanaatini hasıl ettim. Buna ordu, komite, isyan ve ihtilâl unsurlarını katmadan başka çare olamıyacağına hükmettim. **Lütfi Fikri** ise tamamiyle kanunî vasıta ile muvaffak olacağına kani idi. Arada aramızda şiddetli münakaşa olurdu. Komite, ihtilâl usullerinin şiddetle aleyhinde idi. Bunu bildikleri için İttihatçılar **Lütfi Fikri**'ye o kadar ehemmiyet vermezlerdi. Sade nutuklarından hırpalanıyorlardı. O da onlarca o kadar mühim değildi. Hem de onu korkutuyorlardı; o da korkardı. Tuhaftır, **Lütfi Fikri** nutuklarıyla cidden cesaret göstermiştir. Halbuki bizzat çok korkak bir adamdı. İttihatçılardan ödü kopardı. Şaka olarak **Lütfi**'ye derdim ki: "Hem korkuyorsun, hem yapıyorsun. Bu nasıl şey? Hem kaç, hem kıç at...." Gülerdi, gülerdim. Bu esnada İttihatçıların kendisini de vuracaklarından pek korkuyordu. İki Lâz muhafız getirdi. Bunlar arkasından gider, gelirlerdi. Aylarca evinden, yani Ayastafanostan Fındıklı'ya meclise böyle gidip gelmiştir.

Bu bapta münakaşamızda **Lütfi**'ye şöyle derdim: "Yahu! Sen vaziyeti kavrayamıyorsun. Her şey kanunla olur diyorsun. Göremiyorsun. Vaziyet şudur: Sen, ben yani muhalifler, bir köyden çıkmış, diğer köye giden beş-on kişiyiz. Yılda bir eşkiya çetesi önümüze durmuş. Tüfekleri çevirmişler. Soyunun diyorlar. Sen de kanun kitabını, Kur'an-ı uzatıyor, yahu: bu kanun, bu Allah'ın kelâmı. Bunlar eşkiyalığı menediyorlar. Haydin, çekilin diyorsun. Kurşun bu kitapları mı deler, bu kitaplar tüfeği mi kırar .... Vakıa kanun, tüfeği kırar; fakat bu yerde değil, jandarma muhafazasındaki adliye dairesinde. İşte sen bu yeri tayin edemiyorsun. Ne vakit ki bu kitapların arkasında kuvvet vardır. Yani jandarma ve tüfeği vardır, o vakit bu kitaplar tüfeği kırabilir." İllâ inat eder, bunu kabul etmezdi. Ben de onu artık yol arkadaşı gibi telâkki etmemeğe başladım. Ben artık makale filân da pek az yazıyordum. Nutuk cihetine de ehemmiyet vermiyordum. Zihnim bütün ihtilâle saplandı. İhtilâl ile bu işi temizlemekten başka çare görmüyordum. İttihatçılar devleti, milleti mahvedecekler. Bir damla kanın aktığına razı değildim. Bu da ihtilâl ile zıd bir şeydi. Ben, hekimlik ile büyümüş, insanların hayatını kurtarmaya alışmıştım. Güç geliyordu. Nihayet: "Ne çare, zarurîdir. Bir milletin halası için beş-on evlâdın kurban edilmesinden ne çıkar" dedim. İlk kurbanlar da şüphesiz bizler idik. Kelleyi koltuğa almayınca böyle bir işe girmek mümkün değildir. Evet, muvaffak olmak var; fakat olmayınca ölüm muhakkak. Muvaffak olunsa bile ilk çarpışmada ölmek de haritada var. Düşün, düşün, kelleyi de koltuğa aldık. İnsan ne garip mahlûktur; canını da fedaya karar veriyor. Zaten gördüklerimle söylerim ki; ölmeye karar vermeyen komitacılar muvaffak olamıyor, hem de sonra üste canını kaybediyor. İhtilâlde muvaffak olmanın en büyük şartı, ölmeye kat'î karar vermektir. Kaçmayı düşünenler hem muvaffak olamıyor, canını üste veriyor.

Cemiyet-i hafiyye rahnesinin tedavisinden İstanbul'a döndüğüm günlerde idi. Mecliste Balıkesir mebusu ve sarıklı olan **Abdülâziz Mecdî Efendi** beni gördü, bir şube odasına götürdü. İttihat fırkası hemen umumiyetle oraya toplanmıştı. **Mecdî** bana dedi ki: "Doktor! İşte bak biz

birleştik. Bütün İttihat Fırkası, İttihatçı hükümetin aleyhinde. Artık mani kalmadı. Fırkamıza sen de gir. Her iş oldu." Hayret ettim. Vaziyete bak. Bir-iki yıl evvel ben cemiyete hücum ettiğim vakit herkes: "Sen mukaddes cemiyete lâf söylüyorsun" diye hücum ve tel'in etmişti. Bizim başladığımız şey o derece terakki etmiş ki, bu İttihat fırkası da kâmilen onların aleyhinde.... "Mükemmel!" dedim. Gökte aradığımız yerde bulunmuştu. Bu meşhur "Hizip vak'ası" dır. Dedim ki: "Âlâ! Ben de girerim. Ancak henüz hiç bir şey olmamıştır". "Ne demek? Görmüyor musun?" diye bağırdı. Dedim: "Hayır! Olmamış. Olsun da gireyim. Ancak şimdi size gayet mühim bir nasihatta bulunacağım. Onu tutun! Şimdi hükümeti buraya çağırın! İstizah yapıp adem-i itimat vererek düşürün! Gelmezse, vaktiyle **Kâmil Paşa**'ya yapıldığı gibi gıyabında adem-i itimat verin ve yine derhal yerine iyi bir kabine kurun. Sonra da **Talât** ve emsali beş-on kişiyi tevkif edin." "Ooo... dedi, bunlara hacet yok. **Talât**'ın suratı çamur gibi olmuş, yalvarıyor. Bir kere görsen....." Dedim: "Evet yalvarır, fakat bir-iki gün vakit ve fırsat verirseniz, sizin hepinizi parça parça eder, tozunuzu savurur." Zavallı bir şeyden anlamıyordu. "Yok, iş olmuş, bitmiştir." dedi. Dediğinde durdu. Hem fırsata acıdım, hem zavallıların kendi başlarına acıdım. Görülüyordu ki, koca İttihat ve Terakki fırkasının içinde bir tane incir çekirdeğini dolduracak kadar aklı olan yoktu. Zavallı milletimiz.... Yine tekrar edip: "Beni dinle! Dediğimi yapın!" dedim. Dinlemedi. Anlamıyordu.... Bir çeyrek saat sonra **Talât**'ı koridorda gördüm. Hakikaten suratı çamur gibi ve gözleri ateş ve müphemiyet içinde idi. Vaziyet onların hesabına cidden vahimdi. Fırkaları ellerinden çıkmış idi. İş bitebilirdi. Bu işin elebaşıları **Mecdî** ve Bolu mebusu **Habib** idi. **Habib** derhal dönüp **Talât**'ı haberdar etmişti. **Talât** işi düzeltti ve muhaliflerini perişan etti. **Mecdî** de bu meyanda olup

Mısır'a hicret etti. İskenderiye'de unculuk ve ekmekçilik etmeye mecbur oldu.

Artık meclisin son günleri gözüküyordu. Meclis son nefeslerini alıyordu. Hatırımda iken söyliyeyim. Meşrutiyetin ilk meclisi, Türkiye'nin teşrîî tarihinde daima şerefini muhafaza edecektir. Başlangıca rağmen hakikaten meclis idi. Hükümetle kahramanca savaşmıştır. Ondan sonraki meclisler tamamiyle "evet efendimci" bir meclis olmuşlardı. Meşrutiyetimizde yüz karasıdırlar. Mebuslar, hükümetin esir, köleleri oldular. Yalnız tek fırka. Hükümet ne derse makina gibi eller kalkar. Tabiî bunlar meclis değil, **Türk'ün** şerefli tarihine birer lekedirler. İkinci şerefli meclis, Ankara'da açılan ilk Büyük Millet Meclisidir. Adı gibi büyüktür. Bu adı ondan sonrakilere de verdiler. Büyük haksızlıktır. Bunlar da birer köle, dalkavuk meclisleri, ... ve **İsmet**'in katil, cinayet ve soygunculuğuna âlet birer kara lekedirler.

İttihatçılar bu ilk meclisi imha ile kurtulmak fikrine vardılar. Demek meclisin eceli geldi. Gününü bekliyordu.

Meşrutiyetten beri her tarafta isyanlar oluyordu. Havran'da Dürzîler tarafından bir isyan yapıldı. Bir ordu gidip bastırdı. Yemen'de **İmam Yahya** isyan halinde idi. **İzzet Paşa** gidip, **Yahya**'ya bir takım imtiyazlar vererek yatıştırdı. Irak'ta da oldu. Şimdi de Arnavutluk kaynaşıyordu. Sui idareden Arnavutlar hep İttihatçıların aleyhine dönmüşlerdi. Üsküp'te valinin hatası olarak Arnavutlardan "Sakal vergisi alınacak" diye bir propaganda olmuş, bir takım yerlerde dağa çıktılar. İttihatçılar, Dahiliye Nazırı **Hacı Akif**'i, teskin için Arnavutlukta dolaştırdılar. Bir şey yapamadıktan başka, canını dar kurtarıp döndü. Arnavutlar, pusu kurmuşlardı; talihi yardım edip kurtuldu. Baktılar olmuyor, padişaha Edirne, Selânik ve Kosova'da seyahat ettirdiler. Bu da olmadı. Mecliste de kaynaşma vardı. Padişahın avdetinde ahvale dair şikâ-

yette bulunmak için muhalifler on mebus intihap edip padişaha gönderdiler. Heyette ben de vardım. Padişah, bizi ayakta kabul etti. **İsmail Hakkı Paşa** söyledi. Padişah aldırmadı bile. Bize başka şeylerden bahsetti. Her şeyin iyi olduğunu, bilhassa **Mahmut Şevket Paşa**'nın büyük bir zat olduğunu söyledi. **Mahmut Şevket'i** pek methetti. Görülüyordu ki padişah ondan korkuyordu. Ona söz rüşveti vermeğe gayret ediyordu. Hakikaten o esnalarda ortalığı kırıp geçiren bu adam idi. Padişahı korkutup avucunun içine aldığı, padişahın ona sormadan bir şey yapamadığı söyleniyordu. Padişahın bu sözleri de bunları tasdik ediyordu.

İtalyanlar çoktan beri koloni peşinde idiler. Musavve' onlara güç gelmişti. Avrupa devletlerinin muvafakati ile Trablusgarp'ı istilâya hazırlanmışlar. Ordu hazırlanmış. Bizim ateşemiliter **Ali Fuad (Paşa)** yı da manevraya buyurun diye davet etmişler, istilâ ordusunun kumandanı ile beraber resmini çıkarıp gazetelerde neşretmişlerdi. Bizim sefaret uyku uyumuş, hükümetin haberi yok. Bu fotoğraf çıkarmak büyük istihza idi. İş bu kadara dökülmüş te yine sefaretimiz habersiz. İtalyan ordusu, Trablusa çıktı. Sadrâzam, **İbrahim Hakkı Paşa** idi. İtalya'nın ilân-ı harbi, resmî kâğıdı gelmiş, Sadrâzam, gece kulüpte imiş, oyun oynuyormuş. Getirilen kâğıdı okumamış, cebine sokmuş, yirmi dört saat de cebinde unutmuştur. Sonra bir de bakmış ki, İlân-ı Harb.... Bu adam çok vurdum duymazdı. Sadrâzam idi, fakat gece sabaha kadar Beyoğlunda idi. Benim çapkınlık devrem henüz bitmemişti. Ben de Beyoğlunda idim. Ben otuz iki yaşımda, o ise elli beş yaşlarında idi. Tepebaşı bahçesinde, sokakta, muhtelif yerlerde daima ona rastgelirdim ve derdim ki: "Hayret... Bu adam Sadrâzam. Gündüzün dehşetli çalışır, gece de sabaha kadar uyumaz, kadın ve oyunla uğraşır. Nasıl yapar? Demir mi vücudu." Boğazına da çok düşkündü. Şişmandı. Nihayet Berlin'de sefir iken çok yemekten ölmüştür. Kendisi fena

adam değildi. Oldukça da tetebbu' etmiş. malûmatlı idi. Derlerdi ki, bu adamın tenasül uzvunu kesmeden ona iş vermek doğru değildir. Hakikaten böyle idi. **Mahmut Şevket'i** sevmezdi. Bir gün Tünel'in üst başında rastgeldim. Bana: "**Mahmut Şevket,** kuş beyinli bir heriftir. Böyle alımak görmedim." demiştir. Bu sözü doğru idi.

Olan oldu. Çare yok. Sade **İbrahim Hakkı'yı** sadrazamlıktan çıkardılar. Yerine **Said Paşa'yı** (Şapır Çelebi, Küçük Said) koydular. Bu çare mi idi sanki.... Asker göndermek için vasıta yok. Deniz, İtalyan donanması ile tutulu. Zaten devlette de hâl yok. İtalyanlar Rodos'u vesair adalarımızı da işgal ettiler.

Ben, ataşemiliterlerimizin fotoğrafını çıkarmaları ve saireden bahis bir makale neşrettim.

Enver, Fethi, Mustafa Kemal, Fransa, Cezayir ve Tunus tariki ile Trablus'a geçtiler. Halk, müdafaaya çalışıyordu. Bunları nizama koydular. Cephane ve bir miktar zabit de yollandı. **Fethi,** İtalyanları birkaç defa bozdu. Fakat bunlar hiç idi. Trablus'u ve adaları verip sulh yaparak işin içinden çıkmak zarurî idi. Harb hali, iktisadî zararlar getiriyordu. Hiç olmazsa bundan kurtulmak lâzımdı. Hükümet bunu yapmak istedi. Yerden göğe kadar hakkı vardı. Buna itiraz etmek doğru değildi. Muhalifler bundan dolayı hükümeti takdir bile etmeliydiler. Vatanperverlik, mertlik bunu iktiza ederdi. Maatteessüf sırası iken söyliyelim ki; bizde muhalifler haksız yere de hükümete hücum etmek itiyadını daima göstermişlerdir. Bu, kendilerini düşürüyordu. Bunu bilmez, haklı, haksız bir düziye hücum eder, kabak tadı verirler; fakat bu sefer böyle olmadı. Hükümet, kendisi bizi mecbur etti. **Said Paşa** meclisten hafî bir celse istedi. Söz alıp vaziyeti anlattı. Fakat mertçe ve kendi şerefine yakışır bir surette "Sulh edeceğiz, zarurîdir" demedi. "Sulh isterseniz kararını verin" dedi. Bu, hükümetin karar ve icradan ârî olduğunu, mes'-

uliyet kabul etmediğini gösteriyordu. Bu hal pek fenama gitti. İsyan damarlarımda kan kaynadı. **Sait Paşa**'ya itiraz ettim. Kürsüye çıkıp dedim ki: "Hükümetler icra unsurudur. Üzerlerine mes'uliyet alırlar. Meclis, onların karar ve icralarını ya beğenir, ya beğenmez; beğenmezse çekilirler. Meşrutiyetin usulü, âdeti budur. Siz bunu üstünüze almıyor, meclisin sırtına devirmek istiyorsunuz. Mes'uliyetten korkuyorsunuz. Hükümet adamı mes'uliyetten korkar mı; korkan, nasıl kabul edip de bu mevkie oturur. Sizin vazifeniz karar ve icradır. Haydi, **Sait Paşa** önce sen fikir ve kararını söyle!" dedim. Bu zavallı ve hilekâr ihtiyar, müşkül mevkie girmişti. Cevap bulamadı. Buna cevap verecek yerde ağlamaya başlayıp işi başka kalıba döktü. "Bakınız, şu bir çocuktur. Benim devlet işinde ağarmış bir kucak sakalım var. Bana hakaret ediyor." dedi. Bu, bir sahne idi ki, yaptı. Aczine bakınız!... Birçok mebuslar etrafımı alıp: "Doktor! Şu ihtiyara dokunma!" dediler. Beni ikna edip susturdular. Halbuki sözlerimde bir hakaret de yoktu ki... Kendisinin ihtiyarlığına acındırmak yoluna tenezzül etti, ne âdi şey... Fakat herkese acındırdı.

Sait Paşa, Küçük Sait adıyle maruftur. **Abdülhamid** zamanında birçok defa sadrazamlık etmiştir. **Kâmil Paşa** ile müthiş rakip idiler. Birbirini çekemezlerdi. O vakit sadaret merkebine adeta biri iner biri binerdi. **Sait Paşa** hemen bir metre kadar boyda, beli boynu öne bükülmüş, âdeta iki katlı ve pek yaşlı biri di. Bize göre olan eski tarz tahsil'i iyi görmüş, zeki biri idi. Yetmiş yaşlarında Fransızca dahi öğrenmiştir. Bu adamın yegâne marifeti ve mümeyyiz vasfı hile yapmak ve üstüne asla mes'uliyet almamak idi. Bütün memuriyetlerinde kendisini mes'uliyetten kurtaracak vesikaları toplar, yoksa ihdas eder, saklarmış. Âyan reis'liği ettiği vakit dinlerdim, gördüm, öğrendim. Bir mesele hakkında birkaç türlü rey beyan eder,

şıklar, yollar gösterirdi; fakat her ne olursa olsun, karar vermez, bunu başkasına bırakırdı. Sanki karar vermeğe tövbe etmişti. Hayret!... Bu devletin bu kadar vazifelerinde bulunmuş adam karar veremezdi. Zavallı millet böyle hilekâr, sade kendini düşünür, cebîn ve tereddüt içinde insanlar elinde yıllarla ne zararlara uğramıştır. Sonra bu adamlar asrî hiçbir şeyi de bilmezlerdi. Mes'uliyete tahammüle kendinde kudret bulamayan adam devlet adamı olabilir mi, iş görebilir mi? Haklı bir işe kanaat getirdikten sonra adam mes'uliyeti seve seve ve kahramanca deruhte eder. Vazife ve mes'uliyet ikizdir. Birbirinden ayrılmaz ki.. Birini alan diğerini de zarurî alır. Bu zat aynı zamanda pek hasis idi. Yemez, içmez, servet biriktirirdi; fakat hırsızlık etmemiştir. Tuhaf bir yaradılıştı. Şu menkıbesini zikrederler: "İstanbul'da âdettir. Sabahleyin sebzevatçılar sırtlarında küfe sokak sokak dolaşır, bağırarak sebze satarlar. **Sait Paşa** bir gün gecelik ile inmiş, kapısının önünde enginar alıyormuş. Bahçıvan, enginarın tanesini, Paşanın ısrarına rağmen on paradan aşağı inmemiş. Paşa'nın kendisince dokuz para etmesi lâzımmış. 'Peki!" demiş. On tane almış. Dokuza getirmek için bir tane de bahçıvan görmeden alıp hırkasının altına sokmuş.

Bir de **Sait Paşa**, 1295 Meşrutiyet meclisini feshe*den* bu hususta padişaha âlet olan, ona memleketi casuslar ile doldurmak dersini veren ve yapan bir zattır. 1908 Meşrutiyeti ilânı zamanında da **Abdülhamid**'e meşrutiyet ver*memesini* tavsiye etmiştir. Bu, millette umumî fikirdi. Hattâ bu sebepten hürriyetperverler **Sait Paşa**'yı nefretle yâdederlerdi. Şurası gariptir ki, sonunda İttihatçılar böyle bir adamı dahi kendilerine sadrâzam yapmışlardır.

Trablus'ta ancak üç-beş yüz Türk vardı. Yerli ahaliden de bir-iki bin. Hepsi bu kadar. İtalyanlar bununla başedemediler. Sırp, Rum ve Bulgarları kandırıp aleyhi-

mize Balkan Harbini yaptırdılar. Bu felâket üzerine İtalyanlarla sulh mecburî oldu.

Ne ise, İsviçre'de Lozan'ın altında, deniz kenarında "Uşi" de İtalyanlarla sulh yapıldı. Devlet, Trablus ve adalardan da oldu. Üç asırdır. devletin daima bir uzvuna **bitr** yapılıyordu. Meşrutiyet devresi de bu evolüsyonu süratle ikmal ediyordu. Nitekim İttihatçılar, Harb-i Umumiye girerek bunu tamamladılar. Bunlar, vakıa yüreğimize dert oluyordu; fakat ben içimden memnun oluyordum. Bitr'e uğrayan uzuvlar, kangren olmuş uzuvlardır. Bu tabiî bir kanun halindedir. Böyle uzuvlar kesilip atılmazsa vücudu da mahvederler. Bunu, akıllı olsak biz yapacaktık. "Allah razı olsun, Avrupa operatörleri yapıyorlar" diyordum. Çünkü bu devletin buralara bakmak iktidarı katiyen yoktu. Kendi gövdesine bile bakamıyordu. Bakabileceği ümidi de yoktu. Bu ülkeler ahalisi ecnebî milletler idi. Bunlar Türkiye'nin inkıraz unsurları idi. İdare, harb ve isyanlar ile gövdenin yani Türk'ün zamanını, ömrünü, kanını, malını yiyorlardı. Bunlar gider, yalnız Türk kalır. O vakit hastalıklarından şifayâp olur, yeni bir dirilik alır. Sonra fütûhat yapar; fakat bu sefer şarkta, Türklerin olduğu yerde diyordum.

Hakikaten yol böyledir. İşte bu sebepledir ki, **Lozan**'da mübadele-i ahaliyeye gayret edip Türkiye'nin böyle olmasına çalıştım. Bu müzakereler esnasındaki gayretim, şiddetim, ısrarım hep bu sebeptendir. Ama bunun iktisadî zararları olacaktı. Bu esasî büyük menfaate karşı bir hiçti. Beş-on yılda tazmin edilir bir şeydi. Bunları Frenkler nasıl olsa alacaklardı. Nasıl ki aldılar. Hem biz onları koloni gibi işletip istifade edemezdik.

Artık İttihatçılar, meclisten pek bîzar idiler. Mevkilerinin tehlikesini, akıbetlerini görüyorlardı. Mecliste muhalefet ekseriyeti almıştı. Meclisten kurtulmaya karar verdiler. Başka çare yoktu. **Talât,** buna çare arıyordu.

Çareyi **Celâl Arif** buldu. Kanun-i Esasî'nin otuz beşinci maddesine göre meclis ile hükümet arasında bir meselede ihtilâf olursa, yani meclisin ekseriyeti hükümete zıd fikirde olup da ısrar ederse, hükümet istifa edecek; ikinci kabine yine aynı meselede ihtilâfta kalırsa bu sefer hükümet meclisi feshediyor. İttihatçılar bu maddeyi tâdil edip fesh hakkını bu merasime hacet bırakmadan padişaha vermek bahanesini ele aldılar. **Celâl Arif** önce muhalifti. Ahrar fırkasından idi. İttihatçıların kuvvetini görünce derhal İttihatçı olmuştu. Artık **Talât** bu maddeyi ele alıp bir müddet elinde dolaştı, işi pişirdi. **Sait Paşa** bir gün bu maddenin tâdilini meclisten istedi. Derhal başımıza yıldırım indiğini görür gibi oldum. Bunu yapacaklar. Çare nedir?... Düşündüm, taşındım. Mani olmak çaresini buldum. Bu da Avrupa meclislerinde yapılan obstruction denilen şeydir. Kimseye söylemedim. Çünkü arkadaşlara söylesem İttihatçıların kulağına gider, belki çare bulurlar. Âni yapmak istedim. Arkadaşlar bu maddenin tâdili karşısında apışıp kaldılar. Çare yok deyip meyûs oldular. Ben bu işi tetkike koyuldum. Obstruction için kitaplar buldum. Bir tanesini İkdam matbaasında **Ahmet Cevdet Bey**'in kütüphanesinde buldum. Çok işime yaradı. Bir gün meclis kütüphanesinde Grand Ansiklopedide bu kelimeyi açtım. **Mithat Şükrü** geldi. "Doktor, yine mi tetkikat? Yine bize bir şey mi hazırlıyorsun?" dedi. Sanki tetkikatımdan haberdar gibi söyledi. Korktum. Hemen kitabı kapattım. "Hayır! Bir şey değil" dedim. Bu bir tesadüftü; fakat keramet gibi idi. Ancak o, kerametinin farkında değildi....

Bu esnada düşündüm ki, ben askerim. Meclis fesholununca **Mahmut Şevket** beni derhal Yemen'e yollayacak. Orada mahvolacağım. Yeni intihaba giremiyeceğim. Askerlikten bir ayak evvel çıkmalı. O vakitki askerî istifa kanununun müddeti on sene idi. Ben bu müddeti doldur-

muştum. Harbiye Nezaretine istifanamemi verdim. **Mahmut Şevket**, çok müstebid idi. Kabul etmedi. "Kanun budur. Ne hakla muameleyi yaptırmazsınız" dedim. "Olmaz" dedi. Sadrâzam **İbrahim Hakkı Paşa**'ya gittim. "Hakkın var, kabul etmesi zarurîdir" dedi. Sadrâzama: "Mecliste gürültü yaparım" dedim. "Yapma! Bana üç gün müsaade ver. Ben yaptırırım" dedi. Üç gün sonra gittim. Zavallı yüzü bozardı. Kekeledi. Nihayet: 'Yaptıramadım" dedi. Sadrâzam, müstebit Harbiye Nazırına, pek aşikâr bir kanunî hakkı kabul ettirememiş, aczini utana utana itiraf etti. Derhal meclise koştum. Kanundan bahsederek istifamı verdim. Meclis, muhalif ve İttifakçı, istifamın kanunî bir zaruret olduğuna karar verdi. Keyiflendim. Mesele bitmişti. Büyük bir müstakbel belâdan kurtulmuştum. Bir de pürtelâş **Mahmut Şevket** meclise girdi. Ve kürsüye çıktı. Söz bile almaya lüzum görmeyip, istifamı kabul etmiyeceğini söyledi. Ben: "O müzakere bitmiş, karar verilmiş. Bu babta söz söylenemez" dedim. Başkaları da böyle söyledi. O hiç dinlemedi, devam etti. Meğerse telefonla haber vermişler, yıldırım gibi koşmuş. Ne garezkâr adam imiş. Sözlerinde beni sevdiğinden, kıymetli bir doktor olduğumdan, Avrupada devlet parası ile tahsil ettiğimden, ordunun benim gibilerine ihtiyacından bahsetti. Halbuki maksadı büsbütün başka idi. Ben iyi tahmin etmişmişim. Sonra kürsüye çıkıp, Avrupa'da devlet parası ile tahsil etmediğimi, kanunî zaruret ve hakkı söyledim. Çıktı: "Ben, bu kanunu tâdil ediyorum, müddeti yirmi yıla c karıyorum. Lâyiha hazır. Bu sebeple olamaz" dedi. Buna herkes ve İttihatçı mebuslar da kendini tutamayıp güldüler. Zavallı pek gabî ve cahildi de. Nihayet istifamın kabulüne, bir daha ittifakla karar verdiler. Şaşılacak şey. Bu adam, meclisi de dinlemedi. Hiç olmazsa beni bununla değil tasfiyeye tâbi tutarak askerlikten istifa etmiş gibi yapıp askerlikten çıkardı. Ben, pençesini yakamdan sıyırdım ya, ne suretle olursa olsun, aldırmadım. O vakit **Hamid** zamanında süratle terfi edenlerin rütbelerini indiriyorlar, buna razı olmayanlara istifa etmiş nazarı ile bakıyorlardı. Vakıa ben de çabuk terfi etmiştim. Lâkin tasfiye etmesi bana asla bildirilmemiş, benim razı olup olmadığım malûm değildi. Hiç olmazsa inadını böyle yaptı. Avını pençesiden kaçırdı ya, sen ona bak. Ben bu tehlikeden kurtuldum.

Otuz beşinci maddenin müzakeresi günü geldi. Celseden bir saat evvel, muhalif fırkayı "Haydin, ne yapacağımızı müzakere edelim" diye topladım. Müzakere edildi. Herkes şaşkınlıktan başka bir şey söylemedi. Çok söylendi, bir netice yok. Tâdile razı olmasak, bizi feshedecekler. Razı olsak, o vakit bir irade bizi katle kâfi gelecek. Çare yok. Sonunda ben dedim ki: "Arkadaşlar, ben çaresini buldum. Kurtulduk." Herkes istical ile: "Aman, nedir?" dediler. Şöyle izah ettim: "Avrupa'da meclislerde bir usûl vardır. Muhalifler, muvaffak olamıyacağı vakit, müzakere salonundan çıkarlar. Bu suretle ekseriyet olmamasına muvaffak olurlarsa, müzakere olamaz. Aylarca böyle gider. Ve hükümet istediğinden vazgeçmeye mecbur olur. Biz ekseriyetteyiz. Reddedersek hükümet istifa eder, yeni kabine gelir, meclisi fesheder. Böyle yapacağımıza meclise girmiyelim. Reis, celseyi açamaz. Buna Obstrüksiyon derler. Meşrû bir silâhtır. Ben buna tıbbî bir istilâha bakarak insidâd-ı müzakere adını verdim. Ancak halis Türkçe bir "Terim" ister. "Tıkaç" manasıdır. Bunun adı tıkaç olsun. Bunu kimseye söylemeyiniz. İttihatçılara tepeden indirelim." dedim. Sevindiler. **Gümülcineli** hemen: "Hiç kimse girmesin, yalnız ben gireyim. İcap ederse lâkırdı söyleyeyim" dedim. Ben: "Canım, bunu bulan benim. Senin aklın ermez. İşi tetkik ettim. Ben bulunayım" dedim. "Münasip" dediler; fakat **Gümülcineli** de girdi.

Müzakere için ziller çalındı. İttihatçılar girdiler. Biz-

den kimse yok. Meclisin yarı sıraları bomboş. Buralarda yalnız ben ve **Gümülcineli** var. Ziller şiddetle çalınıyor, kimse yok. İttihaçılar, neden sonra anladılar; çekildiler. Tekrar geldiler. Yine ekseriyet yok. **Ahmet Rıza:** "Ekseri yet var!" dedi. Zavallı **Ahmet Rıza,** eski şereflerini böyle nice şerefsiz ve hattâ hiyanet ve alçaklık denmesi zarurî şeylerle mahvetmiş ve ediyordu. Bu, bir teşriî cinayetti. Ekseriyet yoktu. Ekseriyet yok diye bağırdık. Kulak veren olmadı. Bu ne istibdat idi. Meclis, meclislikten çıkmış, keyfî olmuştu. **Ahmet Rıza,** mevki' hırsı ile böyle nice denaetler yapmıştır. Hele bu sade onun bütün varlığını imha ve kendisini mel'un yapmak için kâfidir.

Said Paşa söz aldı ve başladı. **Said Paşa** eski fenalıklarına ömrünün son bir mahsulü olarak yeni ve çirkin bir âbide dikiyordu. Otuzbeşinci maddeyi tadil edeceğini söyledi. Biraz durup "Gelmediler, demek reddedildi" dedi. Buna da bağırdık. "Ayıptır, yahu! Kim var ki kim reddediyor?!" dedik. Reis **Ahmed Rıza** kulaklarına birer şişe tıpası tıkamıştı. "Celseye hitam veriyorum" dedi. Bununla otuzbeşinci maddenin ilk devresi güya ikmal olunmuştu. Göz göre göre böyle bir sahtekârlık belki de henüz Dünyanın hiç bir yerinde yapılmamıştı. Bu mesele Türk teşriî tarihinde büyük bir leke, eşsiz ve apaçık bir edepsizlik ve dolandırıcılık olarak kalacaktır. **Said Paşa** ve İttihatçıların tevessül ettikleri bu muamele teşrii değil, hakikatte müthiş cebir ve tegallüp, istibdat, bir ihtilâl ve darbe-i hükümetti. Darbe-i hükümet yapıyordu. Elbet hükümet eşkiya mevkiine geçmişti. Meclisteki İttihat fırkası da yatak olmuştu. **Ahmed Rıza** bu yatağın başı, yatak ailesinin babası idi. Tabii o da eşkiyalarla birleşmiş, yani eşkiya olmuştu.

İşte tıkaç gibi mutlak bir kudreti haiz teşrii vasıta, doğan pençesinde serçe tüyleri gibi yolunup havaya saçılmıştı. Doğrusu bu kadarının yapılabileceğini hiç düşünmemiş, tedbirime güveniyor ve buluşumdan mağrur idim.

Baktım ki nafile. Meclisi bükecekler. Ne yapılsa bu iş olacak. Dedim: "Bari ikinci safhada iyice söyliyeyim. Hiç olmazsa bunları tarihe mal etmek için tesbit edelim. Bir çoğumuz hazırlanıp nutuklar söyliyelim. Bu meseleyi ve tâ ilkten sona kadar üç yıldır yapılmış bütün fenalıkları sayıp dökelim. Hiç olmazsa bu bir kârdır. Hem de derdimizi dökeriz, içimiz ferahlanır" dedim. Buna karar verdik. **Lütfi Fikri,** ben daha birçokları nutuklar hazırladık.

Şimdiye kadar Türk meclisinde tıkaç yapılmamış ve bilinmez idi. İlk ben tatbik ettim. Hukukşinaslar bunun kıymetini ve bu işte yerinde yapılmış bir müessir tedbir olduğunu anladılar, kuvvetini gördüler. Benden Baro gazetesinde neşredilmek üzere bir makale istediler. Yazdım, verdim. Meclis fesh olununca bir kısmı korkmuş, dercedememişler, mürettiphanelerinde dizilmiş imiş de... Bir müddet sonra bu dizilmiş provayı Baro azasından **Abdürrahman Âdil** bana getirip iade etti ve işi anlatıp mazeret diledi. Provalar hâlâ Sinop'ta kütüphanededir.

Kabine istifa etti. Güya otuzbeşinci madde ahkâmına uyuyorlardı. Ne soytarılık, ne sahtekârlık idi. Padişaha kabine teşkilini yine **Said**'e verdirdiler. Biz de nutuklarımızı hazırladık. **Said** yine aynı dâva ile geldi. Celse zilleri çaldı. Meclise gitmemekte fayda yoktu. Girdik. Şimdi içimizde ne varsa, ne yoksa dökecektik. Hükümeti, İttihat fırkasını millete, âleme karşı rezil edeceğiz. Bunun ağır mes'uliyetini sırtlarına oturtacağız. Celse açıldı. Bizler adlarımızı yazdırıp söz aldık ve sıra ile söze başladık.

Benim nutkum üç saat kadar sürdü. Meclise bir vakâr gelmişti. İttihatçı ve muhalif bütün mebuslar nutukları dikkatle ve sükûnetle dinliyorlardı. Hiç itiraz yoktu. **Mahmud Şevket** tam kürsünün önünde dinliyordu. Söylerken bazen ona dikkat ediyordum. Bütün kulak kesilmişti. Arada şiddetli sözlerimi söylediğim vakit zıp-sıçrayıp zıp-oturuyordu. Bazan fena iş yapmış tavrı takınıyordu. Bu nu-

tukta söylediklerimden şunlar hatırımda: "Siz otuzbeşinci madde ahkâmını meşrû' bir surette tatbik etmediniz. Kanun haricine çıktınız. Kanunu eşkiya gibi ayak altına aldınız. Siz şaha kalkmış bir aygıra benziyorsunuz. Bu gidişle kendinizi ve sırtınızdakini bir yere çarpmanız uçuruma uçurmanız muhakkak ve tabii bir âkıbetinizdir. Yapacağınız madde ile sade bizim değil kendi mezarınızı kazıyorsunuz: Siz kendi menfaatinizi de bilmiyorsunuz. Bu iki tarafı keskin bir kılıçtır. Bu kılıçla bizi keseceksiniz, bu muhakkak; fakat yarın aynı kılıçla sizi kesecekler. Burasını göremiyorsunuz. Hem bu yaptığınız Meşrutiyete darbedir. Başınızdaki adam, bu **Said Paşa** bu hususta sabıkalıdır. 93 Meşrutiyetini bu ilga etti. Bu ikinci Meşrutiyeti de ilga edecek. Siz bunu da görmüyorsunuz."

Said Paşa bağırdı: "Sen cahilsin. Daha bunun tarihini bilmiyorsun. O, 1295 dir" dedi. Ama meşrutiyeti ilga etmedim demedi. Ben de: "Sen yaptın. Tarihini elbet benden iyi bilirsin. Ben cahilim; kabul ettim; fakat sen tarihine değil zat-ı mes'eleye bak! Meşrutiyeti yine ilga ediyorsun. Buna cevap ver" dedim. Sustu.

Birkaç gün sonra **Tevfik Fikret** "Doksanbeşe doğru" adlı meşhur şiirini neşretti. Bu şiir **Abdülhamid** aleyhine yazılan Sis şiiri gibi hattâ ondan güzel idi. İttihatçıların fenalıklarına Türk milleti durdukça şahadet edecek olan bu vesika İttihatçılara pek ağır geldi. Matbuat da İttihatçıları iyi hırpalıyordu.

Biz söyliyeceğimizi söyledik. Ağzına geleni söyliyerek ve içindekileri dökerek sadrına şifa gelmiş adamlar gibi rahat ettik. Vazifemizi yaptık. Elden gelenin hepsi yapıldı. Ötesi millete ait diyordum. Neticede maddenin tadili aleyhine rey verdik. Bir kısmımız "Canım kendi idamımız fermanını kendimiz yazmıyalım. Fikrimizden vaz geçelim" dediler. Ben: "Böyle yapsak yeni yapılacak madde ile yine

derhal meclis fesh edilecek. İki gün ömrümüzü uzatmakta ne fayda var. İyisi, bari, sözümüzden dönüp kendimizi küçük düşürmiyelim. Merdâne karşılıyalım." dedim. Böyle yaptık. Yeniden intihap yapılmak üzere meclisin fesh olunduğu kararını okudular. Birinci meclis işte böyle, suikast ile katledilerek vefat etti.

Zabıtnameler neşrolundu. Bir de baktım ki benim nutuk diye basılan nutuk benim değildir. Ben nutkumu evvelce yazmıştım. Karşılaştırdım. Bambaşka. "Belki söylerken başka söylemişimdir" dedim. O gün meclis hınca hınç dolu idi. İkdam gazetesinin muhabiri kısmen tutmuş, neşretmiş idi. Onunla da karşılaştırdım. Hayır zabıtname büsbütün başka. Halbuki İkdam'dakini zapteden bir kişidir. Hepsini yazamaz. Mecliste ise zabıtları sekiz-on kâtip tutar, her biri bir cümle yazar. Her kâtibe başlıyacağı kelime söylerken onların idare eden başkâtip değnekle dürter. Bu usül iyi değildir. Ben meclis ilk açıldığı vakit stenografi usulünün tatbiki için **Ahmed Rıza**'ya çok söyledim. Mütehassıslar da müracaat ettiler. Fakat bu adam nedense kabul etmedi. Hâlâ bu âdi usül câridir. Zabıtnamede İkdamdakinden pek ziyade cümleler olması lâzımdı Halbuki İkdamdakiler bile yoktu. Demek bizim nutuklara sansür yapılıyormuş. Tepem attı. Matbuatta bile sansür yokken meclis zabıtnamelerine sansür koymak eşna' bir şeydi. Bu satırları okuyan zabıtnameyi açsın benim nutka baksın! Satırlar gayet seyrektir. Matbaada harf tertibi nasıl olur bilenler derhal anlarlar ki bundan çok şey çıkarılmıştır. Demek evvelce aynen dizilmiş sonra sansür edilip satırlardan birçok kelime ve bazı satırlar çıkarılmıştır. Meğer **Ahmed Rıza** son zamanlarda bizim sözleri sansür edermiş. Vakıa vaktiyle İngiliz parlâmentosunda da mebusların nutku sansür edilmişse de pek eskidir. Bu **Ahmed Rıza** çok kötü şeyler yapmıştır. Avrupa'da iken milletin umumî muhabbetine mazhar olmuştu. Gel-

diği günden beri bu muhabbeti yiye yiye artık tüketmiş, sıfıra indirmişti. İttihatçılara yaranmak için böyle kötü işleri yapıyordu. Nihayet Âyan olmuş, tuhaf, Harb-i Umumîde muhalefete geçmiş, İttihatçılardan hakaret görmüş, tepinmiş, yani bizim gibi olmuş. Oh olsun. Demek İttihatçılar fena imiş. Ben bunu on yıl evvel söylemiştim. Zavallı galiba bir şeye on yıl geriye gidip de oradan bakıyormuş. Pek kasîrül-basar imiş, ya on yıl geri akıllı imiş. Sonra mütakerede **Ahmed Rıza**'yı, **Ferit** hükümeti bir-iki gün hapsetmiş, otuz kadar insanın içinde bu hapisten dolayı dert yanıyor, haksızlıktan, âyan olduğu halde böyle bir işin reva görülmesinden şikâyet ediyordu. Bari benim yanımda söylemiyeydi. Bunu dahi derk edecek inceliği yoktu. Ben de: "Allah söyletti, sırasıdır" deyip: "Beyefendi! Üzülmeyiniz! İnsanın başına her şey geliyor. Nitekim siz İttihatçılar da beni mebus iken üç gün değil üçbuçuk ay hapsettiniz. O vakit mebusan meclisinin reisi idiniz. Üzülmeyiniz" dedim. Zavallının nutku tutuldu. Acıdım ama istedi.

Meclislerin kelâm hürriyeti bir emniyet sübapıdır. Dolgunluklar, taşkınlıklar burada boşanır, sinirler, kafalar gevşer. Teşrii meclisler tarihini bilenler pek iyi bilirler ki ne vakit meclisler zor ile kapatılmış veya kelâm hürriyeti ref edilip mebuslar uşak ve kör âlet haline konmuşsa arkasından ihtilâller, suikastler çıkmıştır. Bunu **Talât**'a te'kîden *söylemiştim. Fakat öyle kızgın bir hale gelmişti ki*, kulağına bir lakırdı sokmak mümkün değildi. Nitekim meclisin feshi, suikastler ve ihtilallere meydan vermiştir: Arnavutluk isyanı, halâskârlar işi, **Mahmut Şevket**'e *suikast gibi şeyler oldu. Bunu bu sefer* **Mustafa Kemal**'e ve **İsmet**'e de pek çok söyledim. Misaller gösterdim. Ah anlamadılar. Meclisi Karagöz perdesi haline koydular. Efkâr, dil mahreci ile boşanmayınca kafalarda dolar. Tazyik altındaki şeylerde patlama hassası olur bir gün bomba gibi patlar. Bunlara da suikastlar ve ihtilâller yapıldı. Tabiidir. Vakıa bastırdılar; ilerde tekrar olmıyacağını ve bastıracakların kim te'min eder?!... Görülecek..

Artık benim fikrim çarenin ihtilâlde olduğunda tamamiyle temerküz etti. Hele intihabı bekliyelim dedim. Bu işe girmeyi bir türlü canım istemiyordu da. Bu sefer de intihab ümidi ile sabrettim. Yeni intihap hazırlıkları başladı.

★

İntihap için İttihatçılar büyük tedbir aldılar. Zayıf veya kanundan ayrılmayan valileri, mutasarrıfları kaldırıp yerlerine emin ve şiddetli adamlarını koydular. Şüphe ettikleri memurları kaldırdılar. Meselâ Sinop'ta orman memuru olan kardeşim **Şükrü**'yü Trabzon taraflarına naklettiler. **Şükrü,** kendine malik olmayan bir adamdı. İntihapta hiç bir tesiri olamazdı. Zaten olsa bile yapmaya üşenir, bir tuhaf insandır. Nitekim bu son intihapta **Mustafa Kemal** de onu bir şey zannederek muvakkaten Sinoptan kaldırmıştır. Her tarafa cemiyet hesabına birçok propagandacılar, tehditçiler gönderdiler. Büyük masraflar yaptılar. İstanbul'da para ile tulumbacıları tuttular. Sandıkların başına koydular. Biri rey vermeye geldi mi, ellerinde basılmış hazır İttihatçıların namzetleri listesini sundular. Kabul etmezse dövdüler. Teneke çalarak maskaraya aldılar. Her yerde muhaliflerin başlarını hapsettiler, dövdüler. Eskişehir ve Konya'nın muhalif eşrafı kâmilen hapse sokuldu.

Ben Sinop'a gittim. Eşraf, başta **Rasim Bey**, metin idi. Sinop, Gerze ve Ayancık müttefik idik. Boyabat'a ehemmiyet vermiyorduk. Kazanmam sağlam idi. Vurulmak korkusu ile Sinop şehrinden kazalara gidemedim. Lüzum da yoktu. Adamlarımız dolaşıyordu. İttihatçılar, yerime Hakkı adında bir mülâzimi namzet koymuşlardı. Bu

mülâzim **Mahmut Şevket**'in yaveri idi. Demek bu adam hâlâ benden garazını alamamış, beni yakından takip ediyordu. O esnada Sinop'a *Doktor* **Hikmet Süreyya** adında biri hastahane müdürü olarak gönderilmişti. Bu, evvelce Tıbbiye mektebi hayatımızda bahsettiğim "Esrarkeş Amiral Çervera" dır. Vali ile temasta ve intihaba karışmakta olduğunu gördük. Mektuplarını çaldırdım. İş anlaşıldı. Meğerse bizim esrarkeş, İttihatçı olmuş. O vakit göz hekimi **Esat Paşa,** koyu İttihatçı ve sıhhiye müdürü umumîsi idi. **Hikmet**'i surette hekim, hakikatte beni intihap ettirmemek memuriyeti ile göndermiş imiş. **Esat** da Meşrutiyetten beri bana düşman ve beni takip ediyor. **Esat. Paşa,** keza **Besim Ömer Paşa** Meşrutiyetten evvel benim en iyi dostum, beni takdir eden kimselerdi. Hadi, **Besim** ile söylemek istemediğim bir sebepten bozuşmuştuk; fakat **Esat** ile hiç sebep yoktu. İlk Meşrutiyet günü yaptığım nümayiş dolayısıyle kızmış, sonra ben muhalif olunca İttihatçılık gayretiyle de düşman olmuştu. Meşrutiyetin iptidasında askerî ve mülkî Tıbbiye mektepleri birleştirildiği vakit en ziyade bu iki adam benim dersimi lâğvedip beni profesörlükten aşırdılar. Şimdi **Esat** bunu da yapıyordu. **Besim,** Meşrutiyette sıhhiye müdürü umumîsi olmuş, daima Arnavut doktorları tayin etmiş, gelene sorar, Arnavud'um dedi mi, başka şey sormaz, hemen tayin edermiş. Türküm derse münhal yok, dermiş. Bunu Türk doktorlardan müttefikan işittim. **Esat** da mevkiini politikaya âlet ediyordu. **Hikmet**'in muhaberesi doğrudan doğruya İttihat merkez-i umumîsi ile idi. Çok zaman merkez-i umumîde **Eyüp Sabri** mühim bir unsurdu. **Hikmet**'e mektuplar, onun imzası ile ve *cemiyet-i merkezi umumî* mührü ile geliyordu. **Eyüp Sabri,** mektubunda diyor ki: "Hikmet! Göreyim seni. Vazifen büyüktür. Seni sırf **Rıza Nur**'u intihap ettirmemek için yolladık. Buna muvaffak olursan, vatana en büyük hizmeti edeceksin.

Tuhaftır, benim intihap olunmamaklığım vatana büyük hizmet imiş! Zihniyete bak!.... Daima diyorum ki, insan garip mahlûktur. Hakikaten öyle. İktidar mevkiine geçenler derhal acayip zihniyetler peyda ediyorlar. Her şeyde *kendilerini haklı zannediyorlar.* Kusurlarına kedi gibi göz yumuyorlar. Onu işten saymıyorlar. Devleti, babalarından kalma bir çiftlik, milleti o çiftlikte hayvanat-ı ehliye zannediyorlar. İstedikleri gibi emrediyorlar, yiyorlar, dövüyorlar, kovuyorlar, sövüyorlar ve kesiyorlar. "Yahu! Bu olmaz" dedin mi, iş bitiyor. *Seni hain-i vatan* sayıyorlar ve artık sana her fenalığı yapıyorlar. Şunların haksızlıkları, rezaletleri güneş gibi meydanda, artık ayyuka çıkmış; bize, onları teşrih ettik diye "Hain-i vatan" diyorlar. Ayol, yazdıklarımızı biz yapmadık. Bizim işimiz onları teşhirden ibaret olmuştur. Teşhir, hadi diyelim ki, hainlik olsun; kabul. Fakat o işleri yapmak eşna'dır. Hain biz olunca, size ne ünvan bulmalı!... **Eyüp Sabri**'yi sonra Anadolu'da millî hareket zamanında yakından gördüm, öğrendim. Ne basit, ne zekâsı aşağı, ne cahil adam?!... Bunlar bir de arkasından bu devleti on yıl idare ettiler. Zavallı millet!... Fakat bu adam namuslu bir insandı. Ama anlamıyor, bu suretle yanlış fikirler içinde, hatalı işlere batıyor. Cahildir, tabiî onun elinden böyle iş çıkar.

İstanbul'a dönünce bu mektupları İkdam'da neşrettim. Sinop'ta intihap günü müntehib-i sanileri tehdit ettiler. Baktılar ki olmıyor. Belediyede bunları bir müfreze jandarma ile muhasara ettiler. Buna rağmen intihapta kazandım.

Boyabat'a, Kastamonu mebusu **Küçük İsmail Mahir**'i göndermişler. Maiyetinde bir sürü adamları da varmış. Bu adam aleyhimde **"Rıza Nur** dinsiz, kâfir, Rus, Yunan ve İngiliz'e Türkiye'yi sattı" deyip, böyle türlü propaganda yapmış; bakmış olmuyor, tehdit etmiş; müntehib-i sanileri, kasatura takılı janarma ile askerî depoya hapset-

miş. Buna rağmen buradan da me'mulümüzden ziyade rey almışız. Sinop'ta rey sandığını açmışlar. Bakmışlar ki, kazanmışım. Reylerin bir kısmını yırtıp yerine **Hakkı** yazılı reyler koymuşlar. Bu sahtekârlığa tenezzül etmişlerdir. Bizim Belediyede heyet-i teftişiyede adamımızı bırakmamışlar. **Rasim Bey**'i de belediye reisliğinden, ne yapıp yapıp atmışlardı. Kazanamadık. Kazanamadık değil, kazandığımızı İttihatçı sahtekârlığı ile kaybettik. İş bitti. İstanbul'a döndüm.

İşte benim en iyi bildiğim Sinop intihabı budur. Her yer böyle oldu. Gümülcine taraflarında **Rıza Tevfik**'i dövdüler. Buna herkes "Sopalı İntihap" adını verdiler. Türk teşriî hayatına bu pis leke de sürüldü. Vakıa Fransa'da da böyle intihap olmuştur; fakat çok eskidir. İstanbul'a dönünce intihaba dair muhtelif kitaplar getirttim. İntihap usüllerini, tarihini tetkik ettim. Bizim bu intihaba dair de bazı vesikalar topladım. Bir kitap yazmak istedim. Maksadım, bizde ve muhtelif milletlerdeki intihabı ilmî cihetten ve vukuat cihetinden zikretmek, ilmî esasta bir intihap kanunu hazırlamaktı. Vakit ve fırsat bulamadım; kaldı. Vesikalardan da bugün hiç bir şey kalmamış, kaybolmuştur.

Bu esnada **Esat** Sıhhiyeye, **Besim Ömer** Hilâl-i Ahmer'e çökmüştü. **Besim**'in kardeşleri, hısım akrabası Hilâl-i Ahmer'de memurdu. Hilâl-i Ahmer'i uzun zaman çiftlik gibi kullandılar. Hattâ millet Hilâl-i Ahmer'e **"Hilâl-i Ömer"** adını vermiş, böyle alay ediyorlardı. **Celâl Muhtar** da Hilâl-i Ahmer'de idi. Bu zat tam bir bezirgândı. Hilâl-i Ahmer'in parası ile ticaret yaptığı, kazanç olursa kendisine, zarar olursa Hilâl-i Ahmer'e verdiği herkesin dilinde idi. Sonra ben Sıhhiye Vekili iken **Celâl Muhtar**'ın Hilâl-i Ahmer'in sandığından külliyetli bir para aldığını Doktor **Medenî** bana haber verdi. Dahiliye Vekili **Fethi Bey**'di. Derhal ona söyledim. O da hemen kasayı kontrol ettirdi.

Eksik bulunamadı. Meğerse şeytan gibi işi haber almış, müfettiş gelmeden bir saat evvel gelip parayı yerine koymuştur. Bunu sonra bana muhasebeci söyledi.

Esat, benden bu intihap işi ile intikam almıştı. Meclis feshedilmeden epeyce evvel, bütçe müzakeresi esnasında, o vakit Tıp Fakültesi reisi olan **Cemil Paşa,** bana Tıbbiye için yirmi beş bin altın tahsisat istediğini, bütçe ile geldiğini, bunun verilmesine yardım etmemi rica etmişti. **Cemil Paşa** reis iken eski dostları **Esat** ve **Ömer** ona düşman olmuşlardı. Ne yapmak istese önüne duruyorlardı. Mesele sırf çekememezlik idi. Haydarpaşa'daki Tıbbiye, perişan bir halde idi. Koca binada ne iyi bir tenvir, ne teshîn, ne âlet, ne de hocaların odalarında oturacak bir sandalye vardı. Ben orada profesör iken kırık ve üstüne âdi tahta çivilenmiş sandalyelerde otururduk. Hâlâ öyle idi. **Cemil Paşa** bir mükemmel teşrih salonu vücuda getirmek, birçok âlet getirerek lâboratuvarlar, binaya elektrik, merkezî teshîn yapmak, odalara kanapeler, halılar ve güzel masalar almak istiyordu. Fikri pek musîbti.

Esat Paşa başa düşmüş, bunlara mani olmaya çalışıyordu. Hem de yalnız tahsisata lüzum yoktur, demiyordu; işi esasından tutup, hasta gelmediğini sebep göstererek Tıbbiyenin Haydarpaşa'dan İstanbul'a naklini istiyordu. Bu bir hiyanetti, Tıbbiye'yi mahvedecekti. Muallim, vatanperver geçinen şu adamlardaki hırs ne idi. Şahsî hırsı ile koca bir fakülteyi yıkıyorlardı. İstanbul'da böyle bir güzel bina yoktu. Haydarpaşa Tıbbiye Mektebi diye yapılmıştı. Oraya hasta gelmemesi de yalandı. Ben, orada birkaç yıl hocalık ettim; biliyordum. Bunun muharriki kendi hususî muayenehanelerinin İstanbul'da olup, Haydarpaşa'ya derse gelip gitmelerinin zaman yemesi idi. Bu yol, onların para kazanma zamanlarını azaltıyordu. İnsanlar tuhaf mahlûklardır. Şahsî bir lokmalık menfaat için Fakültenin bu güzide sayılan hocaları millî bir müessese-

yi yıkıyorlardı... Tıbbiyenin Haydarpaşa'dan İstanbul'a nakli, bundan üç yıl evvel yine alevlendi. Bu sefer muayenehaneleri İstanbul'da olanlar istiyor, **Esat Paşa** istemiyordu. Çünkü **Esat Paşa**'nın muayenehanesi Kadıköyündedir. Masraflar edip, risaleler bastırıp Millet Meclisinde de dağıttırdı. Hey dünya!.... Eski şeriat değişti mi? Hayır!... Değişen sade **Esat**'ın hususî muayenehanesidir. **Esat** da bu sebeple eski fikrinin zıddına düşmüştür. Şu adam bununla vatanperverlikten bir habbe sahibi olmadığını ve sırf şahsını düşündüğünü pek güzel ispat etmiştir. Sıfıra inmiştir.

Gelelim vak'ayı bıraktığımız yere. **Esat Paşa** meclise gelmiş, Sivas mebusu Doktor **Ömer Şevki** ile Doktor **Dağavaryan**'ı kandırmış, daha birkaç mebusu iğfal etmiş, müzakere başlamış, Tıp Fakültesi maddesi, yani 25 bin lira tahsisat müzakereye başlanmış, bunlar söylemişler reddettirmişler. Bereket versin o anda ben meclise girdim, karar tebliğ ediliyordu. Derhal kedi gibi kürsüye sıçradım. Söylemeye başladım. Herkes: "Karar verildi. O iş bitti. Artık söz söylenemez" dediler. Hakları vardı. Çok rica ettim. "Mesele mühimdir. Hayatîdir. Bırakın biraz da ben söyliyeyim" dedim. Razı oldular. Anlattım. Oranın ahır halinde bulunduğunu, Fakülte haline gelmesi için bu paranın verilmesi lüzumunu, sıhhat meselesinin mühim olduğunu, bir gün mebusların kendilerinin bile bundan istifade edeceklerini muhtelif suretlerle söyledim. Bu sefer memnuniyetle mezkûr tahsisatın verilmesine karar verdiler. Doğrusu pek keyiflendim. Bu mecliste bu kadar keyif ve gurur duyduğum belki de olmamıştı. Büyük hizmet ettiğime kâni idim. Yetiştiğim, dimağî ve midevî gıdalarım cihetiyle velinimetim olan bu Fakülteye bir hizmet etmek isterdim; buna muvaffak olmuştum. Fakültede iyi hekim yetiştirmek için lâzım gelen âlet ve tesisat ve lâboratuvarlar, bir ecnebiye gösterecek hal yoktu.

Bir locada **Esat,** karşısındaki locada **Cemil** vardı. Heyecanla müzakereyi takip etmişlerdi. Önce **Cemil** meyus olmuştu. Şimdi ise **Esat** müthiş bir mağlûbiyete uğramıştı. **Esat** çok asabî ve huysuzdur, hem de pek mağrur biridir. Lâkin pek cahildir. Buna bir nümune söyliyeyim: Kâh şiir yazar. Bu nedir? Bilir misiniz? Mısra mısra sıralanmış nesir. Ne vezin, ne dürüst kafiye, hiç bir şey yoktur. Hattâ gramer hatası ile dolu ve fikirce sıfır bir şeydir.

Bana büyük bir düşmanlık bağlamıştı. Bu intihapta **Hikmet**'i yollayarak bu acıyı aldı. Vakıa o vasıta olmasa da İttihatçılar o işi yapacaklardı. Aman o da, zâar, emeğim geçsin demiş olacak....

Her vakit tepen bir derdim yine tepti. Millete, halka hizmet edenler, böyle bazı şahısların menfaat ve emeline mani oluyorlar, sonra bu yüzden, fakat başka şekil ve bahanelerle maskeler altında bunlardan düşmanlıklar görüyor. Ben böyle çok çektim.

İntihaptan elimizi, yüzümüzü yıkadık. Hürriyet ve İtilâfın umumî kongresi oluyordu. İntihap bitmiş, hâlâ bizim adamlarımızı bırakmıyorlardı. Bir şey yapmak lâzımdı. **Sadık**'a söyledik: "Ben yapamam" deyip âdeta ağladı. Ne ise; "Canım, bunlar tevkif müzekkeresiz hapsedilmiştir. Müddeiumumîliğe bu babta bir protesto yazalım. Sen yalnız imza et. Korkuyor, evden çıkamıyor, gidemiyorsa birimiz gider, yazarız" dendi. Bir şey yazıldı. **Sadık** imza etti. Gittiler: Mevkuflar derhal tahliye olundular. Kongre müzakeresi esnasında Eskişehir mevkufları İstanbul'da hapishaneden çıkıp Hürriyet ve İtilâfın Saraçhanebaşı'ndaki Merkez-i Umumî binasına geldiler. Zavallıların perişan haline acıdım. Millet işi!... Ne müşkül iş!... İnsana hiç yoktan bin belâ hazır. Anamın ilk intihapta bana dediğini böyle birçok kere görüyordum.

Hürriyet ve İtilâf fırkası hakkında bir şey yazamıyacağım. Çünkü onu "Hürriyet ve İtilâfın Doğuşu, Ölümü, İçyüzü" ünvanı ile neşrettiğim eserde baştan aşağı yazdım. Bu fırka **Sadık - Sabri** kliğinin elinde çok fena rezaletler yaptığından fırkayı sonunda feshettik. Allaha şükür ki böyle yaptık. Yoksa biz de rezil olacaktık. Bu fesh için ben önayak oldum. Kendi yaptığımı kendim yıkıyordum. Bana bu kusuru bulanlar var. Hakikaten siyasî hayatımda bu hal tekerrür etti. Ahrar'ı yıktım. Bunu yıktık, yine evvelce nice yıllardan beri içinde olduğum İttihadı yıkmağa çalışmıştım. Fakat ben bunda yerden göğe kadar haklıyım. Çünkü fırka hüsnüniyetle yapılıyor, fakat biraz sonra millete muzır oluyor. Muzır şeyi derhal imha etmelidir. Fırkada birkaç pis, namussuz oluyor. İşi berbat ediyor. Hürriyet ve İtilâfın sonradan yaptıkları beni tasdik eder. Feshettik de böyle oldu. Ya etmeseydik... Kimbilir ne olurdu?... Mahvedilmiş bir şey, güneş görmüş cansız yılan gibi hemen uyandı. Enkazından yapılan kötü klik **(Sadık, Mustafa Sabri, Gümülcineli)** Harb-i Umumîde Mısır'da, mütarekenin iptidasında İstanbul'da hemen meydana çıkıp bu devlete büyük fenalıklar etti. İttihat Cemiyetini de yıkabilseydim bu devletin başına Harb-i Umumî ve korkunç neticeleri belki gelmezdi. Son defa **Mustafa Kemal,** benim için: "O, her fırkadan döner, âdetidir" demiş. Doğrudur. Hattâ bana fırıldak demiş. Bu, pek haksız ve edepsizlik. Benim gibi kim sabit kalmış. Millet, Türk menfaati dedim. İptidadan bugüne kadar hâlâ onda sabitim. Evet, Lozan'ı imzadan sonra onun Halk Fırkası denilen şer âleti, âdi oyuncağından da döndüm. Dönmiyeyim de ne yapayım? Âlet mi olayım? Pisliğe mi bulaşayım? Dönmek benim kabahatim değil. Zarurî yol. Kabahat bu fırkaların bozulmasındadır. Diğerlerini, hayatları gösterdi. Öldüler, âlem anladı. Herkes söyledi, yazdı. **Mustafa Kemal**'inkini de bir gün söyleyip yazacaklar ve benim haklı olduğumu tasdik edecekler. Bu adamın bu milleti sevkettiği korkunç felâket, inşaallah gelmeden milletin başından defolur.

Hürriyet ve İtilâf enkazının Mısır'da, Harb-i Umumî esnasındaki rezaletlerini Türk Tarihimizin Mısır bahsi sonlarında yazdık. Mütareke iptidasındakini, dışından gördüğümüz kadar ileride yazacağız.

Mebusluk bitince Beyoğlunda Rus sefarethanesi yanındaki apartmanımda hekimliğe kuvvet verdim. Her gün müşteri çoğalıyor, ekmeğimi çıkarıyorum. İttihatçılar da, kendilerine tamamiyle mutî, dalkavuk bir meclis getirmişler, muhalefet perişan edilmiş. Keyifli. Matbuatı da susturdular. Artık keyfe mâ yeşâ yürüyorlar. Aleyhlerine hiç bir ses yok. Halbuki keyifleri boşuna idi. Şimdi muhalefet hasır altına girmiş, oradan yürüyordu. Aşikârlıktan gizli şekle girmişti. Bu tabiîdir, böyle olur. Ben artık mutlaka ihtilâl yapılmak lâzımdır kanaatinde durdum. Zaten herkes de bunu anlamıştı: Artık fikir buraya gelmişti.

Bir gün bana hiç hasta gelmedi; bir şey anlamadım. İkinci günü de gelmedi. "Bunda bir şey var." dedim. Çünkü her gün üç-beş hasta geliyordu. Hayrette idim. Üçüncü günü biri geldi; telâşlı idi. "Sana hasta geliyor mu?" dedi. "Birkaç gündür gelmiyor" dedim. "Neden biliyor musun?" dedi. "Hayır!" dedim. Hikâye etti: "Demin sana geldim. Baktım apartmanın sokak kapısında iki kişi durmuş, sana gelmek isteyen bir kadını isticvap ediyorlar. Ben sezdirmeksizin dinledim. Hasta imiş. Sonunda yasak deyip geri yolladılar. Ben, Tünel'e doğru yollandım. Benden şüphelendiler. Arkamdan geldiler. Tünele biner gibi yapıp savuştum; arka sokaktan sana haber vermeye geldim."

İş anlaşıldı. Hükümet, kapıma iki hafiye koymuş, hem tarassut yapıyor, hem de ekmeğime mani oluyor. Yahu! Bu ne hal! Bari ekmeğime mani olmayınız. Katı

yürekli, çok kötü düşmanlar... Beni her şeyden mahrum ettiniz. Bari bir lokma ekmeğime dokunmayın. Bunu da sizden istemiyorum, kendim kazanıyorum.

Hakikaten bu âna kadar ekmek derdi ile meşgulüm. Evden bile çıkmıyordum; hasta bekliyordum. Zihnimde ihtilâl lüzumu vardı; fakat fiilen henüz teşebbüs etmemiştim. Bu adamlar kendi menfaatlerini de bilmiyorlar. Bırakın ekmek peşinde meşgul olayım. Başka şeye vakit bulamam.

Bu vak'a gözümü açtı; dedim: "Hekimlikten de hayır yok. Bu adamlar bizi her suretle imha edecekler. Vazifemiz zaten bitmemiştir. İşe başlamalı. Ya herru, ya merru!..." Düşünüyordum. Arnavutluk isyanı koptu; tamam. Derken bir gün **Sabahattin**'den haber geldi. Gittim. Birkaç zabit isyan teşebbüsünde imiş, ona müracaat etmişler; "Ne dersin? Yapalım mı? Olur mu?" diye bana sordu. "Hay hay" dedim. İşe bilfiil giriştik. Bu zabitlerden "Halâskârlar Grupu" diye bir grup teşkil ettik. Ben tarassut altında idim. Bundan kurtulmak pek lâzım ve ilk iş idi. Hile düşündüm ve buldum. **Talât**, Posta Nazırı idi; gittim. Yerinde buldum. Beni derhal aldı. "Hayrola doktor! Ne var?" dedi. Keyifli ve mağrur idi. "Bak, bizimle çalışmadın, kendini bu hale koydun" dedi. Dedim: "Doğru. Akıl edemedim. Bin pişmanım ama, iş işten geçti. **Talât**! Bizim kolumuzu kanadımızı kırdın. Artık bir şey yapacak halimiz kalmadı. Ben şimdi açım. Hekimlik ediyorum. Fakat...." "Kazanamıyor musun?" diye sözümü kesti. "Yok, kazanıyordum; fakat sizin emniyet-i umumiye kapıma iki hafiye dikti. Hastaları içeri sokmuyorlar." dedim. "Ooo, öyle şey olur mu? Sen vesveseye kapılmışsın?" dedi. "Yok canım, ben vesveseli insan değilim. İnanmıyorsan ben iki adam alayım. Sen de iki adam ver. Onları şimdi orada yakalayayım." dedim. "Dur!" dedi; telefonu açtı. Emniyet-i Umumîye müdürünü istedi. Emniyet-i Umumîye müdürü, **Azmi** idi. Vak'ayı sordu. Ne cevap aldığını tabiî işitmiyordum. Bana: "İşte, aslı yok" dedi ama, hafif söyledi. O da bana dalâvere yapıyor. Dedim ki: **"Talât!** Ben ekmeğimle uğraşıyorum. Başka vaktim yok. Sizin için bundan iyi şey olur mu? Benimle uğraşmayın, ben de sizinle uğraşmıyayım." **Talât** memnun oldu ve dedi ki: "Namusun üzerine söz verir misin?". "Canım bıktım, açım, veririm" dedim. Telefonu açtı, **"Azmi Bey! Rıza Nur** muhalifimizdir ama namuslu adamdır. Aleyhimize bir şey yapmıyacağına bana şimdi namusu üzerine söz verdi. Mesele bitmiştir, memurları kapısından kaldırın" dedi. Teşekkür ettim. Meselenin hakikati **Talât**'ın ağzı ile tasdik edildi. Hem de hile muvaffak oldu. Sonra dikkat ve tecrübe ettim. Tarassut kalkmıştı.

Hey **Rıza Nur!** Hani o mektepteki saf, pâk ahlâkın?! Namus senin için en mukaddes şeydi. Söz verdin mi ölür de dönmezdin. İnsanlar tuhaftır diyorum ya, biz de ne hale girdik!... Politika beni namussuz etmişti. Hem de bu sözü gelişi-güzel vermiş değildim. Hazırlamıştım. Hile idi. Vaktiyle cemiyetten hapishanede iken beni çıkarmak için bir daha aleyhlerine çalışmıyacağıma söz istemişler, asılmak tehlikesine rağmen vermemiştim. Ne yapalım, bu dereceye geldik. Hilesiz politika yürümüyor. Hile etmeyen politikacı mutlaka mağlûb olur.

Politika denilen meslek hakikaten namussuz bir meslektir. Erbabını eninde sonunda hiç olmazsa ufak mikyasta namussuz eder. Bu meslek bence serseri mesleğidir. Nizamlı hayat sahipleri buna giremez, girmemelidir. Politika yüzünden nicelerinin ne namussuzluklar yaptıklarını bir çok gördük. Bir kısımları ecnebi ve düşman devletlere bile hep bu yüzden, politika azgınlığı, intikamı ve hırsı ile hizmet etmişler, vatan haini olmuşlar. İttihatçılara muhalefet edeceğiz diye muhaliflerden yüzde doksanının bu uçuruma düştüğünü gördük. Hem de bu meslek nan-

kördür. Namuslu insanlara ekmek vermez. Sende varsa üste vermelisin. Namussuz olursan çal-çırp, milyonlara sahip olabilirsin. Hasılı bu sanatı hiç sevmedim. Sonra bırakıp hekimliğe avdet ettim; bu niyetimde hâlis idim. Vukuat beni yine bırakmadı. Harb-i Umûmî neticesi yeniden milleti kurtarmak için beni bu âleme attı. Sanki herkes bu milleti belâya sokacak, temizlenmesi bize mukadder olacak.

Halâskârlar işini emniyetle yaptık. Sinop'ta intihap esnasında Yakova'lı **Rıza Bey** menfa idi. Onunla İttihatçılar aleyhine besalaştıkdı. Kaçıracağım, gidecek Arnavutlukta isyan yapacak. Bu esnada af olundu. İsyan başlamıştı. Gidip iltihak etti. İttihat kabinesini devirdik. Bunları "Hürriyet ve İtilaf" adındaki eserimde yazdım. Akşamları Tokatlıyan'da yemek yiyordum. Düştüklerinden bir akşam sonra **Talât** geldi. Yüzü çamur *gibi idi. Beni* görünce daha beter oldu. Elini sallıyarak **"Rıza Nur,** görürsün. Bunu sen yaptın. Senden intikamını dehşetli alacağım" dedi. Ben de "Elinden geleni arkana koyma!" dedim. **Talât** demek başlarına geleni öğrenmişti. *Benim onu* aldattığımı da hatırlamış olacak! Küplere binmiş idi...

Hareketi tam yapıp İttihatçı reislerini tevkif etmek zarûri idi. Dünyada hangi inkilâb olmuş da böyle yapılmamış. **Ahmed Muhtar** kabinesi teşekkül etmiş, **Nazım Paşa,** Harbiye Nazırı olmuştu. Ben halen İttihatçıların elebaşılarını tevkif etmeğe ısrar ediyordum. Geceleri Beyoğlunda bir mason locasında yaptığımız içtimalarda arkadaşlar gidip bu hususta benim ısrar ettiğimi Harbiye Nazırı **Nazım Paşa'ya** söylediler. Müsaade istediler. **Nazım:** "Sakın! Böyle bir şey yapmayın! Yaparsanız sizi ben asker çekip ezerim. İş bitti, hacet kalmadı be..." demiş. Al, zavallı akılsızdan. İş oluncaya kadar **Nazım** ile beraberdik. Nazır olunca dönmüştü; fakat, hatta kendi şahsını bekleyen tehlikeyi göremiyordu. İki-üç ay sonra bu canlı cenaze de-

diğim kabinenin cenazesini **Nazım,** Bab-ı âli'de vurularak kendi kanı ile gasl edip bu gafletinin mukabilini ödedi.

İttihatçıların düşüşünün ertesi günü bizim **Necmettin Molla** beni buldu. "Aman beni **Prens Sabahattin'**e prezante et! Sakın kimse duymasın ama" dedi. Prens de Ortaköy'deki yalıdan dolayı bir avukata muhtaçtı. **Necmettin** bu işi deruhte etti. Muhalif kabine düşünce derhal bu işi reddetmiş, yine İttihatçı olmuştur.

Nazır Paşa'yı ben 31 Martta denemiş öğrenmiştim. Ondan pak hayır beklediğim yoktu. **Kâmil Paşa'nın** da ne ahmak turşu olduğunu iş üstünde görmüştüm. **Gazi Muhtar** kabine reisi idi. **Gazi** değerli asker. Onun askerî kıymetini, Rus muharebesinde Kars tarafındaki hareketlerini medh ediyorlardı. Takvime ait neşriyatını okumuştum. Bu hususta değerli bir âlim olduğu görünüyordu. Ona güveniyordum; fakat yakından tanımamıştım. Meğerse onun dimağı da turşulaşmış imiş. Ne çare ihtiyardı. **Sabahattin** önce "Bu bunaklar olmaz. Yerine biz geçmeli yiz" diyor, bana Dahiliye Nazırlığını veriyordu. Buna ben şiddetle mani olmuştum. O şiddetle ısrar etmişti. Ben: "Biz geçersek, herkes, bak, bunlar mevki hırsı için bu işi yapmışlardır, der. Ben bunu kabul edemem." deyip nihayet onu bu fikirden vazgeçirmiştim. Hem de başka sebeb vardı: Millet, İttihatçılardan ümidini kesmiş, milleti **Kâmil** ve **Nazım** paşalar kurtarabilir fikrinde idi. Millette o esnada bunlara büyük bir teveccüh vardı. Bu umumî bir fikirdi. Bunun karşısında bizim mevkie geçmemiz asla olamazdı. Hem de feshettiğimiz Hürriyet ve İtilâf kliği bize türlü şeyler yapmak için güzel bir vesile bulurdu. Bunlara dair "Hürriyet ve İtilâfın İçyüzü" adlı eserimde tafsilât vardır. Bu sahifeleri okurken, o eseri de okumalıdır.

Gazi Muhtar, İttihatçı meclis-i mebusanı feshetti. Bunu da tevkif yaparak yapmak istedik. Adamlarımız geldi.

Hükümet buna da mani oldu. Fesif, mahut otuzbeşinci maddenin tâdili ile meydana gelen madde ile yapıldı. Tâdil esnasında söylediğim: "Siz İttihatçılar, bastığınız dalı kesiyorsunuz. Bu iki yüzlü kılıçtır, bugün bizi, yarın da sizi keser." demiştim. Oldu. Hem de az zamanda. İleride yine bu kılıçla bir daha kesilecekler.

Bir de baktık ki bunlar ölüdür, kabineye "Canlı Cenaze" adını koydum. İşler böyle; fakat bu turşular entrikada genç idiler. **Kâmil Paşa** ne yaptı yaptı, **Gazi**'nin altına manivelâ koyup kaydırdı, yerine geçti. Bu sefer **Nazım Paşa, Kâmil Paşa**'yı atıp yerine geçmeye çalışmaya başladı. Bir gün bana bu saf adam **(Nazım)**, kendisinin hem Sadrâzam, hem Harbiye Nazırı olması lüzumunu, hem de **Gümülcineli**'yi Dahiliye Nazırı yapacağını söyledi. Hayret ettim. **Nazım paşa** iyi adamdı. Zararsız, zeki idi. Lâkırdıları mantıkî idi. Hele pek hoşsohbet idi. Hırsını bilmezdim. Bunun üzerine tahkikat yaptım. Haber aldım ki, bu hususta gizlice **Gümülcineli** ile ittifak etmiş. Hayret!.... **Gümülcineli** ile bir işe girmek, itle çuvala girmeye benzerdi. Bunu da anlıyamıyordu. Bir taraftan da Dahiliye Nazırı **Reşit**, işine bakacağına, bilhassa İttihatçılar bir şey yapmasın diye müteyakkız olacağına, tedbir alacağına, saraydan çıkmıyor, Sadrâzam olmak için entrika yapıyordu. Bu adamlar artık bizi hiç tanımıyorlardı. Kendilerini oraya kim getirdi, unutmak istiyorlardı. Bilâkis bundan dolayı bize surat ediyor, diş biliyorlardı. **Kâmil Paşa,** bana olan o eski riayeti kaldırmıştı. İhtilâl teşebbüsümüz esnasında İttihatçıların hafiyesi, fakat bize kıymetli malûmat vermiş olan birini **Reşit** polislikten tardetti. Bu İttihatçıların tertibi idi. **Reşid**'i iğfal etmişlerdi. Belki on defa kendisine gidip - geldim. Bu işi anlattım. Adamı yerine koyduramadım!... Anlıyamıyorlar. Dimağları müsaid değil. Zavallı mükâfaat göreceğine, ekmeğinden atıldı.

Nihayet iş anlaşıldı: Bu kadar kellemizi koltuğumuza alışımız boşa gitmişti. İttihatçıların tekrar hükümete gelecekleri muhakkaktı. Önüne geçmeye de imkân yoktu. Ölüme hazırlanmaktan başka çare yoktu. Çünkü bunların ahmaklıklarını ödiyecek bizdik. O da canımızla.

Kâmil Paşa'nın cehlini öğrenmiştim. Susar, herkes onu kapalı kutu sanırdı. Ağzından lakırdı dirhem dirhem çıkardı. Kimbilir içinde ne cevherler var. Ben içini görmüştüm; fakat bu sefer bir halini daha öğrendim. Halâskâr işinin tertip olunduğunu, padişaha, kendisinin Sadrâzam yapılması için bir tebliğ verileceğini söylediğim gün, o sesi çıkmayan, uyuşuk duran ihtiyar canlanmış, doğrulmuş, gözleri parlamış, "Benim adımı sarahaten zikrettiniz mi?" diye bana sormuş, benden "Evet" cevabını alınca birkaç defa "Hah, hah" diye zıp zıp sıçrayıp yerine oturmuştu. Adamda müthiş bir hırs-ı pirî olduğunu görüp hayretle bakmıştım. İnsanların ne garip hayvanlar olduğunu bu şekilde de gördüm idi.

Kabine mevkie geldiği vakit Arnavut âsiler **Yakovalı Rıza,** Üsküp mebusu **Said Hoca** vesair reisler ile Üsküp'ü işgal etmiş bulunuyorlardı. Oradan selânik'e inmek istiyorlardı. İkinci intihap zamanında ben Sinop'ta **Rıza Bey** ile besalaştığım esnada **Yakovalı** isyan yapıp **Abdülhamid**'i Selânik'ten kurtarmak, tekrar tahta çıkarmak fikrinde olduğunu bana söylemişti. Ben böyle bir şeye razı olamıyacağımı kat'i bir surette bildirmiştim. Günlerce söyledim ve nihayet ikna ettim. Bunu yapmamak yalnız İttihatçıları devirmek şartiyle yeminleşmiştik ve Arnavut usulü üzere besa yaptık idi. Ben ne bileyim, Arnavutlarda besa olunca dönülmezmiş derler. **Yakovalı, Abdülhamid**'i pek severdi. **Hamid,** onun velinimeti idi. Kendisi Yakova eşrafından ve pek nüfuzlu idi. Ben, Arnavut isyanının muhtelif reisleri ile muhaberede idim. Üsküp'e geldikleri vakit artık telgrafla açık muhabereye başladık. Ar-

navutlar Selânik'e inmeğe teşebbüs ettikleri haberi gelince derhal anladım: "Bu, **Yakovalı**'nın işidir" dedim. Telâş ettim. Felâket olacak. Hükümet de telâş etti. Ben yine paçaları sıvadım. Muhabere, muhabere; **Yakovalı**'yı bu fikirden vazgeçirdik. Bu bapta **Said Hoca**'nın çok tesiri ve hizmeti oldu.

Hüseyin Cahit benim âsilerle muhaberemi haber almış, bir telgrafımı elde etmiş, bunu Tanin'de neşretti. Bu, sonra beni asmaları için mükemmel bir vesika idi. **Mustafa Kemal** de bundan iki yıl evvel nutkunu neşrettiği vakit benim aleyhime bunu kullanmıştır. Şükür ki aramış, taramış, bula bula bunu bulmuş. Kusurum bu olsun! Çok yüzü ak insan imişim. Hem, ayol bunu saklamadım ki. Mütareke iptidasında İstanbul'da yani yedi yıl evvel neşrettiğim ve Hürriyet ve İtilâf adındaki eserimde Arnavutları isyana teşvik ettiğimi ben kendi elimle yazdım. Bu kusur değil, iftiharım sebebidir. Zalemeye karşı isyan haktır ve kahramanlıktır. Arnavutlar o vakit bu devletin tebaası idi. İstiklâl veya bir düşman namına isyan etmediler. Devleti, İttihatçılardan kurtarmak için isyan ettiler. Harb-i umumî neticesi haklarımı ve hakkımı ispat eder. Hem ben **Yakovalı'yı** Selâniğe inmekten men etmek gibi büyük bir hizmet de yapmışımdır. Hizmet hizmet içinde. Millî hareket esnasında . . . . . en mühim işleri bana verirdi. Sanki benim Arnavutları isyan ettirdiğimi bilmiyormuş da **Mustafa Abdülhalik** adında her devrin dalkavuğu ve Arnavut biri söyleyince mi öğrenmiş imiş... Hey gafil!... Mızrak çuvala sığmadı. Benim o eserimi okumayan mı kaldı... Kendi de okumuş. Birkaç kere Ankara'da bahsini etti idi. Ama bu adam utanmıyor; devlete karşı güya isyanı zemmetmek istiyor. Ayol, ... ! Halâskârlar isyanında sen de dahildin. Selânik'te **Galip Paşa** (Eski Emniyet-i Umumiye Müdürü) ile beraber askeri bizim lehimize ayaklandırdınız. A, . , ... Sen Enver'i çe-

kemez, yerine geçmek için onu devirmek isterdin; bunun için de bir düziye orduyu ayaklandırmaya çalışırdın. İsyan kötü ise orduyu siyasete âlet edip ayaklandırmak bunun eşna' nev'idir. Sen bunları, hem de sırf mevki için, birçok yaptın. Meselâ, dahası var, Harb-i umumî esnasında **İzzet Vehip** paşalar ile **Enver** aleyhine isyan teşebbüsüne girdin. Hem de şenî şu ki bu dosyaları **Enver**'e kendi elinle vererek, bu paşalar aleyhine . . . . . en âdî . . . . yaptın, kendini kurtarmak için arkadaşlarını yakmak istedin. Ve yine isyanı, harp zamanında yaptın ki, bu da büyük bir . . . . . Enver'in Moskova'da bana **Mustafa Kemal'in** Harbi Umumî esnasında orduyu isyana teşvike çalıştığı hakkında söylediklerini de ilerde zikredeceğim.

Güya bu meseleyi nutkunda benim Türkçü geçindiğim halde Arnavutları Türkler aleyhine isyan ettirdiğim şekline sokmak istemiş! Yüzü astarına uymamış pot kalmış. Türkçü olan Arnavut isyan ettirmez mi? Arnavutlar o vakit bu devletin tebaası idi. Biz yalnız onları değil, o işte nice Türkleri de ayaklandırdık. Sen Halâskâr işine ittiba edip Selânik'te içtima yaptığınız vakit kimbilir teşvik ettikleriniz zabitler arasında kaç tane Arnavut vardı. İnsan birisine bir şeyi isnad etmek için iptida o şeyin kendisinde olup olmadığını düşünmelidir. Var iken yapmak hayâdan nasibi yok demektir.

Bir de İttihatçılar, Balkan ittifakına Arnavutluk isyanının sebep olduğunu ileri sürüp bizi tel'in etmişlerdi; fakat bu ittifak sonradan öğrenildi ki bu isyandan çok evveldir. Keza Balkan Harbi de bu isyan esnasında olmadı. İsyan bitti neden sonradır ki harp patladı. Demek bu isyanın harbin bitmesi üzerine de tesiri olmamıştır.

Sen, **Mustafa Kemal!** Bil ki bu bana leke değil, iftihar... Zaleme aleyhine ne ele geçerse ayaklandırmak se-

vaptır, vazifedir. Keşke o gençlik demim olsaydı da sana karşı da aynı şeyi yapsaydım.

Kabinenin elinden ümitsiz me'yus idim. Arada bizden kabine teşkili hususunda **Sabahattin**'e mani olduğuma pişmanlık getiriyordum. Buna mani olduğum müzakerede bulunan **Şevket** hâlâ bana bu hatamı söyler: "Turşular yerine siz geçecektiniz, bu kabahat senindir" der. Ben müteredditdim; bilmem iyi olur muydu! Tecrübem yoktu. Kendimde iktidar göremiyordum. Hem de rabıtalı arkadaş da göremiyordum. Buna emin olsaydım belki kabul ederdim.

Daha ilk meclis fesh edilmeden, Arnavutluk isyanından çok evvel Balkan devletlerinde bir kaynaşma vardı. Türkiye aleyhine ittifak etmekte oldukları, hatta ettikleri söyleniyordu. Galiba, iyi hatırımda kalmamış, bu bapta mecliste hükümetten bir sual de yapılmıştı. Hariciye Nazırı **Asım Bey** "Böyle bir şey olamaz. Ben Bulgaristan'da sefirlik ettim. Bulgar, Rum katiyen birleşemez. Bu havadisler asılsız şeylerdir" demişti. Bu iş için **Rıfat Paşa** da: "Fol yok, yumurta yok," demişti. Mesele de meclisçe kapanmıştı. Ama rivayetlerin arkası bitmiyordu.

Asım Bey epeyce malûmat sahibi biridir. Diplomatlık mesleğinde de çekirdekten yetişme ve çok zamandır Avrupadadır. Demek onda diplomat gözü yokmuş. Esasen mecliste söylediği söz de büyük bir dirayetsizlik idi. Öyle söylenmezdi. Fena yanılmıştı. Evet Bulgar-Rum bugün değil, tâ Bizans zamanından beri uyuşamaz; fakat politika öyle midir? Bakarsınız menfaat bir gün en düşmanları dost, yarın da en dostları düşman yapar. Bundan gafildi. İstihbaratı da hiç yokmuş. **Asım Bey**'i iyi tanırım. Safderûndur. Çok defa aykırı muhakeme yapar biridir.

Şimdi başımıza bir belâ daha çıktı. Şu **Gümülcineli İsmail** ne şerir şeydir. Biz Halâskârlar işini yaparken **Sadık'a, Gümülcineli** ve emsaline söylemedik. Bunların al-

çaklıklarını biliyorduk. İş olunca **Gümülcineli** entrikasına başlamış. Halâskâr zabitlerin başlarını bulmuş onlara: "Yahu!... Bu işi yapmak için bunlar **Sabahattin**'in yalısına bir Frenk'i getirmişler, birkaç kişiye zabit elbisesi giydirmişler. Hükümeti ele alacağız. Bize para verirseniz size imtiyaz veririz demişler. Parayı almışlar. Size beş para vermediler" demiş. Bunlar kızıp bana geldiler. Yalan olduğunu ve ispatı ise **Gümülcineli**'nin getirilip benimle yüzleştirilmesi olduğunu söyledim. Gittiler. **Gümülcineli** gelmemiş ve kekelemiş, zabitler ona "**Sen alçaksın**" demişler.

Derken bu canlı cenaze hükümet zamanında Balkan ittifakı patlak verdi. İş meydana çıktı. Bu üç devlet Makedonya muhtariyetini istediler. Vaziyet vahimdi. Yunan donanması bizimkine fâikti. Denizleri tutacaktı; müşkilât artacaktı. Yunan'ın o vakit henüz büyük davası fiilen yoktu. Harbin neticesinden, yani Bulgarlar Selânik'i ve daha birçok yerleri alırlar diye korkuyorlardı. Bu yerlerin Bulgar eline geçmesi Yunan'ın istikbal emellerini söndürebilirdi. Hasılı Yunanistan harp istemiyordu. Ancak bu vesile ile Girit'i kurtarmak fikrinde idi.

Girit zaten çoktan beri fiilen Yunan'ın eline geçmişti. Ancak bize ahdî bağları vardı. Yunan bu bağları da kesip bitirmek istiyordu. (**Buşo**) ve emsali Rum mebuslar bana: Eğer Yunanistan'a Girid'i terk ederseniz Yunanistan ittifakı terk edecek" dediler. Bu adamlar malûm idi ki doğrudan doğruya Atina'ya mensup idiler. Sözleri Atina hükümetinin idi. "Sözünüz ciddî mi?" dedim. Te'min ettiler. Zaten aldatılsak da ne kaybedeceğiz. Halbuki iş makul idi. Bence Girit'den hayır yoktu. Onu tutmak koynumuzda yılan taşımak; vermek bir belâ atmak idi. Derhal paçaları sıvadık. Ben, **Lütfi Fikri Rıza Tevfik** gayrete geldik. Kabine erkânını dolaştık, iknaa çalıştık. Tuhafı şu ki hepsi birer birer kani' gibi görünüyorlar; fakat yapamıyorlardı. Bu adamlar bütün, hatta en basit teşebbüs-

lerden âri idiler. Karar veremezlerdi. Mevhum bir mes'uliyet umacasından titriyorlardı. Halbuki hepsi eski rical idi. Neler yaptıkları, ne halt ettikleri halde ömürlerinde mes'uliyet nedir görmemişlerdi de. Bu halleri ham bir seciye neticesi olacak... Yunan'ı bu ittifaktan ayırmak büyük bir kâr idi. İttihatçılar Girit için birçok zaman dehşetli propaganda yapmışlar, milletin sinirlerini germişlerdi. Artık her ağızda "Girit bizim canımız, Girit bizim kanımız" nakaratlı bir türkü söylerdi. Bu adamlar çok çocuk idiler. Bu cenaze kabine, zaar, kulakları bununla dolu olmaktan olacak, korktular; bu işi yapamadılar. Devlet recülü böyle mi olur? Yerinde almasını bilir, lüzumunda da vermesini bilir. İkisini de cesûrâne yapar. Milletin menfaatı icabını görünce her mes'uliyeti boynuna alır, yapar. Böyle olamayanlar nasıl bu mevkileri kabul ediyorlar?!... Bundandır ki bu millet nice felâketler görmüştür. Recül, kendi şahsını yok eder, daim milleti gözünün önünde tutar. Şahsını düşünen şahsî menfaatlerini hesap eden recüller devleti yıkarlar.

Bu işin olmamasına pek me'yus oldum. Fakat yine asla muharebe edilmemesi taraftarı idim. Makedonya için 1880 de yapılmış bir nizamname vardır ki, oraya muhtariyet verir. İkdam'da bir makale yazıp bunu tatbik etmesini, aslâ harp etmemesini hükümete tavsiye ettim. Bu da kâr etmedi. Ben me'yus oldum. Dedim ki: "Olmaz iş... Hekimliğime çekileyim. Bir daha politika işine karışmıyayım."

Bir gün Yeni Gazete idarehanesinde idim. Bu idare Bab-ı âli'nin Sadaret kapısı karşısında idi. Hükûmet içtima halinde idi. Bir de yukarıdan aşağıya doğru bir gürültü, bir kalabalıktır koptu. Bayrak; "Dar-ül-Fünûn Talebesi." Başka da kalabalık var. Pencereden seyrediyorum. Bütün sahne ayna gibi önümde. Bu gençlerin gözleri dönmüş, içlerinde, etrafında, tanıdığım İttihatçı elebaşıları da

var. Birçok dönme de var. "Harp isteriz!" diye barbar bağırıyorlar. Gitgide Bab-ı Âliye içeri girdiler. Halleri bir ihtilâl manzarası veriyor. Böyle bir vak'ayı görmek nasip olduğundan dikkatle bakıyordum. Güzel müşahede. Bu esnada bir müfreze asker geldi. Bu kitle "yaşasın kahraman asker!" diye bağırıştılar, el çırpıp alkışladılar ve herbiri bir askere sarılıp öptüler. Bu askeri hükümet getirmişti; fakat ihtilâlciler askere yanaştılar. Askerin cümlesi bitti. Bu asker onların arasına birer, birer alınmış, kaybolmuştur. Fransızlar buna tratermiser (kardaşlaşmak) derler. İki taraf uyuşmuş demektir. Bunlar ya onlarla beraber olur, olmasa da artık birkuvvet değildir. Onları türlü sözlerle başka fikre zahip ederler. Bu kabahat idi. Müfrezenin kumandanı kabahati işlemişti. Asker âsilere yanaştırılmaz. Bu bir mühim kâidedir. Bunu görünce dedim: "Hah, cenaze gitti..." Kalabalığın artık bir kısmı mermer merdivenleri çıktılar; kapıdan içeri girdiler. Kapıyı kapattılar. İşin bir nümayiş değil, ihtilâl olduğu, kabineyi kesecekleri iyice anlaşıldı. Zaten o esnada bu Dâr-ül-Fünunların gözlerinde ihtilâl lem'ası vardı ki bu lem'ayı tanırım. O esnada yukarıdan aşağı sür'atli bir asker yürüyüşü işittim. Nedir diye bakıyoruz? Başta Binbaşı **Rosimbol Hüsnü,** asker süngü takmış, sür'atle geliyor. İhtilâlciler buna da evvelki gibi yaptılar. Yani alkışladılar. kardaşız dediler, askerlere sarılmak istediler. Binbaşı sert bir sesle "Yanaşmayın!" ve döndü askerine "Yanaşanı süngüleyin!" dedi. Asker süngüleri çevirdi. Derhal kalabalık ortasından yarıldı. Bu yarıktan **Hüsnü** başta askeri ile şimşek gibi geçti. Mermer merdivenlere vardı. Artık kalabalıkta ses bitmişti. Hem seyrekleşiyordu. Savuşanlar oluyor. **Hüsnü Bey:** "Kapıyı açın" dedi Açan yok. Demek içeri girenler kapıyı zaptetmişler, nerde ise kabine erkânını keseceklermiş... Tüfenk dipçikleri ve göğüs verdirerek açtı. İçeri daldı. Bir de baktım ki pencereden atlayan-

ların, atlayıp kaçanların bini bir paraya. Dışardaki kalabalık da çil yavrusu gibi dağıldı. Vak'a bitti.

Tahkikata giriştim. Bu bir ihtilâldi. İttihatçılar tertip, Dâr-ül-Fünûn talebesini âlet etmişlerdi. Harp isteriz bahanesi ile Bab-ı Âli'yi basmışlar, hükümeti devirecekler imiş. Bu talebenin İttihatçılara âlet olması, milletin menfaatı aleyhine yani harp lehine hareket etmesi, böyle muzir bir harbi istemesi dâr-ül-fünûnumuz için büyük bir leke olmuştur. Çocuklar harp istiyor! Yahu durun! Nice ilimlerle beslenmiş, tecrübeler içinde 40-50 yaşa gelmişler bile bunu iyi kestiremiyor. İttihatçıların da bu harbi istemesi fenalıkları listesinde ayrı kara bir yazıdır. Hem de bunu mevkie geçmek için yapıyorlardı. Şahsî hırs. Merkez taburu kumandanı **Hüsnü** gelip vaziyeti kurtardı; fakat neye yarar? Bu vak'a bizim cenazeyi dehşete saldı ve dediler ki: "Ne yapalım, millet harp istiyor." Millet kimdir, onu da bilmiyorlardı. Üç-dörtyüz kişinin toplanmasından korktular. Üç devlete harp ilân ettiler. İnnallâhe maassabirîn... Dedikleri işte budur. Bari siz yapmayın, ilân-ı harbi hiç olmazsa Balkan Devletleri yapsın **Hüsnü** pek değerli bir adammış. Vak'a ile gösterdi. Vaziyeti kurtardı. Sonra bu zavallının adı battı.. Evvelâ **Nazım Paşa** tarafından menkûb olmuştu. Ne oldu bilmem. İttihatçılar bir suretle harcamış olacaklardır. Böyle büyük bir hizmetin mükâfatını da iptida canını kurtardığı **Nazım Paşa**'dan görmüştür. Şu kabine ne acûbe idi. Bu isyancıları bile toplayıp hiç olmazsa bir istintak bile etmemişti.

Harp başladı. Bir çorbadır gitti. Kimsenin kimseden haberi yok. Meselâ bizim Sinop efradı Üsküp'e tertip edilmiş. Oraya kadar gitmişler, "Siz buranın değilsiniz" diye geri yollamışlar. İstanbul'a gelmişler. Bin meşakkat çekmişlerdi. Hâlâ arkalarındaki sivil elbise ile idiler. Bana geldiler: "Bize bir yer gösterttirin. Bari bir tayın ekmek bulur karnımız doyar" diye yalvardılar. Müthiş rezaletti.

Balkan Devletleri diğer devletler vasıtası ile, bilhassa İngiltere vasıtası ile harp olmıyacağına dair bize teminat vermişler, mevcut askeri **Nazım Paşa**'ya terhis ettirmişlerdi. Bu büyük bir hata idi. **Nazım** ve kabine bu kadar saf idi. İstihbaratları da sıfır idi. **Kâmil Paşa** da İngiliz dostluğundan, iktidarından sevinsin!... A kör olasılar! Ne oluyorsunuz? Şu askeri biraz daha tutun. Asıl bu terhis işi alt-üst etti. Bir de sonradan bir rivayet çıktı: "**Nazım Paşa** yeni seferberlik yapmış. Mağlûbiyetin sebebi budur" dediler. Bunu İttihatçılar çıkardılar. Ben bunu **Nazım Paşa**'dan sordum. "Siz İttihatçılar zamanında yapılan seferberliği bozup yenisini mi yaptınız?" dedim. Kızdı "Onu hangi puşt demiş?" dedi ve ilâve etti: "**Mahmut Şevket Paşa** ne tertip etmiş ise aynen onu tatbik ettik. Ben deli miyim? Harp başlıyacağı zaman seferberlik değiştirilir mi? Kim isterse gelsin tetkik etsin." Bu söze diyecek yoktu, demek ortadaki söz yalandı.

Bence mağlûbiyetin sebepleri başkadır: Biri terhis, diğeri kumandanların dirayetsizliğindedir. Daha mühimi orduda zabitlerin hatta neferlerin o esnada İttihatçı ve muhalif olarak birbirine zıt olması ve daha fecii **Talât** ve emsalî İttihatçıların ordu içine girip: "Askerler! Bir burnak **Kâmil Paşa** için kanınızı döküyorsunuz. Gâvur burada değil, İstanbul'dadır. Asıl gâvur **Kâmil Paşa**'dır. Sizi gavura sattı. Gidin önce o gâvuru gebertin!" diye propaganda yapmalarıdır. Bu yalan değildir. Bu hususta müşahade ve delillerim vardır. Zikredeceğim. Maatteessüf milleti kurtarmak için meşrutiyet yapan bu adamlar uzun saha-yı harpte böyle hainâne propagandalar yapmışlardır. Siyasî hırs fena şey... Gözü bürüyor. Muhaliflerden ecnebilere casusluk edenler olduğu gibi İttihatçılar da ötekinden daha şeni' olan bu işi yapmışlardır.

Beni ihtiyat zabiti doktor olarak silâh altına aldılar. Yeniden asker elbisesi giydim. Tıp fakültesi bina ve kliniklerini idarem altına verdiler. Teşkilât yaptım. Emrimde dört doktor vardı. Henüz yaralı yoktu. Hergün Bab-ı âli'ye gidiyor, **Nazım Paşa**'dan haber alıyordum. Ordunun komutanı **Abdullah Paşa** idi. **Nazım**'ın söyleyişi şu idi: Bulgarlar hududu geçtiler. Edirne'yi muhasara edip ilerlediler. Lüleburgaz civarında meydan muharebesi veriliyor. Bizimkiler yelpaze tarzında bir tâbye. Bu eski Türklerin kaz kanadı dedikleri tâbyedir. Yine ona göre işler iyi gidiyor. Sağ cenah kumandanı **Mahmut Muhtar Paşa** ilerliyor; Bulgar Ordusunun sol cenahını çeviriyor. Bulgarlarda ric'at alâmetleri görülüyor. Artık keyfimden kabıma sığmaz oldum. **Nazım Paşa** da keyifli. Derken birden fena bir haber geldi. Bizim merkez bozulmuş. Der iken umum ordu da bozuldu. Perişan bir ric'at yapılıyor. Çok ilerlemiş olan **Mahmut Muhtar** güçlükle kendisini İstranca dağlarına atabildi. Birçok top, mühimmat, eşya gitti. Dediler ki; merkezde neferlerden bir kaçı: "Yahu! Ne duruyorsunuz! İş bitti. Herkes kaçan kaçana. Canınızı kurtarın!" demişler. Neferler kaçmış, onu görenler de kaçmış, sebepsiz panik olmuş. Bunu söyleyen neferler Bulgar imiş. Zannımca doğrudur. Ordumuzda Rumelili Bulgar, Rum, ilâ.. tab'amız neferler vardı. Hepsi Türk'e haindi. Çoğu aleyhimize yıllarca komitecilik etmişti. Bu bir derstir. İstibdat bunu bin kere tecrübe etmiş olacak ki müslümandan gayrisini askere almazdı. Demek hakkı vardı. İşte bir milletin an'ane ve adetleri, kanunları ceffel-kalem değiştirilemez. Bundandır ki, an'ane mukaddestir. Riayet edilir. Çünkü, o an'ane mühim tecrübelerle teessüs etmiştir. Sebebi, zamanla unutulur. İşte **Mustafa Kemal** de böyle nice mühim an'anelerimizi yıkarak büyük hatalar yapmıştır. İttihatçılar bilmelidir. "Meşrutiyet, böyle şey olmaz. Onlar da vatandaş. İyiye fenaya müşterekdir. Asker olacaklar" dediler. Bu da haklı ama, iş böyle idi. Kan vergisini hep Türk veriyor, millet, kırılıp bitiyordu. Ecnebi unsurlar da kırılsın, doğru ama işte böyle büyük bir felâkete sebep oldular. Bazıları da bu paniğe sebep olanların İttihatçılar olduğunu söylediler. "Kaçın!" diye bağırmışlar imiş!...

Edirne muhasarasında **Şükrü Paşa** aylarla kahramanca müdafaa etti. Sonunda o da düştü. Bizim asker perişan bir halde Çatalca hattına gelmişti. **Nazım Paşa** oraya gitti. **İzzet Paşa**'yı da aldılar. Çalıştılar. Ne ise iyi bir müdafaa hattı vücuda getirdiler. Bulgarlar da vakit verdiler. Birden yürüselerdi iş bitmişti. Demek onlar da perişan ve yorgun idi ki, ilerliyemediler. Demek **Nazım Paşa**'nın evvelce söylediği gibi vaziyet bizim lehimize idi.

Kumanuva'daki ordumuz da Sırplara mağlûp oldu. Arnavutluk içine ric'at etti. Dediler ki Arnavut taburları cepheyi terk edip gitmişler. Sırplar Arnavutları o esnada iğfal edip bu işi yaptırmışlar. Bu da doğrudur. Yunanlılar Yanya'yı muhasara ettiler. Orada **Vehip Paşa** ile kardeşi **Esat Paşa** cidden iyi müdafaa ettiler. Erkânı harpleri **Ali Fuat** yaralandı ve çok yararlık gösterdi. Yanya'dan da Arnavut askerleri kaçmıştı. Türk askerler hastalık ve açlık içinde idi. Bu kahraman asker yine orayı uzun müddet müdafaa etti. Sonra Yanya da düştü. İşkodra'da **Hasan Rıza Paşa** büyük kahramanlık yaptı. Onun sayesinde İşkodra muhasarası uzun sürdü. **Hasan Rıza** pek kıymetli bir askerdi. Nihayet, vaktiyle **Abdülhamid**'i hall'e giden Arnavut **Esat Paşa, Hasan Rıza**'yı vurdurdu. Ölümü Türk için büyük ziya'dır. **Esat** en adi alçaklardandı. Zaten türlü cinayetleri vardı. Sonra onu da Arnavutlar, Arnavut devleti zamanında geberttiler ama neye yarar?! İşkodra da düştü. Selânikte kumandan olan Arnavut **Tahsin Paşa** hiç harpsiz ve şartsız Selânik'i Yunanlılara teslim etti. Bunun için Yunanlılardan para aldığını söylediler. Şu

silsile-i vukuat gösteriyor ki bu felâketlere sebep olanlar Arnavutlardır. İşte, işinde. büyük mevkilerde ecnebi unsur kullanmak ne demektir güzel isbat...

Yunan donanması denizi tutmuş bu taraflara imdat edilememiştir. Şimdi Çatalca'da çarpışılıyordu. Bulgarlar Bizans zamanında İstanbul üzerine yürümüşlerdi. İstanbul'u zaptetmek onların tarihî hayallerindendir. Hayaldir; fakat bu sevdadan vaz geçmezler. Kral **Ferdinand**, Ayasofya'nın *üzerine eli haç dikeceğini söylüyordu.*

Bu kabinede kafasızlık iç içine idi. Ordudaki ecnebi unsur düşmanlar yetişmiyormuş gibi Ermeni **Nuradonkyan'**ı Hariciye Nâzırı yapmışlardı. Vakıa bu kafasızlık İttihatçılarda da vardı. Bu adamı İttihatçılar âyan yapmışlardı. **Nuradonkyan** şiddetli Ermeni istiklâlcisi idi. Nitekim Harbi Umûmîden sonra Avrupa'da Ermenilerin başına geçmiş, Ermeni istiklâli için açıktan çalışmıştır. Hattâ Lozan'a gelip sıkılmadan bizden de bunu istemiştir. Rivayet ettiler ki, bu esnada yani **Nuradonkyan** Hariciye Nazırı iken bu adam harp halinde olduğumuz düşmanlara haberler verir, bizimkileri de aldatırmış. Doğru olduğunda şüphe etmemeli. Türk nesillerine bir ders daha. Bu noktayı biri iyice tetkik edip yazsa çok iyi olur.

Birden Çatalca'dan bana binüçyüz yaralı geldi. Yirmidört saat uyku uyumadan çalıştım. Hatta yemek bile aklıma gelmedi. **Cemil Paşa**'nın kliniğini doktor **Süfyan**'a vermiştim. Çünkü onun muavini ve röntgen mütehassısı idi. Sınıf arkadaşımdı. Ben, **Kerim Sebatî**'nin kliniğini aldım. Mektebin oda koridorlarına da yataklar serdik. Ameliyat ile meşguldüm. Harbi de unutamıyordum; fakat Bab-ı Âli'ye de gidip havadis almaya vakit bulamıyordum. Kâh top seslerini de işitiyorduk.

Bizim cephane bitmiş. Hükümet Almanya'dan Romanya tariki ile ekspresle ve müthiş masrafla cephane getirtiyordu. Ne hal bu!... İttihatçılar demek lüzumu kadar cephane hazırlamamışlar imiş; bu kabine de lüzumu kadar cephane olup olmadığını düşünmeden harbe girmişti. Bir gün sıkı bir harp olmuş, cephane bitmiş, yoldaki de yetişmemiş, öbürgünkü harbe mühimmat yokmuş... Bab-ı Âli'de telâş... Biri geldi. Söyledi. Sirkeci'ye gittim. Bab-ı Âli'ye çıkacağım. Sirkeci'de sevkiyat memurluğu eden tanıdığım birinin yanına gittim. Anlattım. Bağırdı, "Yahu! dedi, Sirkeci'de iki tane mühimmat yüklü tren kaç gündür duruyor, emir versinler, gitsin." Koştum, haber verdim. İmdada yetişti. Bu devre bu kadar çorba, bu adamlar bu kadar cansız ve sersem idi.

Bulgarlar Çatalca'da iyi zorlanıyorlardı; fakat söktüremiyorlardı. Bizim hattın iki cenahını donanmamız muhafaza ediyor, çok işe yarıyordu. Karadeniz'deki gemilerden biri Mecidiye Kruvazörü, bunun da kaptanı **Rauf Bey** idi. Bulgar torpidosu bunu torpillemiş, az kaldı batıyormuş, başı su içinde dar İstanbul'a geldi. Vak'a gece olmuş, Rauf uyuyormuş, donla sıçramış. Bereket versin gemi iki kat bölmeli imiş. Hemen ikinci bölmeyi kapatmışlar. Su her tarafı istilâ edememiş. Ancak birinci bölmedeki onbeş asker bağır bağıra boğulup ölmüşler. Bu vaka üzerine Bozcaadalı ve bahriye erkânı harplarından **Halil Paşa**'yı gördüm. Bu adam çok zeki ve İngiltere'de tahsil etmişti. Bir müddet evvel de Bahriye Nazırı idi. Vak'ayı anlattı ve ilâve etti: "Felâketin sebebi **Rauf**'un amiralin verdiği emri dinlemeyip nöbet yerinden ileri gitmesidir. Böyle zabit İngiliz donanmasında olsaydı derhal o geminin direğine asarlardı." Hakikaten **Rauf** inatçı, kendi bildiğine gider, bazan pek korkak, aklı ve malûmatı az biridir. Bu sebepten her işde böyle muvaffakiyetsizliklerle doludur.

Bir aralık bizim donanma Adalar denizine çıktı. Yunanın Averof adındaki zırhlısı ile çarpıştı. Averof yaralandı. bir tarafa yattı. Amiral torpidolar kumandanı olan **Rauf**'a

gidip torpil ile Averof'un işini tamamlaması emrini verir. **Rauf** gitmez. Sonra **Rauf**, harp bitmiş, işareti anlamadım demiştir. Halbuki emir helyosta ile verilmiştir ki anlamamak mümkün olmazmış. Eğer **Rauf** bu işi yapsa idi. Adalar denizine hakim olacaktık. Bu da Balkan Harbinin neticesini tebdil ederdi. **Rauf** bundan dolayı da mes'ul edilmemiş, hatta Divan-ı harbe bile çekilememiştir. Gitmemesinin sebebi tabii canından korkmasıdır. Çünkü bu iş tehlikelidir. Fakat korkak ve vazifeşinas oluşunu ispat etmiştir. Donanmamız dönüp boğaza girdi. Biraz sonra **Rauf**, bu sefer Hamidiye ile ve Amirale haber de vermeksizin delice boğazdan fırlayıp çıktı. Şirayı topa tuttu. Tabii bu iş bir atımlık barut idi. Sonu felâket veya hiç idi. Öyle oldu. Tabii geri dönemedi. Gidip bitaraf olan Süveyş kanalına yattı. Orada istirahat ve muhtemel tehlikelerden azad. Donanma bir ünite ile, bir takım zabit ve efradı kaybetmiş oldu. Bu hareketi o zaman bizde ve Avrupa da alkışladılar. Vakıa sathî bakınca böyle idi. Lâkin hakikatte pek fena bir şeydi. Hem bir kumandan amiralinden habersiz iş yapabilir mi? Askerliğin ruhuna mugayir. Bu da onun hakikatte şerefi değil idamını mucip bir kabahati idi. Esasen bu çıkıştan ne fayda vardı? Şira, hattâ Pire ve Atina'yı topa tut. Pekiyi, netice ne?! Hâsılı deli işi idi. Bunun sebebi evvelki iki büyük kabahatinden korkup kaçmasıdır. Çünkü o esnada hükümette İttihatçılar değil, **Kâmil Paşa** kabinesi var idi.

Ne ise Bulgarlar Çatalca'yı söktüremediler; yoruldular. Aralarında hastalık da çıkıp onları hırpaladı.

Artık sulha yanaşıldı. Girid'i vermeye razı olmayan bu canlı cenaze insanlar şimdi üste de İşkodra'dan Çatalca'ya kadar bütün Rumeli'yi veriyorlardı. İngilizler harp başlamadan evvel netice ne olursa olsun arazi statikosu bozulamıyacağını ilân etmişlerdi. Biz mağlûp olunca "Bozulur, kılıç hakkıdır" dediler. Demek evvelce bizim onları mağlûp edeceğimizi zannedip o korku ile öyle demişler imiş...

Dar-ül-Fünûn meselesi olmasaydı kabinenin harbe girmesi meşkûktü. Eminim, onu Dar-ül-Fünûn talebesi ve onları da İttihatçılar sevk ettiler. Ve bu bir fâcia oldu. Vâdettiğim şu vakayı zikredeyim: Trabzon'lu ateşli bir genç vardı; muhalif idi. Harp patlayınca Trabzon'dan otuz kadar gönüllü toplayıp harbe girdi. Avdetinde şunu bana anlattı.: İttihatçılar her yerde harp etmemeleri hakkında askere propaganda yapıyorlardı. Birgün biz bir yerde çadır kurmuştuk. Bir yüzbaşı geldi. "Başınız kim?" dedi. "Ben" dedim. Beni bir tarafa çekti. **Kâmil Paşa**'nın orduyu Bulgarlara sattığını, savuşup memleketimize gitmemizi söyledi. Ben de bozuldum. Dedim ki: "Ah ben İttihatçıyım. Bu domuz muhaliflerin eline düştük." derhal keyiflendi, "Ben de İttihatçıyım" dedi. Ve bana itimatnamesini gösterdi. Kahve ikram ettim. O içerken arkadaşlardan beş kişiye talimat verdim. Bir vesile ile zabiti aldık. Çadırlardan uzağa götürdük. Orada öldürdük. Bu yalan olmasa gerek. Çünkü neden böyle koskoca bir yalan uydurmaya ihtiyacı olsun. Ne lüzumu var?... **Talât** o vakit gönüllü nefer yazılıp orduya girmişti. Onun da askeri silâh terkine teşvik eder propagandalar yaptığını söyleyenler çok olmuştur.

Hastahanede işler hafifledi. Hastabakıcı olarak birtakım aileler gelmişti. Bunlardan biri (S). in karısı idi. Bu kadın hastabakıcılık için gelmemiş, doktor, tıp talebesi, hatta neferler ile türlü rezalet yapıyormuş. Haber verdiler. Kocasına vakayı söylemek de nazik, yalnız "Artık iş kalmadı. Yoluma" dedim. Ertesi günü, baktım yine geldi. Amasya mebusu **İsmail Hakkı Paşa**'nın kızları da vardı. Onlar pek namuslu bir surette hastalara bakıyorlardı. S. karısını alsın diye **İsmail Hakkı Paşa**'ya da söyledim. Yine almadı. Kızın anasına gittim. Dedim ki:

"Kızınızı hastahaneden alsın diye (S.) ne birkaç defa söyledim almadı. Sonra kovarım. Bakın!" "Niye?" dedi. "Kızınız fena yoldadır. Neferlere varıncaya kadar münasebette. Rezalet ayyuka çıktı. Bir arkadaşın karısı. Utanıyorum, hem de hastahanede böyle şey olmaz. Benim idarem altındadır. Bana dokunur." İhtiyar kadın ah etti ve boşandı.: "Oğlum! Dediklerin doğrudur. Çok zaman var ki, bu kız baştan çıkmıştır. Ne yaptımsa önünü alamadım. Fakat bütün kabahat kocasındadır. Kızı bütün tanıdığı arkadaşlarına çıkardı. Onlardan da bir ikisi baştan çıkardılar. Hele o, S. o kadar kocasına söyledim anlatamadım. Ne yapayım" dedi ve ağladı. Kadına acıdım. Dediği doğru idi. Karısını bana da çıkardı. Kadın bana da yılıştı. Benden yüz bulamadı idi .Benim prensibim evvelce söylediğim vaka üzerine isteyen kadına muvafakat etmekti; fakat bir arkadaş karısına karşı yapmak ağır geliyordu. mamafih öteki gibi kırılmasına meydan vermeyip işi idareli tuttum. Çünkü neticede bir iftira hazırdı. S. biraz okumuş ise de zayıftır. Hele tam ahmak bir adamdır. Bir (Sa.) vardı. Arkadaşımdı. Çok çapkın idi. İşi gücü bu idi. Benden bu hususiaki sırrını da saklamazdı. Sa. S. nin karısı ile münasebete girmiş, kendi evine de getirir, eğlenirmiş. Yine (Sa) ın anlattığına göre bir gece kadın kendi evine (Sa) e rendevü vermiş. Sa. gitmiş. Bakmış kapının önünde biri arada bir kibrit çakıyor. Uzakta durmuş. Kendinden biraz ötede bir adamın daha olduğunu hissetmiş, beklemiş. Yarım saat kadar kalmış. Nihayet içerde bir patırdı olmuş, biri kapıdan sokağa fırlamış ve kaçmış, diğerleri de kaçmışlar. Bir gün sonra idi ki (S.) de öğle yemeğine davetli idim. Yemeğe oturduk. Kaynanası, karısı, baldızı sofrada. (S.) saf ve böbürlenir bir tavırla dedi ki: "Doktor, dün gece başımıza ne geldi bilsen?" Şaşaladım. Acaba adamcağız zamparalık kazasını mı söyliyecek?... "Ne oldu?" dedim. Devam etti: "Bizim eve dün

akşam hırsız girmesin mi? Bereket versin (Karısı) cesur, hırsızı kaçırdı. Ama kendi de bayılmış. indik. Yetiştik." İşte bu da kadının kocasının versionu idi. Şu adamın ahmaklığına şaştım. Zampara hırsız olmuş. Halbuki kendileri evin üst katında, ortta katta baldızı kocası ile yatıyor. Alt katta kimse yok. Bu adam düşünmüyordu ki gece yarısı karısının tâ alt katta ne işi vardı? Orada bayılan bir kadın hırsızı yukarıdan haber alıp ne cesaretle kimseye haber vermeden inmiş... O duymuş da başkaları nasıl duymamış!... Mesele basitti; fakat S. de anlayacak kafa yoktu.

Bu rezalete ve bu adamın şu dolandırılışına pek kızdım. Az kaldı. Boşalıyordum. Hiddetle ve manâlı manâlı kadının yüzüne baktım. Kadın anladı. Derhal önüne baktı ve bir daha da başını kaldırmadı. Kadının başka vukuatını da işitmeğe başladım. Hattâ umumhanelere ve şuna buna para ile de gidiyormuş. Zaten bir müddet sonra İstanbul'un bu yolda en maruf kadını olmuştu. Arkadaşlık vazifesi bunları (S.) e söylemekti. Söyleyeyim dedim. Düşündüm, inanmıyacak. Üste kadın da bana iftira edecek, ben kötü olacağım. Zamparası (Sa.) e gittim. Dedim: "Yaptığın büyük vicdansızlıktır. Başka kadın mı yok? Bir arkadaş karısına olmaz." Zampara bin yemin etti. "Ben istemedim. Kadın bana asıldı." dedi. "Mazeret değil" dedim.(S.) e bunu ispat ile bildirmek bize vazife olduğunu söyledim. Çünkü ispatsız herif mutlaka bizi itham edecek. Binbir zorlukla zamparayı kandırdım. Kadını evine getirecek ben de kocasını alıp geleceğim. Kadını kocasına yakalatacağım. Lâkin zampara söz vermişken vâdini yapmadıydı. Sonra (S.) nin diğer üç-beş namuslu arkadaşı ile de görüştüm. Beraber kendisine söylemeğe karar verdik idi.

İşte bu kadının böyle vukuatı vardı. Anasına ısrar ettim. Kadını yollamadılar. Kurtulduk. Ben tamamiyle kur-

tuldum zannettimdi. Meğerse karı bizi çamura batırmış, intikam almış imiş. Bunu bundan bir yıl evvel Paris'e gelen **Rodoslu Şevket**'ten işittim. Onunla S. ve bu kadından bahs açılmıştı. Söyledi. Meğerse kadın hastahaneden kovulmasının "Benim kendisine tecavüz edıp razı olmamasından" ileri geldiğini kocasına söylemiş S. bana hiç belli etmedi: fakat **İsmail Hakkı Paşa**'ya şikâyet etmiş, o da **Şevket**'e söylemiş imiş. S. buna rağmen benimle daha bir yıl kadar pek dostane yaşadı. Başka bir sebepten, sonra darıldık. **İsmail Hakkı Paşa** da büyük sersemlerdendi. Meseleyi kendi kızlarından öğrenmeli idi. Veyahut daha doğrusu bir de bana sormalı idi. Öyle olsaydı koğacağıma bil'akis bir gün kandırırım ümidi ile hastahaneye devamlarına çalışmak mantıkî olan şeydi. Hem bu kadın erkek reddeden soyundan değildi ki...

Mütemadiyen bana sürünüyor. Vallahi bir arkadaş karısı olduğunu düşünerek utanmışımdır. Sonra hırsız vak'asının tafsilâtını öğrendik. Meğerse kadın o gece dört zamparasına bir saat ara ile randevü vermiş; fakat ilk giren çıkmayıp birkaç saat kalmış, diğer zamparalar gelip kapı önünde numâkeşik bek'lemişler; Fransızca ve bizde şimdi moda olan tabir ile kura yapmışlar. Nihayet kadın gürültü, kavga ve hırsız var diye bağırırım, tehdidiyle zamparayı dışarı atabilmiş. Çünkü diğer zampara kibrit yakar dururmuş. Kapıya vururmuş. Çok eğlenceli vak'a. Emsalî görülmemiş şey... Kadın pek haris imiş .. bir gecede dört zampara...

Şu kadının mazisi ve hali, bir kadının erkeklerle temasa gelmesi yüzünden bir gün baştan çıktığına güzel bir misaldir. Bu hal, tabiî bir haldir. İptidasını biliyorum. Erkek yüzüne bakamayan bir kadındı. **İşte bugünkü alafranga hayat İstanbul'da böyle yüzlerce bin'erce kurbanlar yapmaktadır.** Bu kadının bir de böyle olmasına diğer iki sebep olsa gerek. Birincisi kadın isterik. Doymaz nev'-

inden. İkincisi (S.) de erkeklik pek zayıf idi. Böyleleri evlenmemelidir.

İttihatçılar beni hudud harici tardettikten sonra diğer arkadaşlar (S-) e bir gün karısının ne müthiş fâhişe olduğunu anlatmışlar, dinlememiş, "Yahu! Namusundur boşa!" demişler. İnanmamış. "Boşamazsan senin gibi biri ile konuşamayız" demişler. Yine olmamış. Sonra başkaları da söylemişler, ispat etmişler. Boşamış. Fakat iki gün sonra yine almış. Demek pezevenklik (S.) nin kendisinde varmış.

Anasına bak, kızını al derler. Çocuklar analarını görenek alırlar. Hayatta göreneğin taklidin te'siri pek çoktur. (S.) nın kızı büyümüş, Şam'da (R. H.) ile yakalanmış. (S.) "Nikâhla al demiş." Almamış. Polise haber vermiş, (R. H.) hapsedilmiş. Nihayet hapisten kurtulmak için kızla evlenmiş.

Ben me'yûs idim. Artık hekimliğe çekilmeğe karar vermiş idim; fakat İttihatçıların geleceğine, bu sefer bizi doğrayacaklarına da yüzde yüz emin idim. Korkuyordum. Çare ne?.. Kaçmak ta istemiyordum. Gurbete hiç yüzüm yoktu... Gurbetten korkuyordum. Koyun gibi salhanede bekliyordum.

Bu esnada hükümet gayrete gelmiş İttihatçıları hapsedeceklermiş. İttihatçılar derhal haber almışlar, her biri bir köşeye girmiş. Selânik mebusu **Rahmi** bana hastahaneye geldi. Doğru mu diye sordu. Haberim yoktu. Gidip öğrendim. Doğru imiş. Söyledim. Saklandı. Ben **Rahmi**'ye bu iyiliği ettim ama **Rahmi** sonra Bab-ı Âli'yi basacakları vakit bana haber vermedi. **Doktor Bahattin Şakir** kaçmış, fakültedeki Morg müdürlüğü münhal kalmıştı. Burayı istedim. Morg Müdürü tayin olundum ve işe başladım. Diyordum ki: "Başımıza bir felâket gelmezse bu memuriyette kalırım, hekimlik ederim. Başka bir şey istemem."

Halâskâr zabitlerinden **Yusuf Rasih** hepsine tahakküm etmiş, kendisini bu işin mürettibi ve başı gibi gösterip kabineye yutturmuş, polis müdürü tayin edilmiş idi. Bu adam erkan-ı harp miralayı ve gürcü idi. Jakson sar'ası denen bir sar'aya müptelâ bir adamdı. Hekimler sar'alıların nasıl sersem olduğunu bilirler. Bu da öyle sersemdi; fakat azameti müthişti. Bu tevkif işini ağzına burnuna bulaştırmış. hemen de hiç bir İttihatçıyı ele geçirememişti.

Çoktan beri **Talât** ve **Enver, Nâzım Paşa**'yı ele almışlar, ahbap olmuşlardı. Paşa, **Enver**'i yanına almış, terfi de ettirmişti. Bunlar âletleri olan Mısır'lı Prens **Said Halîm**'i de **Nazım Paşa**'ya musallat etmişlerdi. **Halim, Nâzım**'ı her gün Sörküldoryan'a yemeğe çağırıyordu. **Nâzım**'ın keyfi yolunda idi. Bu halinden muhalifler telâşa düşmüşlerdi. Onu ikaz için arkadaşlar beni yolladılar. Harbiye Nezaretine gidip gördüm. Dedim ki: "Paşa bütün arkadaşlar telâş içinde. Beni size yolladılar." "Niye?" dedi. Cevap verdim: "Siz **Enver**'e çok hüsnü muamele ediyorsunuz. Sizi aldatıyor diyorlar." "Halt etmişler. **Enver**'e ben namus-u askerisi üzerine bir daha politika ile uğraşmıyacağına dair söz verdirdim. O mesele bitti." dedi. "Pekiyi! **Said Halîm**'e..." dedim. "Ooo... bu benim eski dostum. Artık dostlarla da mı konuşmuyayım" dedi. "Pekiyi paşa, **Talât**'a ne diyeceksiniz?" dedim. "Onu söyleyenler gelsinler de **Talât** bana nasıl dalkavukluk ediyorgörsünler. Hergün elimi öpüyor. Mesele yoktur." dedi. Şu zavallı adamın bu kadar yüksek safderunluğuna şaştım ve dedim ki: "Paşa, sen bunlara inanıyorsun ha! **Enver**'in sözü boştur. **Talât** bugün senin elini öper; fakat yarın da ayağıyla başına vurur." "Pöf!... Martaval!..." dedi. Bu söz onun nakaratı idi. **Nazım**'ı yıllardan beri tanırdım. Her konuşuşunda bu nakaratı unutmazdı. Yine söyledi. Şişman, güzel yüzlü, hoşsohbet bir adamdı. Ufak bir kiraz çubukla sigara içerdi. O kadar çok sigara içerdi ki böyle-

sini görmedim desem caizdir. Sigara dibine kadar yanar, insan çubuk ta tutuştu zanneder. İzmaritinde yeni sigara yakıp çubuğa takar. Çubuk daima ağzında idi. Sabahtan akşama kadar bir saniye düşmezdi. İşte bu çabuk dudağının bir köşesinde iken bu nakaratını bol bol söylerdi. Yine öyle idi. Biraz takaza yapmak istedim. "Paşa! Size ne diyorlar biliyor musunuz?" dedim. "Ne?" dedi ve dikkat etti. 'Bağçeye girmiş diyorlar." "Bok yemişler!" dedi. Bağçeye girmek, bağçeden tabirleri onun icadı idi. Biri İttihat cemiyetine girse bağçeye girmiş; İttihatçılara ittihatçı demez, bağçıvan derdi. Hatta benim cemiyet-i hafiyye hapisliğinden çıkınca mecliste onlara hücum etmediğime kızmış, bana köprüde rastgelmiş, "Ne o... Yoksa sende mi bağçeye girdin?" demişti. Halbuki sıhhatim rahnedâr olmuş, halim yoktu.

Ordu Çatalca'ya çekildiği vakit başıma gelen bir vak'ayı zikretmekten kendimi alamıyorum. Hastahanede pek meşguldüm. İnsanlar tuhaftır derim ya pek tuhaf harîs ve haksız mahlûklardır. Birkaç gün sonra **Kerîm Sebatî** hastahaneye geldi Hüsn-ü suretle karşıladım. Meğerse silâh altına alınıp ordunun cerrahî müşaviri tâyin edilmiş, Lüleburgaz'a gönderilmiş. Ordu Çatalca'ya çekilince kendi kendine vazifesini terk edip Haydarpaşa'ya hastahaneye gelmiş imiş. Halbuki ne harp, ne de onun ordudaki vazifesi bitmiş değildi. Bana bunlardan bahsetti. Ve hastahaneyi kendisine terk etmemi söyledi. Dedim ki: "Beni buraya resmen tayin ettiler. Sizin vazifeniz de orduda. Bana yarın emir getiriniz. Siz işe başlayın. ben derhal giderim" gitti. İki gün sonra bir daha geldi. Emir yok. Gitti. Bir müddet kayboldu. Bir müddet sonra birgün ben yok iken gelmiş, vizite yapmış. Tabiî herkes âletlerini, işlerini kendine göre tanzim eder. Ben de âlet dolabını bana göre kolay bir yere koydurmuş idim. Gece ekseriya âlet odasının karşısındaki odada yatıyordum. Evimi boş bı-

rakmıştım. Dolabın yerini değiştirmiştim. Hastahaneye geldim. Meseleyi öğrendim. Canım sıkıldı. Bu ayıp. Meslekdaş arasında terbiyesizlik, kabalıktır. Hem de **Kerim** bu işte haksız idi. Tıp âleminde en ziyade çektiklerim operatörlerdendir. Rekabet hissi!... Aldırmadım. Birgün sonra yine gelmiş vizite yapmış. Bir hasta vardı; dizinin arkasından pâre yemiş. Gayet sıkı bir pansumanla bize gelmişti. Pansumanı da kopuyordu. Yara yeri bir çok şeryan, verid ve âsabın geçtiği bir yerdi. Bunlardan birinin kesilmiş olması muhtemeldi. Pansumanı kaldırmak tehlikeli idi. Kan boşanabilirdi. Pansumanın sıkı yapılmış olması da bunu gösteriyordu. Avrupa'daki gibi sevk edilen yaralıların ahvalini gösterir bir fiş de yaralının boynunda yoktu. Fakat kopmuş pansumanı değiştirmek zaruri idi. Kan gelmesi ihtimaline mebni lâzım gelen âletleri hazırlattım. Yavaş yavaş pansumanı kaldırdım. Kan gelmedi. Memnun oldum. Demek bir şeryâ veya verid kesilmemişti. Yahut kesilmiş ise bile bir hematom tıkamış. Kapanmak üzeredir. Yeni pansuman yaptım. Böyle hastaların dizi bükülür. Cerrahide kaide yaralı kol ve ayak bükük bırakılmaz, doğrultulur. Çünkü yara bükük halde iyi olursa uzuv bükük kalır, yeni bir ameliyeye ihtiyaç hisseder. Ben ihtiyat edip doğrultmadım. "Doğrultursam belki kan gelir. Bir hafta daha kalsın da o yarası iyi olur. O vakit ayağı doğrulturum" dedimdi. **Kerim Sebatî** bunu görür. Adam bende kusur da arıyormuş. "O... Bu cahilliktir. Pansuman düz ayağa konur" der. **Kerim** de gururla gider.

Kerim'in en büyük hasleti Fransızların brute dedikleridir. Sert, geçimsiz, vahşi, kaba bir adam idi. Bu hasleti sade sosyal ve muaşeret hayatında değil, tıbbî vazifesinde, sanatına ait işler ve ameliyatta da tamamiyle vardı. Bu dize de olanca bürütlüğünü tatbik etmişti. O gitmiş, beş dakika sonra pansuman kana boyanmış, yatağa kan pıhtıları dolmuş, hasta "Aman" demiş. Alman Şuvester koşmuş, hekim yok. Şaşırmış, derken ben çıka-geldim. Şuvester "Aman..." dedi. anlattı. Bu Şuvester ben Gülhanede profesör **Witting**'in muavini iken ameliyathaneyi idare eden Şuvester idi. İyi tanışıyorduk. Zavallı **Kerim**'in bürütlüğünden şikâyet ediyordu, Derhal kannat-ı mağbeniye üzerinde şiryanı fahziye parmağımla tazyik yaptım. durdu. Böylece hastayı ameliyathaneye naklettirdim. Soyunmaya, ellerimi yıkamaya da vakit yok. Kan fışkırıyor. Tazyiki başkasına yaptırıp Hünter kanalında şiryanı rapt ettim. Tazyiki kaldırttım. Kan durdu. Memnun oldum. Hastanın hem de vatan uğrunda yaralanmış birinin hayatı kurtuldu. Yaralı hem de pos bıyıklı, güzel, arslan gibi bir delikanlıydı. Dört gün sonra pansumanı kaldırdım. Yine kan boşandı. Bu sefer müselles iskarpanın zirvesinde bağladım. Yine durdu. Dört gün sonra yine pansumanı kaldırdım yine kan boşandı. Bu sefer müselles iskarpanın kaidesinde ve şirvan-ı fahzii munzamın altından bağladım. Yine durdu. İki gün sonra yine pansumanı açtım. Yine kan boşandı. Şaşırdım. Bu olmaz bir işti. Adamcağızın şiryanlarında bir anomali olması lâzımdı. Bu sefer bağlayacak şey de yok. Orada şiryan-ı fahzînin mühim bir şubesi vardır. Şimdi onu veya onun üstünden şiryan-ı fahziyi bağlasam ayak kangren olacak. Bitirden başka çare yoktu. zavallının hayatını kurtarmak için sapasağlam ayağını hemen dibinden kesip attım. Diktim. Kan durdu ama koca bir ayağı bürütün yüzünden kesmek bana pek ağır geldi. Zavallının taliine acıdım. Pek kansızdı. **Tevfik Receb**'e rica ettim. Kanını muayene etti ve dedi ki "Bu kadar fazla anemi henüz görmedim." Sınaî serum şırınga ettim ama üç-dört gün sonra zavallı adam fakrüd-demden öldü. Çünkü daha harp yerinde çok kan kaybettiği şüphesizdir. Sonra da kaybetti.

Bu **Kerim**'in hesabına büyük bir cehalet, hattâ cina-

yet idi. Zaten bana tecavüzünü zorla hazmediyordum. Bu vaka beni galeyana getirdi.

Ayağı teşrih marazı muallimi **Hamdi Bey**'e verdim. Anlattım. "Bunda bir sır var. Hayretteyim. Şunu teşrih edip şereyanlarını tetkik et." diye rica ettim. Rabt yerinde şiryanlara bakmış. "Rabıtlar kusursuz yapılmış" dedi. Ancak şiryanların seyrine dair çalışıp malûmat vermesi lâzımdı. Bu da zamana muhtaçtı. Bir müddet sonra habse, oradan hudut haricine gittik. Bu muamma hallolunamadı. Hâlâ merak ederim.

Bu vakadan bir-iki gün sonra yanında bir adamla **Kerim** geldi. Odama girdi oturdu. Suratı gergindi. Zaten suratsızdır ama şimdi büsbütün başkalaşmıştı. Dedi ki: "Burası benim kliniğimdir. Âlet dolabının yerini değiştirmek senin hakkın mı? Buradan git. Ben işe başlıyacağım." "Evelce size söyledim. Emri getirdiniz mi?" dedim. "Ben emir memur bilmiyorum." dedi. Askerim. Hakikaten memur edildiğim yeri emirsiz nasıl terk ederim. Dedim: "Hastaya yaptığın marifetini gördün mü?" Cevap vermedi. Beni tehdide başladı. Nihayet "Döğerim" dedi. Tepem attı. Ayağa kalktım, kapının yanına gittim. Anahtar kapının iç tarafında üstünde idi. Çevirip kilitledim. Anahtarı cebime koydum. Pantolonumun cebinde roveiverim vardı. Yokladım yerinde. Dedim ki: "Sen böyle alışmışsın. Huysuz, kötü, haris bir adamsın. Mektepte arkadaşlarını döverdin. Bunu Gülhanede de doktor binbaşı iken yaptın. Fakülte de yapıyorsun. Bak, ben onlar gibi değilim. Ölümden kaç defa geçmiş, hapislere girmiş pervasız biriyim. Bu herkesçe malûm. Beni dövemezsen, namussuz adamsın. Hadi kalk! Bir adım at, işini bitireyim..." Korktu, yerinden kalkmadı. Öteki adam da pek telâş etti. Önümde durdu. Yalvardı. Dedim: "Haydi, defol! Bir daha ben gidinceye kadar buraya ayak basma!" Hakikaten benim onun yerine yerleş-

mek aklıma bile gelmemişti. Köskös çıkıp gitti. Bir daha da gelmedi. Gözüm dönmüştü. İnsan hayvan gibidir diye daima söylüyorum ya... Herif bir laf söylese idi elimden kaza çıkacaktı. Hiç kabahatsiz, vazifeme devam yüzünden katil olmama ramak kalmıştı.

Ben artık Bab-ı Âli'ye de uğramıyorum, arkadaşları da gördüğüm yok. Kendi işimizde, halimizde ve korku içinde âkıbete muntazırız. Akşam yemeğini Tokatlıyanda yiyorum. Bazı bildiklere tesadüf ediyorum. Bu esnada İttihatçıların Bab-ı Âliyi basmak üzere hazırlandıklarını haber aldım. Birkaç arkadaşı buldum, söyledim. Tabii telâş ettik. Dediler ki **Nazım Paşa**'ya gidip ikaz edelim. Tedbir alsın." "Siz hemen bu akşam gidiniz" dedim. Ben gitmedim. Benim artık paşada hiç ümidim yoktu. Gittiler, geldiler. **Nazım Paşa** demiş: "Pöf... Martavaldır." Ötekiler "Etme paşa bu ciddidir" **Nazım:** "Keşke puştlar yapsalar da bu iş için yeni taburu hazırladım; işlerini bitiriversem" demiş.

Dedim ki: "Buna inanıp rahat olmayın. Ben bir de **Kâmil Paşa**'ya gideyim." Evine gittim. Eskiden beni her gidişimde bekletmeden yanına alan, ben gitmesem haber yollayıp çağıran bu adam beni yarım saat bekletti. Benim de, tuhaftır, hiç sevmediğim şey beklemektir. Bu sebepten hükümet dairelerinde eshab-ı mesalih gibi iş görmeye aslâ gitmem, başkasını yollarım. Kızdım, gideceğim; fakat mesele mühim ve hayatımız mevzuubahis. Bekledim. Gün görmüş pir-i fâni sofaya çıktı. Ben de sofada asabî volta vuruyordum. "Ne var?" dedi. Dedim: "Mühimdir" "Kimse olmasın anlatayım." "Pekiyi!" dedi. Ayakta anlattım: "Bab-ı Âliyi basacaklar. Sizi kesecekler." Lakırdı bile söylemedi. Elini kaldırıp işaretle "Saçma. Benim işim var. İngiliz sefirine gidiyorum" dedi. Yürüdü. Hakikaten ara-

bası hazırlanmış, bekliyordu. Canım ağzıma geldi. Kolundan tuttum, durdurdum. Dedim ki: "Etme Paşa! iş ciddidir." "Boş, boş!..." dedi. Dedim ki: "Sonra pişman olursunuz. Benim dediğim çıkar. Hani Meşrutiyetin iptidasında da yine bu evde size düşeceğinizi söyledim. İnanmadınız ve düştünüzdü. Bu seferki şakaya gelmez. Kellemiz mevzuubahs. Etme!" Cevap bile vermedi. Yürüdü; gitti. Ben de ağız dolusu küfürle çıktım Gidiyorum ve acı acı düşünüyordum. Bu ahmakları nerden başımıza getirdik?.. Kellemizi giderecekler. Çare?... O da yok!.." Böyle düşüne düşüne yaya olarak kestirme yollardan tâ Saraçhane başından köprüye geldim, geçtim. Karaköy'den gidiyorum. Bugünkü gibi hatırımda. **Sultan Reşad**'ın Cevahirci başısı bir Rum vardı, onun dükkânı önünde idim. Karşıdan maliye memurlarından ve sonra Maarif ve Evkaf Nazırı olmuş olan **Raşid Bey** beni görmüş; seslenerek sür'atle yanıma geldi. "Yahu! Uyku mu uyuyorsunuz. İttihatçılar Bab-ı Âli'yi basacak!" dedi. **Raşit Bey**'e çok itimadım vardır. Çok zeki, malûmatlı; muhakemesi, mantığı yerinde; uzağı görür bir adamdı, O da söyledikten sonra şüphe yok demekti. Zaten Vefa'da bir hanede bir müddettir İttihatçıların kodamanları, Bab-ı Âli'yi basmağa karar veriyorlardı. **Fethi** buna şiddetle mani olmağa çalışıyordu. Bu yayılmış bir havadisti. Hattâ Bab-ı Âli telgraf tellerini keseceklerini bile haber almıştım. Ne diyeyim? Kekeledim. **Nazım** ve **Kâmil Paşa**'ların cevaplarını söylemek âlemi ümitsizliğe vermekti. İttihatçıların kulağına giderse o da onlara cesaret olurdu. Nihayet "Ben de işittim ama öyle bir şey yokmuş" dedim. "Ya, öyle ise iyi" dedi. Müteselli bir tavır alıp gitti.

Hale bak!.. Ne yapalım?.. Çare yok. İnsan bazan böyle bile bile kuyuya düşer. Sonra haber alıyorum ki **Kâmil Paşa**'ya o esnada başkaları da söylemiştir. Hepsine bana dediği gibi demiş imiş...

Arası üç gün geçti. Bir akşam üzeri İkdam gazetesinde idim. Oraya şair **Yahya Kemal** geldi. "Bab-ı Âli'nin önünde bir kalabalık var" dedi. Hemen koştum. Sadaret Kapısının karşısındaki köşeye çıktım. Oraya kadar dolmuş bir sürü kalabalık. İçlerinde İttihatçılar var. Çoğu dönmeler. **Cemal Paşa**'ya da İkdamdan çıkar çıkmaz rast geldim. O kenarda duruyor. İşin göbeğine girmemiş. O beni, ben onu gördük ve dikkatli bakıştık. Kalabalık merdivenleri istilâ etti. İçeri dalıyorlar. Tıpkı Dâr-ül Fünûn talebesi vak'ası gibi. Vükelâ içtima halinde. Sadaret Odası altında bir müfreze muhafız asker var. "Bu ne oldu?" diye bakıyorum; **Nazım**'ın beş taburum var sözünü de hatırlıyorum. İntizar ediyorum. Benim bir şey yapacak halim yok. Bir de baktım. Odanın altındaki asker çıktı; fakat hücûm edip dağıtacak yerde alarkada camiin hizalarında top halinde durdu. Zabitleri de önlerinde durdu. Öyle duruyorlar. Anladım ki, zabit onları kullanmıyor, vazifesini yapmıyor, bilâkis men için önlerine durmuş. Yokuştan yukardan doğru **Enver,** fesi elinde **Talât** gelip içeri dalmışlardı.

Gördüm: İş işten geçti. Şimdi kaçıp can kurtarmalı. Hemen arka sokaklardan Beyoğlu'na geçtim. Bizim **Altunoğlu Nikolâki**'nin evine saklandım. Oradan bir ecnebi gemisine atlıyacağım.

Neticeyi merak ediyorum. İki saat sonra oraya bir Rum geldi, vak'ayı anlattı; "**Nazım Paşa** isyanı bastırdı" dedi. Memnun oldum ama ya yanlış ise... Diğerleri de beni tatmin ettiler. Ben yine tereddüt içinde idim; fakat bir müddettir onyedi yaşlarında sarışın pek güzel bir Türk kızı ile münasebette idim. Bir meşhur avukatın kızı idi. Bilmem nasıl eder, ailesini iğfal edip bana gelir, bazan gece dahi kalırdı. O akşam da gelecekti. Bu içimi yiyordu. **Yusuf Has Hacîb** Kutadgu Biliginde diyor ki: "Nice kadınlar, nice şanlı er yiğitleri kara toprak altına sokmuşlardır." Çok doğru. Böyle nice âdi ve nice tarihî vak'-

alar vardır. Erkekler kadın yüzünden en büyük felâketlere uğramışlardır. Kadın erkeğin en müthiş belâsıdır. Bizi de çekti. "Giderim" dedim. Yani duramadım. Ben bendeki Volenté'nin salâbetine daima mağrur idim. Gör, işte!.. Bu sefer bu kadın işinde kendimizi zaptedemedik. İhtiyatla gittim. Eve girdim, Baktım, kız beni bekliyor... Sevindim. Derken kapı çalındı. Henüz yarım saat olmamıştı. Üç-beş kişi. "Hadi polis müdürüne" dediler. İşin hakikati şimdi iyice anaşıldı. Demek İttihatçılar mevkie geçmişler. *Bir araba ile Bab-ı Âli'den doğru gidiyoruz. Baktım, Bab-ı* Âli'de kimse yok. Sade mermerler yıkanıyor. Ha! Kanlar temizleniyor. Kan akmış. Meğerse Bab-ı Âli'yi basarken bizim eve de beş on kişiden mürekkep bir müfreze yollamışlar imiş. Polis müdüriyetinde beni bir odaya soktular. Sabaha kadar, birer ikişer arkadaşlar geldi. **Ali Kemal** de geldi. Bizi oradan Bekir Ağa Bölüğüne tıktılar.

Sonradan öğreniyorum; **Talât, Enver** ve emsali içeriye dalmışlar, kabine korkmuş, sade **Nazım Paşa** kahramanlık etmiş, çıkıp önlerine durmuş, "Dağılın;" demiş. **Enver**'i görmüş "Ya... **Enver!** Böyle mi yapacaktın? Hani namusun üzerine söz verdindi" Yüzbaşı **Mustafa Fevzi** bir kurşun sıkmış, diğerleri de sıkmışlar. **Nazım Paşa** ve yaveri **Kıbrıslı Tevfik** yıkılıp ölmüşler. Der iken **Kâmil Paşa**'nın yaveri olan **Yüzbaşı Nafiz** mukabele etmiş, **Mustafa Fevzi**'yi vurmuş, onu da vurmuşlar. Kabinenin içtima salonuna girmişler. Bu esnada **Şeyhülislâm Cemaleddin** kaçıp abdesthaneye saklanmış, **Kâmil Paşa** bunağı odasına kapanmış. **Kâmil Paşa**'yı bulmuşlar, "İstifanı yaz" demişler. "Canıma dokunmayın!" deyip yazmış. **Enver** istifanameyi alıp padişaha gitmiş, yeni kabinenin iradesini almış. Eski kabine erkânının bir kısmını alıp İstanbul muhafızlığına hapsetmişler. **Cemal,** İstanbul muhafızı tayin edilmiş. Binası şimdiki Türk ocağıdır. Dahiliye Nâzırı **Re-**

şid korkusundan asabî bir hale uğramış, bu binada üç gün üç gece bir düziye kusmuş.

Vak'adan bir müddet evvel **Nazım Paşa, Rosimbol Hüsnü**'ye kızmış, onu merkez taburu kumandanlığından kaldırmıştı. Anlaşılıyordu ki bu **Enver**'in, **Talât**'ın entrikası idi. Ondan tabiî korkuyorlardı. Dâr-ül Fünûn talebesi işini o bastırmıştı. Evvelâ onu kaldırttılar. **Hüsnü** olsaydı bunu da bastırırdı. Yine sonra öğrendim. **Enver** ne yapıp yapıp **Nazım**'ı iğfal etmiş, Bab-ı âlideki muhafız bölüğün zabitini de kaldırtıp yerine kendi komitecilerinden birini tayin ettirmiş imiş. Benim gözümle gördüğüm vak'a da zaten bunu izah eder. İşte **Nazım** ne gafil insan idi!... *Hey millet! Nelerle idare olundun!.. Fakat gafletinin cezasını* kendi kanı ile ödedi. Ama biz de hapisteyiz. Ne olacağız?.... Meçhul. Bu kadar emeklerimiz de beş dakikada gitti. Benim vaktiyle kendisine söylediğim şeyler oldu. Hattâ sonradan işittiğime göre **Nazım** yıkılınca **Talât** ayağı ile kafasına vurmuş, bir kurşun da o sıkmış. Bilmem ne derece doğrudur!...

Een ümitsizdim. Artık bizi sağ bırakmazlar diyordum. *Bir-iki gün geçti. Benimle* **Ali Kemal**'i alıp toprak altında bir dar bodruma attılar. Dediler ki: **"Canbolat**'ın intikamıdır." Meğerse bu cansız cenaze kabinesi kanun neferini öldüren **Canbolat**'ı hapsetmiş imiş; fakat **Canbolat** bir âdi câni idi. Kabine İttihatçıları hapsedeceği vakit bunu tevkif için bir kanun neferini yollamış. **Canbolat** da tabancasını çekip zavallıyı öldürmüş. Bu bir emir kuludur. Doğru, yanlış vazifesini yapıyor. Biz birkaç defa hapse girdik. İçimizden hiç böyle şey yapan olmadı. Bu, bize benzer mi? Sonra **Canbolat**'ı yakalayıp buraya tıkmışlar. O da karısı **Nuriye**'nin tedbiri ile hapishaneden kaçıp Romanya'ya gitti. Ne ise, girdik. Dedim ki: "İşte, gidiyoruz. İlk biziz deme." Ertesi günü **Cemal** hapishaneye gelmiş. Beni çağırttı. Çok nazikâne kabul etti. Gurbet Darağacı adındaki

eserimin mukaddimesinde daha tafsil ile yazdığım gibi "Kaleminden zehir ve kan damlıyor... Seni hudut haricine çıkaracağız. Vücudun bu devletin asayişine muzırdır. Ilâ..." dedi. Ben kabul etmeyince, beni sokakta öldürülmekle tehdit etti. *Demek çare yoktu. Gidilecek.* "**Ali Kemal**'e söyle; onu Brezilya'ya konsolos tayin ettik." dedi. "Bu işe beni karıştırmayın!" dedim. Israr etti. Gidip **Ali Kemal**'e söy'edim. **Ali Kemal** Washington sefirliğini istedi. Gelip **Cemal**'e söyledim. "Olmaz" dedi. **Ali Kemal**'e gittim. anlattım. Bu sefer Avrupa'da bir konsolosluk istedi. **Cemal** bana: "O, Avrupa'da olamaz. Uzağa" dedi. Ben de Kıbrıslı **Şevket** için **Cemal**'e rica ettim. Bunu hapsetmişler. Anası bayılmış. dedim. "Olmaz" dedi. "Canım, kadın, dün bir oğlunu kaybetti. Bari bunu kapisten çıkarın!" deyip rica ettim. "Pekiyi! Senin için onu da çıkarayım" dedi. Bu hudut harici gitme, yani hapishaneden çıkma bana gökten inmiş kudret helvası gibi geldi. Hiç ummuyordum. Bu sefer canımıza ezan okuyacaklarına kâni idim.

Çıktık. **Cemal** kapalı araba ile gitmemi, yoksa sokakta öldürüleceğimi söyledi. Ve: "Bizim cemiyetin sana büyük hıncı var" dedi. Öyle yaptık. Hemen evden elbise, çamaşır alıp vapura girdim. Eşyamı **Necmeddin Molla** ile kardeşi **Esat Molla** evlerine nakledip muhafaza edeceklerini söylediler.

Artık vatandan kovuluyorduk. Bu kadar yaşadığımız, hatıralar ile dolu hayatımızın geçtiği yerden gidiyorduk. Gittik. Köstence'ye çıktık.

★

Vatan haricine çıktık. Şimdi halaskâr işinde gece Mason Locası'nda "Hareketi mutlaka yapalım. Sonra bizi mahvederler." diye ter-ter tepindiğim arkadaşları görsem de "Nasıl!" desem. "Hareket yaparsanız sizi ben tepelerim" diyen sadedil **Nazım Paşa** da toprağın üstünde olsa da, ona da: "Anladın mı " desem. Mısır'a kaçan **Kâmil Paşa** bunağı da Köstence'de olsa da "Eşek!" desem.... gönlüme biraz rahatlık gelecek. O akşam Loca'da bulunan arkadaşların da bir kısmı, sonra **Mahmut Şevket** vak'asında asıldılar.

★

Köstence'deyim. **Enver,** Bulgarları tard için Gelibolu'ya denizden asker sevketmiş. Bu adamın askerliği fena imiş. Yanlış bir hareket imiş. Boşuna birçok asker kırdırmış. Başka bir netice olmamış. Zaten bunlar Bab-ı âli isyanını, Edirne'yi geri almak dâvası ile yapmışlardı. Bu suretle meşrû göstereceklerdi. Muhalifler vermiş, bunlar olsa vermezlermiş. Teşebbüs ettiler. Millete yine kan döktürdüler. Kendi kanları değil ya....

Balkan harbinde son devrede Bulgar ordusu Tekirdağ'nda ve daha yukarlarda bulunuyordu. Tarafımızdan Gelibolu Şibih Ceziresini müdafaa için bir ordu gönderilmişti. Bunun erkân-ı harbi **Ali Fethi** ve **Mustafa Kemal**'di. **Enver**'in tertibi üzere aynı zamanda bunlar da Bulgarlara hücum edecekler, Bulgar fırkalarını mahvedeceklerdi. Tertip yapıldı Fakat **Enver**'in hücumunu beklemeden **Mustafa Kemal,** Bulgarlara hücum etti ve perişan olup kaçtı. Artık Bulgarların Gelibolu Şibih Ceziresine girmesinden korkulup **Enver**'in kuvveti de oraya gönderildi. Bunun tahkiki için Miralay **Sadık Sabri** gönderilmiştir. Bu adam, oraya çıkar çıkmaz iskelede Kolağası **Ali İhsan**'ı (Paşa) görmüş. O, *bu felâketin* **Mustafa Kemal**'*in hiyaneti üzerine olduğunu söylemiştir.* **Mustafa Kemal**'in hiyaneti yapmasının sebebi, **Enver**'in şeref kazanmaması, bu şerefi kendisinin almasıdır. **Sadık Sabri** gidıp işi mezkûr fırkaların zabitlerinden tahkik etmiş, hepsi de işte hiyanet

olduğunu söylemişlerdir. **Sadık Sabri** bunu **Mustafa Kemal**'e sormuş, cevap verememiş. Bunları bizzat **Sadık Sabri**'den öğrendim. Gazzeli **Cemal,** bu mesele hakkında bir risale neşretmiş, **Fethi** ona cevap vermiştir.

Ne fecidir! Bizde böyle bütün hiyanetler cezasız kalır.

Balkan Devletleri bizden aldıkları ganimeti pay edemediler, birbirine vurdular. Yunanlılar, Bulgarları önlerine katıp şimale doğru attılar. Bu da gösteriyor ki, Bulgarlar, bizimle yaptıkları Lüleburgaz, Çatalca muharebeleri ve Edirne muhasarası ile iyice hırpalanmış, zaafa düşmüşlerdir. Demek Balkan harbinin en ağır yükünü Bulgarlar taşımış imiş. Yoksa Bulgar ordusu, Yunan ordusuna çok üstün idi. Ne ise, bu bizim işimize yaradı. Hiç bir mukavemet görmeden bizimkiler Edirne'ye girdiler; Trakya'yı kurtardılar. Dâvaları oldu. Talihli adamlarmış. İstedikleri gökten ayaklarına düştü. Ben şükrediyorum: İttihatçıların hükümete gelmeleri isabet oldu. Yoksa canlı cenaze hükümet dursaydı, cesaret edip de bu fırsattan istifade edemezdi, Allah'a şükür, defoldular.

Köstence'de konsolos **Kadri Bey** idi. Ahbabımdı. İyi, lâtifeci bir adamdı. Beni hiç bir gün bırakmadı; evinde yemek yedirdi. Utanır, kaçardım. Arar, bulur; zorla götürürdü. Bir müddet sonra ölmüş. Sıhhiye Vekili iken haremi ve oğlu beni buldular. Sefaletlerinden şikâyet ettiler. Yunanistan'da emlâkleri de varmış. İşlerini teshil ettim. Hanıma da elli lira verdim. Oğluna da yer buldum; fakat çocuk biraz haylazmış. Benden bir düziye memuriyet ve para istedi. Halini öğrenince artık aldırmadım.

Köstence Türkleri de çok misafirperver. Bana ziyafetler verdiler. Buranın hindileri meşhur. Pek semiz ve lezzetli. Bize hindi dolmaları yedirdiler. Mecidiye şehrini gezdim. Ahalisi kâmilen Türk ve Tatardır. Bu Tatarlar

Kırım, Rus istilâsı altına geçtiği zaman gelip çoğalmışlar....

Köstence iyi bir yer. İyi bir limanı, sahilde güzel bir gazinosu, yanında güzel bir plâjı var. Bir asır evveline kadar bütün Türk olan buralar ahalisi şimdi Romen, Köstence'de canım sıkılıyordu; İstanbul'a dönmek istiyordum. Mümkün değildi. Bükreş'e gittim. Bükreş küçük evleri ile güzel bir şehir. Romanyalılar zevke pek düşkün, kadınlarında iffet mefhumu az. Zabitler ekseriyetle gelin gibi süslü, yüzlerine pudra ve allık bile sürenleri çok. Yemekleri bizim yemeklere benziyor; fakat tereyağı yerine ekseriyetle zeytinyağı kullanıyorlar. Hattâ eti bile zeytinyağlı yapıyorlar. Kahveleri bizim kahve. Çok âdetleri bizim. Dillerinde pek çok Türkçe kelime var. Birçok Türk darb-ı meselleri söylüyorlar. Türklere mert, namuslu nazarı ile bakıyorlar. Ecdadımız bunlar üzerinde çok güzel te'sir bırakmıştır. Kralın sarayını gezdim. Maksadım, bahçeye ve kapıların iki yanına konmuş olan bizim topları görmekti. Bu toplar Plevne muharebesinde Romanyalıların eline geçmiş toplardır. Vaktiyle Millet Meclisinin ilk açıldığı zamanda Bükreş'te bunları görmüş, Yeni Gazete'de bir makale neşretmiştim. O makalede, "Zavallı toplarımız esir. Bakarken, bana: Bizi kurtaramıyor musunuz diyor gibi geliyor. Böyle bir ümide düşmek mümkün mü?" demiştim. Dünyada muhal denilen şeyler dahi bazan mümkün olur. Nitekim sonra Harb-i Umumî esnasında bir gün Mısır'da Tepms gazetesini okuyordum. Ne göreyim!... Bizim ordu Bükreş'e girmiş. Ve bu topları alıp İstanbul'a yollamış. O vakit Yeni Gazete'de neşrettiğim o makaleyi hatırladım. Sevindim.

O makale ile diğer bir makaleyi unutmam. Ötekisi de Paris'te "Pere la Charse" mezarlığını gezerken aksi tarafa bakarken, başımın birden sanki gaipten bir el ile çevrildiğini ve gözüme bir mezarın üstünde "Alfred de Musse"

yazısının görünmesi idi. Musse, benim en sevdiğim şairdir. Bu manevî cezbeye hâlâ şaşarım. Çünkü mezarının orada olduğunu da bilmiyordum. Hemen mezara gidip görmüş idim. Başında sarı yapraklı bir salkım söğüt, ayak ucunda hercaî menekşeler vardı. Musse, bir şiirinde, bu söğüdü çok sevdiğini, ölünce başucuna dikilmesini, ayakucuna da hercaî dikilmesini yazmıştır. Onu hatırladım. Mezarı iyice muayene ederken bu mısraların da yazılmış olduğunu gördüm. Fransızlara bravo, dedim. Bir millet büyüklerinin böyle kadrini bilir. Bu sayede o millette birçok büyükler yetişir.

Bükreş'ten Cenevre'ye gittik. Bir pansiyona yerleştik. Beni bir masaya verdiler. Dört kişilik. Önümde ihtiyar bir adam var. Ben geç gelirsem, âdet üzere, onları selâmlıyorum, onlardan geç gelen bizi selâmlıyor. Sofradan kalkarken de böyle. Bu, Frenklerin âdetidir. İhtiyar da beni selâmlıyordu. Bir müddet sonra ihtiyar benden selâmı kesti. Ben selâm verirsem almadı. Ben de kestim; fakat kızdım. Sebep aradım. Bir şey yok. Hayret... Beş on gün sonra sebep anlaşıldı. Marûf Türk dostlarından ve Cenevre Dar-ül Fünûn'u muallimlerinden **Mono** ile **Pittard**'ın Türkler hakkında konferans verecekleri ilân edildi. O vakit bütün Avrupa Türkler aleyhine, (Ermenileri katliâm ettiler) diye, harekete gelmişti, kaynıyordu. Türklere her yerde hakaretle muamele ediyorlardı. İnsan Türk olduğunu söylemekten korkuyordu. Bunun da iki âmili vardı. Biri Avrupa devletlerinin Türkiye'yi parçalamak niyetiyle efkârı hazırlamaları, diğeri Ermenilerin muntazam teşkilât ile geniş mikyasta propaganda yapmaları idi. Bu propagandalara göre sanki Ermeni kuzu, Türk kudurmuş bir kurt idi. Gece oraya gittik. Bu iki adam, bizim tabirle, hasbeten lillâh, konferans verdiler. Türk'ü ve Müslümanlığı müdafaa ettiler. O vakit bu, cesaretti, hem de âlicenaplık. Halbuki bizde propaganda nedir bilinmiyor, bu bapta en

ufak teşkilât bile yoktu ve hâlâ yoktur, uyuyoruz. Bu iş çok mühimdir. Böyle adamları bulup, para verip konferanslar, neşriyat yaptırmak hükümetin en büyük vazifelerinden biridir. İşte bu iki saatlik konferansta da propagandanın te'sirini gördüm. **Mono** gayet güzel bir yol tuttu. "Ayol, Müslümanlık fena bir din değildir. Hep öyle zannediyorsunuz. Yanlış fikir. Bu din Protestantizme Reforme'nin aynıdır!" dedi ve mukayeseyi gösterdi. Hakkı var. Meselâ ikisinde de mâbette resim yoktur. Resme tapılır mı? Konferans hıncahınç dolu idi.

Ertesi gün yemeğe indim. Bizim ihtiyar oturuyor. Ben selâm vermedim, oturdum. Baktım, adam gülümser ve teveccühlü bir yüzle bana: "Nasılsınız?" dedi. Sert bir tavırla: "Mersi" deyip kestim. Adam devam etti: "Dün akşam konferansta idim. Ben müslümanlığı, Türk'ü çok fena zannederdim. Meğerse pek yanılmışım, yanlışmış. O islâh olmuş protestanlığın aynı imiş. Affedersiniz". Muamma anlaşıldı! Demek evvelâ herif bizi hıristiyan zannederek insanca muamele ediyormuş. Derken müslüman, Türk olduğumu öğrenmiş, selâmı, sabahı kesmiş. Şimdi anlamış; sözleri af dilemek kabilinden. Avrupada Türk ve Müslümanlık aleyhine müthiş bir düşmanlık vardır. Bunun sebepleri Haçlı muharebeleri, hıristiyanlık taassubu, Türklerin Avrupa fütuhatı, Hunların Avrupayı istilâsıdır. Papazlar kilise ve mekteplerde asırlardan beri çocuklara bunu telkin etmişlerdir, hâlâ da ediyorlar. Paris'te Pateo'nun duvarında **Atilla**'nın Paris üzerine yürüdüğünü gösterir ve **Atillâ**yı perişan bir kıyafette, yalın ayak, atı dizginsiz olarak bir vahşî halinde tasvir eder bir resim yapmışlardır. Yine bu sayede **Geneviévé** adında bir kadını Paris'i **Atillâ**'dan kurtardı diye Saint yapmışlardır. Paris'in patronu olmuştur. Kadının bir şey kurtardığı yoktur. **Atillâ** Paris'e girecek iken, sadece dönmüş Orlean'a gitmiştir. Avrupalılar bizim memleketleri alınca kabahat de-

ğildir; bizim vaktiyle Avrupa'yı zaptımızı alçaklık, barbarlık ile tasvir ederler.

İşte asırlardan beri gelen Türk ve Müslümanlık düşmanlığı her Avrupalı'nın zihnini meşbû bir hale koymuş, bu da onlara bize karşı hakaretle karışık bir nefrete inkılâp etmiştir. Hele bu hal Fransızlarda pek ziyadedir. Bu gün Fransa'da âlimlerden, münevverlerden hakikati anlamış çok insan vardır. Bu inkılâbı bilhassa **Piyer Loti** ve **Klod Farer** yapmışlardır. Türkler bu iki adama minnettar ve medyundur. Bunların heykellerini dikmeliyiz. Bir de Harb-i Umûmide Çanakkalede harp eden Fransız zabit ve neferleri Fransız halkının bu hususdaki epeyce fikirlerini değiştirmişlerdir. Bunlar Türklerin Almanlar gibi olmayıp centilmen, merhametli, merdane harp eder, hastahane ve yaralılara şefkatle muamele eder insanlar olduğunu söylemektedirler.

Buna rağmen halk kitlesi eski irsî zihniyete sahiptir. Bakınız Türk'ü nasıl hakir görüyorlar, çingeneden aşağı sayıyorlar, iki misal söyliyeyim: Paris'te bir Türk Komşusu bir aile ile ahbap olur. Bir gün bu ailenin çocuğu dadısı ile kapının önünde imiş. Türk evinden çıkmış, çocuk onu görünce "Türk" diye bağırmış. Dadısı çocuğa "Sus! Türk deme, gentil değildir" demiş. Bir yaz Fransa'nın cenubunda Alp Dağları eteğinde ve bahri muhit kenarında Biarritz'de (Saint - Jan - De lûz) denilen deniz banyosu şehrine gittik. Bir apartman arıyordum. Bir komisyoncu dükkânı bulduk. Sahibi kadın. Ben kapıda durdum. Karım içeri gerdi. Sordu. Kadın "Siz ne millettensiniz?" dedi. Karım: "Ne yapacaksın!" dedi. Kadın: "İspanyol, Cenubî Amerikalı, Alman, İtalyan, Rus, Leh, Romanyalı, Sırp, ilâ..." saydı. O saydıkça bizimki "Hayır!" dedi. Kadın artık millet bulamadı. "Sen söyle!" dedi. Karım "Türk!" dedi. Kadın ne cevap verse beğenirsiniz?! İşte cevabı: "En sonunda aklıma geldi ama darılırsınız diye söylemedim".

İşte hakkımızdaki fikir nedir bunlardan güzelce anlaşılır. Bunlara Türk ve Müslüman hakkında malûmat sorsan bir şeyden haberleri yoktur. Yalnız nefret ve hakaret, papazların yaptıkları bir-iki tezvirden ibarettir. Meselâ Papazlar müslümanların fakirlere sadaka vermediklerini yaymışlardır. Lyon'da Mesien denilen yerdeki hastahanede onyedi yaşlarında bir Fransız kızı vardı, bana bizde sadaka verilmemesinin sebebini sordu. Hatırladım, vaktiyle Roma'da **Papa** da **Sultan Cem**'in fakire sadaka verdiğini işitip kendisine : "Dininizde sadaka vermek yasak değil mi?" diye sormuştu. Kıza nereden öğrendiğini sordum. Mektepte hocalarının söylediğini söyledi. Ve bana mekteplerde okunan bir de kitap verdi. Hayret!.. Bu kitapta neler yok!... Meselâ Ayasofya Camii hakkında öyle yalanlar var ki... Onu biz Türkler bir defa yıkmışız, bir defa yakmışız. Halbuki bunlar Ayasofyanın başına gelmedi değil, geldi; fakat yapanlar Haçlı Avrupalılardır. Yani bu kitabı yazanların kendileri. Hattâ bir defasında da içinde içtiler ve kadınlarla fuhuş yaptılardı. Bunları papaz efendi bize maletmiştir. Ve bu kitabı elân Fransız mekteplerinde okuturlarmış... Nitekim Yunanistan'da da mekteplerde aleyhimize türlü tezvirler dolu kitaplar okuturlar.

Bizim pansiyondaki ihtiyar papaz imiş. Artık bana riayet gösteriyor ama ben heriften bir defa soğudum. O vakit Avrupa'lıların bize ne gözle baktıklarını ilk öğreniyordum; pek ağır gelmişti. Bir de pansiyonlarda yabancılarla karşı karşıya ve türlü düşünce ve etiket altında yemek yemek, hele uzun uzadıya somurtarak yemek beklemek bana en ağır gelen şeylerdendir. Her ne vakit bir pansiyona girdimse yapamadım. Bu sebeplerle bir eşyalı oda buldum, pansiyondan çıktım. Yemeği lokantada yedim.

Profesörlerden fotoğraflarını aldım. Bir makale ile Şehbal'e gönderdim. Derc etti. Birer nüsha profesörlere verdim. Bu Türk namına bir şükran ve teşvik idi.

Düşündüm, vaktim boş geçmiş dedim. Cenevre'nin en meşhur hastahanesi olan Hosbital Cantonal'ın cerrahî kısmına devama başladım. Bir taraftan da Fransızcamı ilerletmek için para ile bir kadın tuttum. Bir taraftan da Alpiniste elbisesi aldım. Bu şehir güzeldir. Göl, ırmaklar, ağaçlar, bahçeler arasında hoş bir yerdir. Kışın şehrin önüne türlü renkte ördekler, kuşlar dolar. Burada av yasak olduğundan hayvanlar bunu bilir toplanırlar. İnsandan pek kaçmazlar. Sanki bir kuş sergisidir. Herkes bunlara ekmek atar. Eğlenceli bir şey olur. Yazın bir yanda kar gibi ak, diğer yanda kırmızı gagalı kuzguni siyah kuğular dolaşır; kâh kabarıp oynaşırlar. Kuğu çok ahmak bir hayvandır. Kaz cinsindendir. Ama ondan ahmaktır. Ekmek atarsınız, onu bile birden görüp anlayamaz; yanındaki ekmeği başka hayvanlar kapar. Şehrin yanında büyük ve küçük Salasié Dağları vardır. Güzel yerlerdir. Dağa elbise ve fotinini giyip, elime ucu demirli bastonu alıp bu dağlarda günlerce dolaşırdım. Hastahaneye aylarca devam ettim. Oranın operatörü **Giraré** adında biri idi. Bilmediğim, yeni bir şey görüp bir istifade edemedim. Gülhanenin ve Alman profesörlerin kıymetini bir kat daha anladım. Fransızcadan da pek istifade edemedim. Bir defa buranın şivesi Paris şivesi gibi değil, ayrı kelimeler de var. Meselâ Paris'te dükkâna Bontiqué, burada Arcade, Paris'te seksene Quatré vigl, burada Ocante diyorlar. Fransızca öyle bir dil ki Fransa'da bile birçok Patoist var. Paris'ten çıktınız mı bir düziye şive değişiyor. Meselâ Marsilya'da büsbütün kaba. Paris'liler Marsilya'lılalın dili ile alay ederler. Bu, tıpkı bizim Kastomunu dili ile yaptığımız gibidir. Fransızcayı mutlaka Paris'te öğrenmelidir. Halkında - argodan hariç - türlü kelime ve tabirler vardır ki Paris'e mahsustur. Telâffuz da böyle. Bunlar kitap ile öğrenilemez. Bizim İstanbulda öğrendiğimiz Fransızcaya âdeta Fransız kelimeleri ile söylenen bir Türkçe denebilir. Yalnız aksanımız iyicedir. Hattâ birçok taşralı Fransızlardan daha iyi Paris telâffuzunu yakalıyoruz. Türk'ün bu kabiliyeti var. Dili kolay dönüyor.

İttihatçılar beni talebe yapmışlar. Maarif Nezaretinden bir talebe maaşı bağlamışlar. Bununla yaşıyordum. Tıbbiyede profesördük, yine talebeliğe inmiştik. Zararı yok. Bir lokma ekmek veriyorlar ya. Fakat sıkılmaya başladım. İçime gariplik geldi. Vatan hasreti arttıkça arttı. Bu hal nihayet melânkoli derecelerine vardı. Cenevre'ye sığamıyordum. Uyku da gitmişti. Görüyordum ki daüssıla denilen hastalık gelmişti. Der iken haber aldım. **Doktor Nazım** bu maaşı kestirmek için uğraşıp duruyormuş. Çok garazkâr ve intikamcı bir adammış; ne ise İstanbul muhafızı **Cemal Paşa** ile Maarif Nazırı **Şükrü Bey, Nâzım'a** mukavemet ediyorlarmış. **Nâzım** kendi menfaatlerini de bilmeyen bir adam. Çünkü maaş kesilince bu adam kızar, yine işe başlar, tecrübe ile sabit ki, elinden de geliyor, iyisi mi ağzına bir lokma ekmek tıkılmış, sesini çıkarmıyor deye de düşünemiyordu. Hem benim her şeyimi elimden almışsınız; yerimden yurdumdan da kovmuşsunuz. Şimdi bir lokma ekmeği kesmek nasıl olur, nasıl vicdan? Bir dost bir düziye bunları bana yazdı; **Cemal** ile **Şükrü'ye** yazmamı ve beni sevdiklerini söyledi. Yazdım. Bunlardan da cevap aldım. Beni hudut haricine çıkaracakları zaman **Cemal'e**; "Ben gidiyorum, pekiyi!. Siz de artık iyi olun. Milleti iyi idare edin, hiç bir sesim çıkmaz, hatta öyle yaparsanız sizi takdir ederim. Bu son sözüm. Artık cemiyetinizde kötülük olmasın" demiştim. O da "Göreceksin. Ne iyi olacak" demişti. Bunu Gurbet Dağarcığı adındaki eserimin mukaddimesinde neşrettim. Mektuplarımda yine bu tarzda şeyler yazıyordum. Nitekim **Cemal** hatıratında **Ali Kemal'in** bir mektubu ile benim bir mektubumun bir kısmın neşretmiştir ki orada da bu sözler görülüyor.

Cenevre'ye ilk geldiğim vakit **Kemal Midhat**'ı orada buldum. Arası biraz geçti Dahiliye Nazırı **Raşit** de ailesiyle geldi. Der iken Halâskârlardan polis müdürü **Yusuf Rasih** düştü. Bu adam beş parasız da idi. Benden bir daha iade etmemek üzere para da aldı. Aç idi. Ne yapayım verdim. Hem de bu adam **Kâmil Paşa** kabinesi zamanında polis müdürü olmuş, İttihatçıların tevkifi işini ağzına burnuna bulaştırmış idi. Hem de artık gururlanmış, bizi tanımıyordu. Bir gün Garden des Angelies'de göle karşı oturmuştum. Bir bir bunlar da geldiler. Ayni kanepeye oturdular. Der iken **İbrahim Temo** da, Cenevre'de imiş, tanımadığım biri ile düştü. Bab-ı Âli baskınından konuşuluyordu, dert yanılıyordu. Hepimiz de evlerinden koğulmuş, sokakta kalmışlar nev'inden idik. **Rüştü Bey** kabahati **Kâmil ve Nâzım** paşalara buldu. Kızdım ve dedim ki: "Evet doğru, onlardan hayır yoktu. Siz onlardan ümidinizi kesince tedbir alabilir ve ihtilâli bastırırdınız. Asıl kabahat sizin." "Ben ne yapabilirdim. Askerim mi vardı?" dedi. Dedim ki: "Evet! Jandarma ve polis elinizde idi. Bu işe bol bol yeterdi". Dedi ki: "Polis hep ittihatçı idi. Ben ne yapabilirdim?". Dedim: "Değiştireydin. Bu iş için bol bol zamanın oldu. Halbuki aksine polisten bizim adamlarımızı attın. Bu ne ahmaklık idi?!.... Sana adamımız olan bir polisi attın da yerine koymanız için, hattâ terfi ettirmeniz için on defa söyledim. Kulak bile vermediniz, buna ne dersiniz?". Cevap yok. Bunun sebebi basit idi: **Rıza Nur**'un adamı olmasın. Bu adamların işi arkadaşça söylemekti. Tuhaftır mevkie gelenlerde bu zihniyet oluyor. Evvelâ arkadaşlar, yani rakipler bitsin. Bitmezse mevkii ellerinden alıverirler diye korkuyor. Amma bu **Nasreddin Hoca** gibi insanın bastığı dalı kesmektir. Bu işler şahısla değil, sosyete ile kâimdir. Tepelemek değil, daha arkadaş bulmak lâzımdır. Bunu bilmelidirler. Hükûmet kuvveti kâfi zannettiler. Ondan da istifadeyi bilemediler. Pek kabiliyetsiz adamlar

mış.... Nitekim **Mustafa Kemal** de arkadaş tepeledi; fakat o yerine kendine kul, köle olacak adamlar bulup koydu. Dedim ki: "İşin gücün Sadrazam olmak için entrika yapmak. Saraydan çıkmıyordun ki.... Mevkiinizi emin sanıyordunuz. Desteksiz dururuz zannettiniz. Zayıf bir zekâ gösterdiniz. Bir gün geldi, bizim üç yılda nice emekle alıp size verdiğimiz mevkii üç dakikada üç kişiye verip için içinden çıktınız. Madem ki polis hep ittihatçı idi neden değiştiremiyordunuz. Bab ı Âli'ye yirmi kişi sivil muhafız da koyamaz mıydınız? Bu kadar âciz iseniz dahiliye nazırlığında ne işiniz var? Yahut koyamazsanız bana söyleseydiniz Sinoptan yirmi kişi getirirdim. Bu iş olmaz, burada böyle dert dökmezdik".

Hakikaten Bab-ı Âli'de medhalde yirmi veya on silâhlı adam olsaydı darbe muvaffak olamazdı. Asıl işi yapan ittihatçı beş - on kişi olup diğerleri kuru kalabalık; dekor, figüran idi. **Enver, Talât,** ilâ... Yani bu birkaç kişi içeri dalınca üzerlerine bir yaylım ateş ediliseydi bunlar yere serilir, kalabalık derhal dağılırdı. Nitekim Dar-ül-Fünûn mes'elesinde gözümle gördümdü. Muvakemeti görünce silâha bile hacet kalmadan dağılmışlardı. Mesele de kapanırdı. Hem de ittihatçılar reissiz kalıp tam giderlerdi. **Reşit** kıpkırmızı oldu. Cevap yok, kalktı gitti.

Artık Cenevre'de pek sıkılıyordum. Kendimi kimsesiz kalmış bir adam zannediyordum. Gurbet çok güç şey. Derin bir keder. Bazı günler kederi unutmak için konuşmak ihtiyacını duyuyorum. Adam arıyorum, yok. Bu da pek güç şey. Melânkoli her gün artıyor; bende gaye, program, meşguliyet yok. Vakit geçmiyor; gün sanki yıldır. Mazimi düşünüyorum, hep bir hiç olmuş; istikbale bakıyorum, karanlık bir meçhuliyet.

Bu esnada Nice'ten **Mahir Said**'ten bir mektup aldım. "Ben de kaçmanın yolunu bulup buraya geldim" diyor.

Sevindim, "Onda havadis vardım" dedim. Hemen bir mektupla malûmat istedim. "Yazamam. Malûmat çok. İstiyorsan buraya gel!" dedi. Hesap ettim, para efendi müsaade etmiyor. "Gelemem, yaz!" dedim. İsrar etti. Gitmedim. Bir gün yine bir mektup: İllâ gel! Burada seni sevenler var. Görmek istiyorlar. İşte **Şükrü Paşa** da dâvet ediyor" diyor. Hakikaten mektubun kenarında Serasker **Rıza Paşa**'nın oğlu **Şükrü Paşa** da: "Biz seni sevenlerdeniz. Buraya mutlaka gel. Sana pansiyonda oda bile tuttum. Para boşuna gitmesin!" diyor. Hesap ettim. Bizim burada *odanın maaşı işleyecek ama Nice'de oda parası yok.* Demek yalnız yol masrafı var. Bu da ehemmiyetsiz. Bütçeye rahne açmıyor. Gitmeye karar verdim. Bir ufak bavul alıp gittim. Hakikaten **Şükrü** bana Place Manenat'da Geteé'ye karşı güzel bir pansiyonda oda tutmuş. Görüştük, odaya yerleştik. Ben malûmata aç idim. **Mahir Said'e** hemen sordum. Baktım bir şey yok. Âdeta kızdım. Ne ise onbeş gün kadar kaldım. Orada canım sıkıldı. Bir yerde duramıyordum. Cenevre'ye dönmeye karar verip bavulu elime aldım. **Şükrü** ve **Mahir'**i veda için gördüm. Dediler "Vallahi olmaz. Yahu, oda bir ay için tutulmuş, parası verilmiştir. Boşa mı gitsin. Günah". Israrlarına dayanamadım, kaldım. Ertesi günü **Mahir** geldi, dedi ki: "Doktor seni evlendirelim", "Deli mi oldun?" dedim. "Sahih" dedi. "Canım ben evlenmemeye karar vermiş bir adamım. Hem beş param yok. Evlenme para ister. Maişeti yoluna koymuş adam evlenebilir. Biz ise vatandan kovulmuş, havada insanlarız. Ne diyorsun?!" dedim. "Yok, ben seni evlendireceğim" dedi. "Kiminle?" dedim. "**Şükrü Paşa**'nın kızı ile" dedi. "Onun kızı var mı?" dedim. "Evvelki gün Junede karşında oturan" dedi. O ana kadar **Şükrü**'nün kızı olduğunu da bilmiyordum. Bizi Nis'e çağırmanın ve avdetime mani olmanın sebebi anlaşıldı. Kızın yanında iri bir kadın da vardı; hatırladım. Onu sordum. "**Şükrü Paşa**'nın haremi" dedi. Diğer ihtiyar hanımı sordum. Seraskerin hanımı imiş. Ben **Şükrü Paşa**'nın haremini kızının anası zannettim. Evlendikten sonra öğrendim ki Viyanalı bir fahişe kadınmış; **Şükrü**'nün metresi imiş; nihayet nikâh etmiş. Bizim alacağımız kızın anası ise onu doğurmuş, lohusalıkta ölmüş imiş. Birden bana bu iş hoş geldi. Derhal yalnızlıktan kurtulacağımı, gariplik derdinin biteceği aklıma geldi. Eğer ben o esnada nöstaljini olmasaydım asla evlenmezdim. Bu vaziyet beni derhal evlenmeye sevketti. Otuzdört yaşında idim. Bu kadar yıllık evlenmemek kat'i kararı bir anda eriyip gitti. Kız da çirkin değil, hele gözleri müstesna güzel. Dedim ki kalabalık bir aile. Bunların içinde gurbeti unuturum. Şimdi ben **Mahir'in** ağzını aradım. Dedim ki: "Sen evlendiriyorsun ama kız senin değil, bakalım **Şükrü Paşa** verir mi? Onlar zengin aile, biz ise bak ne vaziyette düştük?" Ben eskiden evlensem bile fikrimce zengin kız istemezdim. "Derdi çekilmez, kafa tutar" derdim. Şimdi o da aklıma gelmiyordu. **Mahir:** "Senin nene lâzım" dedi. Daha deştim. İtiraf etti. "Onlar söylemese ben nasıl sana teklif ederdim. Yalnız onlar bunu senin bilmeni istemiyorlar ve kıza senin sahip çıkmanı insiyatifi senin almanı istiyorlar." dedi. Elbet, tabiî idi. Kız tarafı redde karşı müşkil vaziyete düşebilir ve ağır olur, hakları var. "Pekiyi!" dedik. **Mahir** gitti, geldi. Pansiyonun önünde **Şükrü Paşa**'ya rastladık, Allah'ın emri ile kızını istedim. "Pekiyi!" dedi. Bir müddet sonra ayrıldık. Pansiyona geldim. Şimdi beni derin bir düşünce aldı. Hissî ve âni hâl geçmiş, yerine akıl ve mantık gelmişti. Şöyle düşündüm:

Rıza! Sen çapkın adamsın. Evlenince kat'iyyen bundan vazgeçmelisin. Bununla aile olmaz. Pek fazla hür yaşadın. Hürriyeti sever ve ona alışırsın Evlenme bir esarettir. Hürriyetinden, rahatından bir kısmını feda edeceksin. Parmağa takılan nikâh halkası boyuna geçirilen

altın lâzımdır. Buna razı mısın? Ya o, ya o.... Alta koydum, üste koydum, çapkınlığa ebediyyen veda ettim. Hürriyetimi de feda ettim. Ancak vaziyetim fena, aile nasıl geçindiririm. Bu ağır geldi. Sade bununla geri dönmeğe karar vermem lâzımdı. Halbuki bir evlenmede daha düşünecek nice şeyler vardı: Kız hakkında tahkikat, aile hakkında tahkikat, kızda verem, sinir, irsî ve dimağî bir hastalık olmaması gibi birçok şeyler. Bunlar, meselâ bir delilik bir aileyi bedbaht ve perişan eden bir şeydir. Bunları hekimlikte okudum, ne kadar iyi bilirdim. Hayatımda çok kimselere de bu nasihatları verirdim. Şimdi hiç bilemedim. **Şükrü Paşa**'yı buldum. Dedim ki: "Kızınız kaç yaşında?". "Onsekiz" dedi. Dedim: "Yaş farkımız çok." "Hayır! Çok değil, erkek yaşlı olmalıdır" dedi. Bense, bari evlenince, hiç olmazsa tahsilli bir eş isterdim. Düşündüm, kendi kendime: "Bu mahzur değil. Ben okuturum. Daha iyi istediğim gibi bir tahsil ve terbiye veririm" dedim. Sonra dedim ki: "Bir nokta var ki çok mühim. Benim vaziyetim malûm. Sizin kızınız iyi görmüştür. Ben onu nasıl geçindirebilirim. Bu sebeple bu iş olmıyacaktır Paşam. Mazeret makul ve büyüktür." Derhal dedi: "Biz onu bilmiyor muyuz.... Bu meydanda bir şey. Bize para değil senin gibi namuslu, dirayetli, âtisi parlak bir damat gerek. Para bizde çok. Onlar senden, para da bizden, tamam". "Ama, dedim, karımı ben geçindirmeliyim." "İlerde elbet" dedi.

Bir insan tamam olmak için mutlaka evlenmelidir. Bunu düşündüm, daüssıla da tepemize bindi. İş oldu, bitti.

Şeyhülislâmın oğlu **Muhtar** beni buldu. Dedi ki: "Ahmaklık etme! Otuzbin altın iste! Vermezlerse evlenme. Sonra felâkete düşersin. Sen bunları bilmiyorsun." Dedim ki: "**Muhtar**, çocuksun. Para ile evlenilir mi istiyeyim." Çok uğraştı. Dinletemedi. Meğerse **Muhtar**'ın hakkı varmış, bana dostmuş.

Derhal seraskerin evinde o esnada orada bulunan Şeyhülislâm **Cemaleddin Efendi**, Bahriye Nazırı sâbıkı **Hasan Paşa** mahdumu **Rüştü Paşa**, eski ricalden bir kısmının huzur ve şehadetleri ile nikâhımızı kıydı. Evlendik.

Tuhaf, bunların imzası ile yazılan nikâh kağıdını da **Şükrü Paşa** alıp sakladı.

Şimdi ben de hayretteyim. Üç gün içinde evlendik.... Anam demişti: "Evlenirsin oğlum, hem de aklında yok iken, birden...." Bu kadın Peygamber miydi? Fakat daha başka şeyler de söylemişti. Bakalım onlar ne olacak?!....

Evlenme hatırımda yok iken, yani nikâhtan dört gün evvel **Nice**'te çapkınlık etmiştim. Bir hastalık almamak için daima cebimde taşıdığım sülblime ile yıkamıştım. Bu sefer mahlulü kuvvetli yapmışım. Uçta ufak bir ıslaklık peydah oldu. Bir hastalık aldım zannederek fena korktum; çünkü evleniyorum. Masum bir kıza hastalık vermek, ne cinayet, ne cinayet!... Bir haftayı bekledim. Ve bu müddet içinde içim eridi. Ne ise tefrih zamanı geçti, akıntı olmadığı gibi ıslaklık da kayboldu. Bu çapkınlık hür hayata, eğlencelere son veda olmuş idi.

Seraskerin Mont-Boron denilen yerde denize bakar bir villâsı vardı. Orada bize bir oda verdiler. Karımla geziyoruz. Baktım, masum, saf bir çocuk. Ziya görmemiş bir fotoğraf camı gibi. Dünyada hiç bir şey bilmiyor. Ancak hâl ü hareketinde bir hafiflik var. Meselâ yürür iken birden uçup gidiyor; manası yok. Utangaç, sıkılgan; bir erkeğin yüzüne bakamıyor, başı daima önünde. Bunlar iyi alâmet. Bu kadarı tabiî çocukluktur; zamanla ıslâh olur. Bende artık evlilik hayatına ait istikbal için saf, yüce arzular, projeler başladı.

Nikâh bitince âdet üzere Seraskerle hanımının elini öptüm. Düğün, ziyafet hiç bir şey yapmadık. Ben zaten böyle şeyleri sevmezdim. Onlar da sevmezlermiş!.... **Asker Paşa** bana bir saat ile kordon verdi. "Sana hediyem olsun" dedi. Haremi bir bavul getirdi, verdi "Hediyem ol-

sun" dedi. **Şükrü Paşa** da üzerinde pire kadar birkaç elmas olan bir kol düğmesi verdi. Bunlar âlâ; fakat tuhaf bir şey oldu, dimağımı bütün sarstı ve içimi irkiltti. Seraskerin hanımı odadan çıkmıştı. Serasker yerinden kalktı, yanıma doğru yürüdü. Ayağa kalktım. Kulağıma eğildi: "Bavulu Hanım verdi ama, benimdir. Ben verdim demektir." dedi, o da çıktı. Bu söz bütün saflığımı, hüsnüniyetimi alt üst etti. Ne adî söz. Senin de olsa sus be adam. Hem bu bavul otuz santimetre boyunda içinde birkaç ustura, fırça ve emsali olan bavuldu. Eski, üstü leke içinde idi. Pek âdi bir şeydi. Hikâye edeyim: İçindeki usturaları sonra kullandım. Kesmedi. İyi bilememişlerdir dedim, başka yere bilettim; yine kesmedi. Belki beş defa çarka tutturdum kesmedi. Attım. İşte bu hikâye sade bu bavulun ne olduğunu gösterir. O vakitki para ile yenisi bir altın değil. Artık eskisine paha biç!... Böyle bir âdi hediye sanki mühim bir şeymiş de karısının vermesinden kıskanmış, kendi verdiğini söylüyor. Bu kıymetli şey, Seraskerin bu sözüne sebep olmuştu. Bu sözle doğrusu bana bu adamdan iğrenme geldi.

Nikâhtan sonra gerdeğe girer iken bizde güveyin sırtına yumruk vurmak âdettir. Hiç hatırımda yok. Hem Nice'teyiz. Girer iken iki küreğimin ortasına öyle bir yumruk indi ki sanki otuz okkalık bir demir topuz olanca hızı ile inmiş idi. Burnumun direği sızladı. Döndüm, **Mahir**. Sinik bir suratla gülüyor. Hemen dedim ki: "Şunu ayağımın altına alayım da bir iyi döğeyim" ellerimi kaldırdım. O da anladı, çekildi. Ben de aklım başıma geldi, kendimi tuttur. Derler ki: "O adama yumurta yedirir ama adamın kafasında kırar da öyle yedirir." Evlendirmesi sanki yumurta öyle böyle yediriyordu.

Evlenmemin üçüncü günü idi. Sokağa gitmiştim. Eve geldim. Odamıza girdim. Karım yere oturmuş, kollarını, başını karyolaya koymuş, ağlıyor. Ben kapıyı açınca o yatağın üzerinden bir şeyler toplayıp sakladı ve yüzünü yatağa kapattı. "Niye ağlıyorsun?" dedim. Tuhaf, üçüncü günü ağlıyordu. Söylemek istemedi. Zorladım ve: "O sakladığın ne?" dedim. Nihayet bir bilezik gösterip anlattı: "Büyük annem nikâh günü bana bu yüzüğü vermişti. Bugün geri istedi. Vermek istemedim. Ver, onu evlenirken **Hayat'a** (kızkardeşi) vereceğim dedi. Ona ağlıyorum." Elime alıp bileziğe baktım. Üzeri savatlı altın yıldızlı bir şeydi. O vakitki para ile takribî elli kuruşluk idi. Çok müteessir oldum. Üç gün evvel Seraskerin bayağılığı, bugün karısının daha müthiş bayağılığı; "Allah... galiba bir çirkef çukuruna düştüm" dedim. Karımın kulağında, boynunda bir şey yoktu. Kendisi zahar utanıyordu da bana bir gün: "Anamdan kalma elmaslarım var. Büyük anamda saklı. Verecekler. Büyük anamın da fındık gibi pırlanta ve zümrütleri dolu" demişti. Hakikaten bu ihtiyar hanımın üzerinde dehşetli mücevherat vardı. Sonra gördüm, bir pırlanta küpesi o kadar büyüktü ki, kulağını çekmez, sarkardı. Kulakları küpeden yarık idi. Derlerdi ki, kulağını bu küpeler yırttı. Ve sonra öğrendim, hanımda lâakal üç yüz bin altınlık mücevherat vardı. Böyle zengin bir hanım ilk evlenen torununa elli kuruşluk bir bilezik veriyor, üç gün sonra da geri alıyor!.. Şu levhayı tavsif etmiyeyim.... Yalnız şunu diyeyim: Bari alacaksın, şunu hiç vermiyeydin ya. Bunlara bana bu aile hakkında fena fikirler veriyor ve bu şeyler nefsime hakaret geliyordu.

Birkaç gün sonra anasından kalan elmasları vermişler. Gösterdi: eski şeyler. Kendileri böbürlenir bir tavırla iki yüz elli liralık (altın) dır. dediler. Bizim karı yine ağladı. Dedim: "Yine ne var?" Dedi: "En güzellerini almışlar. Bir tanesi de **Zeki Bey** (sonra **Vahidettin**'e yaver olan, ki o vakit Seraskerin yaveri) evlenirken onun karısına hediye verdilerdi."

Düşündüm: Felâket. Bu pek âdi bir aile. Anamın de-

diğinin biri daha çıkıyordu. Evlenir de bir belâsına düşersin, demişti ya. Dedim ki: "Bana ne? Bunlarla evlenmedim ya; karım iyi olsun. Bir gün yanlarından geçer, gideriz." Birkaç gün geçti. Yanlarında **Hoca Hanım** adında bir kadın vardı. Bu kadına Paşa, hüsn-ü muamele eder, büyük hanım ise sevmezdi. Meğerse Seraskerin metresi imiş. Hayret!.. Şişman, çopur suratlı, esmer, çirkin, kırk yaşlarında bir karı!.. mide!.. Karı hergün kaşlarını alır, suratına dehşetli pudra sürerdi. Kaşlarının al benan kenarları pudra gelince siyah tahtaya bir kat hafif badana sürülmüş manzarasını alırdı. Çiçek bozuğu çukurlarına pudra dolar, kara derili yüzü şiddetli rüzgârla kar yağdığı vakit çukurlarda kalıp başka yerlerde eseri kalmamış kara topraklar gibi bir şey olurdu.

Biz odamızda oturuyoruz. Hoca Hanım geldi. Kapıya dikildi. Dilenci kovar bir ses ve tavırla: "Büyük paşa, hanımefendi diyor ki; misafir gelecek, evde yer yok. Karısını alsın da gitsin." Tavan, duvarlar döndü, eğildi. Sanki hepsi birden üstüme yıkılıverdi. Kapıdaki kadın da yürüyüp bunlara karıştı, dönüyor. Sanki gök parçalanmış, yer yarılmış, birbirine girmiş, kıyamet kopuyordu. Hepsi dönüp dönüp başıma geçti. Bir müddet kendimi bilemedim. Aklım başıma geldi. "Hadi!" dedim; karıyı alıp sokağa çıktık. Evlendiğimizin üçüncü günü idi ki; böylece evden kovulduk. Ucuz yerlerde dolaştık. Pis bir otel bulduk. Odaya girdik. Şimdi karı ağlıyor, ben düşünüyorum: "Neye uğradık? Arkam zaten kaymıyordu; şimdi iki hörgüçlü bir deve gibi oldum. Biz kendi yükümüzü çekemiyorduk; şimdi bir de karı yükünü bu gurbette nasıl taşıyacağım?.." Çıldırmamak bir şey değil. Hani **Şükrü Paşa**'nın sözü? "Para bizden!" Kulağımda çın çın çınladı. **Şükrü** ortada yok. Ben daussılaya müptelâ idim. Şimdi üstüme büsbütün gariplik çöktü. Artık bu ailenin müthiş âdiliğine kat'i surette hükmettim. Tereddüdüm kalmadı. İşte anamın sözünün ikinci kısmı da çıktı.

Bana öyle geldi ki bu adamların içi kokmuş, pislik dolu bir çöp tenekeleri varmış; mezbele arayıp duruyorlarmış. Beni buldular, üstüme böcü ettiler, çöp tenekesini de verdiler boşalttılar. Kızları çöp!.. Neden acaba? Beni bir meraktır aldı. Ben mezbele. Bunda merak etmiyordum. Öyle zannedebilirler ya. Bazan insan sıkışık olur da kenef arar, bulamayınca usulca temiz bir sokağa da işer, gider. "Oldu..." dedik. Ne yapalım karımız iyi olsun... Bu tesellisi...

Eskiden beri evlenirsem mutlaka bal ayına çıkarım derdim. Dedim bari bu suretle buradan defolalım. Balayı değil, zakkum, ya şeytan tersi ayı mı, Strychnine zehri ayı mı?!.. Kızlarını şunlarına başına at, savuş. Ne ister. Fakat ben bunu alçaklık sayıyorum.

Ben yine hiç bozmuyorum. Anlamamazlığa geliyorum. Hep gayet terbiye ile muamele edip daima ellerini öpüyorum. Bizim karının küçük amcası **Ziya Bey** Paris'ten bir altın saat ve kordonu düğün hediyesi göndermiş. Üçyüz franklık. Alâ şey!.. Babası kızına hiçbir şey vermedi ya .. Bizim karıya: "Git! Söyle de balayına gidelim!" dedim. Gitti, söyledi. Razı olmadılar. **Şükrü**'yü buldum. Zorlandım. İzin verdiler. Benim doksan kadar altın liram vardı. Maarif Nezareti de ayda altıyüz frank veriyordu. Bu da altın olarak otuz lira eder ve o vakit iyi bir para idi. Serasker ve büyük hanım kızlarına yol harçlığı vermediler. Trene biniyoruz. **Şükrü** geldi. "Param yok. Size para lâzımdır. Veremiyorum!" dedi. Hiç olmazsa böyle söyledi. Cidden memnun oldum ve; "Paşam, bende var ya, yeter.... Müteesir olma!" dedim. Gittik, çok eşyamız yok. Benimkiler zaten Cenevrede. Hanımın ise dört kat çamaşırı, üç elbisesi, iki mantosu, iki şapkası, iki kundurası var. Hepsi bir sandık içinde. Bütün çeyizi bu idi.

Cenevreye vardık. Bizim bekâr odasına indik. Gezilecek yerleri gezdiriyorum. Bir güğümlük var. Bizim hanım bir lokantaya girip yemek yiyemiyor. Erkeklerden utanıyor, giremiyor. Baktım, samimi bir surette böyle Bir taraftan memnun oldum ama bu kadarı da fazla Ne yaptımsa, ne dedimse olmuyor. Charcuterie'den şunu, bunu alıp odamızda yiyoruz. Bu da hem kâfi değil, hem midemizi bozuyor. Aburcubur demektir. Bilhassa Avrupalıların Charcuterie dedikleri şeyler sucuk, jambon ve ekseri domuz eti ile yapılmış şeyler. Bunların hazmı güç olduğu Avrupada döktorlarca da malûmdur, söylerler. Bizim pastırma, sucuk nevinden şeyler. Bir de bizim karı hiç lâkırdı dinlemiyor; pekiyi dinlemesin ama yaptığı şeyler mantıkî olsun. Halbuki mantıksız, saçma ve muvazenesizce şeyler... "Hoppala!.. Bakalım sonu ne olacak?!.." demeğe başladım..

Bekâr odasında balayı olur mu? İyi bir otele inmek lâzımdı. Buna paramız yetişmez. Yine mümkündü; fakat hanım otele de giremiyor. İnallahe maassabirîn... Bütün eşyamı aldım. Odayı sahibine teslim ettim. Cenevre'den çıktık. Luzern gölü, İnterlagan, Jangfrau (Genç kadın ki; tepesi karlı bir dağdır), Zürih, sonra Fransa'da Mont Blanc (Akdağ ki, tepesinde cumudiye vardır), şu, bu, bütün İsviçre'yi gezdik. Montblanc'ta cumûdiyelerin üzerinde yürüdük. Temmuz idi. Tepeye kadar terliyorduk. Tepeye karamayerli şimendiferle çıkmıştık. Sonra yaya olarak üzerine inince üşümeye başladık. Cumûdiye hiç görmemiştim. Yalnız İlm-i arzda okumuştum. Cumûdiye denen şey tepeler arasındaki çukurları buzlar doldurmuş, herbiri dağkadar bir kütle. Bu buzların bazı yerlerinde müthiş çatlaklar var. İnsan ayağı kayar, düşerse çatlakların bazı yerinden sığar, altına girer. Altından su akıyor, görülüyor. Gitti, gider; bir daha çıkarılamaz. Bazan böyle kaza olurmuş. Burada adamlar var; Guide klavuz diyorlar. İnsanı para ile cumûdiyede gezdiriyorlar. Bizi de bir bir gezdirdi. Buz kütleleri buz değil, üstleri arızalı. Tepeleri, çukurları var. Bu adamlar ellerindeki kazma gibi şeyi buza vurup takıyor, ona asılarak çıkıyorlar. Sonra bizi de elimizden tutup çıkarıyorlar. Böyle, böyle tepeye çıkıyoruz. Herhalde tehlikeli bir gezinti. Bereket versin kolayını bulmuşlar. Orada mahsus yapılmış yün çoraplar satıyorlar. Bunları potinin üstüne çekiyorlar. Biz de öyle yaptık. Hiç kaymadık sonra oraya ait hatıralar satıyorlar. Bunlardan bir ucu çivili baston ile şapkaya takılan ora kuşları tüylerinden bir sorguç aldım. Hâlâ şapka kutumda durur. Benimle Dünyayı dolaştı.

İsviçre Dünyanın en güzel memleketlerindendir. Bir çok dağlar, aralarında ırmaklar ve göller var. Bir çok yerlerden sular şarıl şarıl çağlayan halinde akar. Tabiatın bu güzel memleketine bakmışlar da... Türlü çam ormanları yetiştirmişler, her tarafa yollar yapmışlar. Güzel köyler vücuda getirmişler. Bir cennet dense yeridir. Yazın bu dağlar güzeldir. Kışın da buralarda ski vesâir kış spor eğlenceleri yaparlar. Zenginler dünyanın her tarafından gelir. Bilhassa Amerikalılar ve İngilizler gelirler. Bunlar çok zengin insanlardır. Bu memlekete milyonlar bırakırlar. Zaten bu ahalinin geçinmesi en ziyade bu seyyahlardandır.

Bu güzel yerden Paris'e gittik. Hanımın amcası **Ziya Bey** bizi evine misafir etti. İstemedim; zorladı. Onbeş gün kaldık. Bize doğrusu iyi baktılar. Baktım ki; iyi adam. Şerir değil, bil'akis iyi yürekli. Hem de okumaya meraklı bir adam; hoşuma gitti. Fakat zekâsı basit. Ne kadar okusa bir şey hâsıl edemez. Haremi bizimkinin elmaslarını muayene etti, yüzelli lira eder dedi. Benim elbiselerimi muayene etmiş, "Frak'ı smokini herşeysi var" demiş, takdir etmiş!.. Bunun bir takdir olacağını bilmiyordum. Bende bunlar çoktan beri vardı. Hâlâ da var; fakat giydiğim nadir. Bunları ömrümde bir defa yani meşrutiyet ilânında

yaptırdım hâlâ onlardır. Lozanda da konferans esnasında onları zamana göre biçimi modasına bir rotüş yaptırarak giydim. Hâlâ yeni gibi durur.

Ziya Bey, Mahmud Şevket'ten bahsetti. Alık alık bakınca "Haberin yok galiba. **Mahmud Şevket**'i vurdular" dedi. "El ceza min cinsül amel" dedim. Meğerse **Kâzım**, Bahriye Zabiti **Şevki** ve bizim Halâskârlar işinde kahramanlık eden **Hakkı, Ziya** ve *emsali arkadaşlar* bu işi yapmışlar. **Talât**'ı hepsini öldüreceklermiş; fakat içlerinden Trabzonlu hemhum biri kancıklık edip haber vermiş. **Talât, Cemal** saklanmışlar. Onları öldürmeğe giden adamlar bulamamışlar. **Mahmut Şevket**'in yolunu bekliyenler onu öldürmüşler. **Talât** haberdar olduğu halde **Mahmud Şevket**'e haber vermemiş imiş. Demek onun gittiğini istiyordu. Nitekim **Talât** sonra şöyle söylemiştir: "Bu herif başımıza belâ çıktıydı. Düşmanlarımız bu işi görüverdiler. Onlar yapmasa biz yapacaktık" demiştir. Keza **Talât** ile **Enver**'in de arası açılmış idi. Hattâ **Enver** Paris'e kaçan arkadaşlardan bazısına "Beraber çalışalım. Ben **Talât**'ı tepeleyeceğim" diye haber göndermiş idi. Aralarında bu ziddiyet Harbi Umumîde de devam etmiştir. Sonra **Mahmud Şevket**'i öldürenleri Beyoğlunda bir eve iltica etmeye mecbur etmişler. Polisle vuruşmuşlar. Birkaçı ölmüş, diğerlerini de **Damat Salih Paşa** ile beraber asmışlar imiş. Bu malûmatı öğrendim. Ben birkaç aydır ve İstanbul ne de Fransız gazetelerini dahi okuduğum yoktu. Dünyadan bîhaberdim.

Oradan Nice'e döndüm. Nice'te Bahriye'li **Şevki**'den bir mektup buldum. "Biz herşeyi hazırladık. Yakında vatana geleceksin" diyordu. Mesele bu imiş. Ben mektubunu okurken o toprak altında idi. Niyetim Paris'e dönmek. Bir apartman tutup oturmak. Artık kararım tamamiyle hekim kalmak. Paris tıp müessesatında çalışıp yeni keşifleri öğrenmek, birgün Türkiye'ye dönüp İstanbul'da kabine açarak çalışmak.

Nice'te bir otele indik. Biz evlenince Seraskerin İstanbul'da olan büyük oğlu **Süreyya** babasına bir mektup yazmış. Serasker mektubu bana gösterdi. Bu adam tuhaftı. Hergün bir oğlu aleyhinde bana bir şeyler söylüyordu. "Bak! Ne yazmış?" dedi. Okudum. Diyor ki: "Siz ne adamsınız be? Bana sormadan böyle bir iş yaptınız. **İffet**'e (Bizim karının adı) yazık değil mi? Ellibeş yaşında bir adama verdiniz. Bu adam memleketten kovulmuş bir heriftir. Hem de düşünmediniz mi bize şimdi İttihatçılar kızar, bizi mahv ederler." *Al sana!.. Bu da ocaktan caba!..* Yaşımız falan boş şey ama asıl sebep benim yüzümden İttihatçıların gadabına gelmeleri korkusu. Bu ailenin hepsi de son derece korkak, son derece menfaat düşkünü insanlardır.

Biz yok iken **Süreyya**'nın haremi, çocukları gelmiş. **Süreyya**'nın büyük oğlu **Âtıf** onsekiz yaşlarında. Evvelce Sıracalı imiş. Şimdi verem olmuş. Tedavi edeceklermiş. Tedavi için Nice'in arkasında Torang adında bir dağ var, oraya gidiyorlar. Çocuğa tebdil hava yapacaklar. Bize de: "Gelin, hekimsin, **Âtıf**'a bakarsın." dediler. Şimdi, dün babasının hakaretine uğradığımız çocuğa hastabakıcılık edeceğiz. Bari Serasker bu teflifi yapmamalıydı. Mektubu bilmemezliğe geldim. Hem de evden koğulmuş biriyiz yahu!.. "Pekiyi!.." dedim. Ertesi günü eve gittik. Bir odada karımla beraberiz. Balıkağı suratlı mı, balpeteği yüzlü mü diyeyim gelin gibi **Hoca Hanım** geldi. **"İffet Hanım,** yengen (Süreyya'nın karısı) diyor ki; onlara hediye alacağım. *Ne isterler?" Tepem attı. Ne âdi insanlar be!.. Çok sabrediyordum* ama bazan da insan patlıyor. Cevap verdim: ""Siz o hanıma gidin, söyleyin. Hediye beğenilmez ve söylenmez de... Alınır verilir. Bizim hediyeye ihtiyacımız yok. Sakın alıp vermesin. Bin altınlık da olsa alır kafasına ata-

rım.. Böyle bir hakarete uğramasın." dedim. Artık yeterdi canım... Ne ise hediye alınmadı. Ama bizi tedaviye götürdüler. Tabiî, bedava hekim. Kendileri bir villâya yerleştiler; bizi bir otele attılar. Beyimize hizmete başladık. Hergün şırıngalarını yaptık. İlâçlarını, hayatını tanzim ettik. Bir müddet sonra döndük. Orada bir gün muayene etmiştim. Baktım ki **Âtıf**'ta scoliose var. Yani kambur. Aileye sordum: "Hayır, öyle şeysi yoktur" dediler. Farkına varmamışlar. Dedim: "Korse ve jimnastik lâzımdır." Nice'de bir hekime gösterin. Dediklerim yapıldı.

Bir aralık **Sabîh**'ten mektup aldım. **Mahmud Şevket** vak'ası dolayısıyle kaçmış imiş. Bu mektup bana vaktiyle **Sabih**'in söylediği bir zamparalık macerasını anlattı. Bu Macera şimdi hısım olduğum aileden birinin **Sabih** ile muâşakasıdır. Fena kederlendim, ben unutmuştum.

Bu esnada **Ziya Bey,** Nice'e geldi Yerleşti. Serasker küplere binmişti. Nedir diyordum. Merakım çok sürmedi. Serasker beni bir odaya çekti, şunları söyledi: "Görüyorum ki, oğlum sen iyi adamsın. Benim derdim büyük. **Süreyya** İstanbul'da bankadaki paramdan sahte olarak benim imzamı atıp altmış bin altınımı aldı. Yani çaldı. Ne yapacağım iyi bir oğlum yok. **Şükrü**'ye para inanmak kediye peynir tulumu inanmak gibidir. **Ziya**'nın karısı berbat, kendi sersem. **Süreyya**'ya emniyetim vardı. O da bu işi yaptı. Kimseye söyleyemem, derdim büyüktür. Bunlar zaten üçü de evlâd değil. Meşrutiyet oldu. Yaverim **Zeki**'yi çocuk iken evimde oğlum gibi büyüttüm. Meşrutiyet olunca İttihatçılar ile beraber beni öldürmeye kalktı. İttihatçılar beni öldüreceklerdi. Vaniköyü'nde saklandım. Vapur iskeleye geldikçe halk bana yuha bağırıyor, küfrediyordu. Hayatım, herşeyim tehlikede idi. İşte tam bu halde iken bu evlâd olacak edepsizler birden Vaniköyü'nde üstüme üşüştüler; paralarını bize taksim edip vereceksin dediler. Beni bunlar öldüreceklerdi. Neler söylemediler. Bayıldım, yere düştüm. Herşeyimi sana teslim edeyim. Hesaplarımı sen gör!.."

Bu, belâlı bir iş. Sonra bu üç kardeş beni yerler. Ne yapacaklar? Hiç ama. Söylenirler. Ben böyle şeyi sevmem. "Yapamam. Çünkü hiç hesap bilmem" dedim. Zorladı pekiyi dedim. İki hafta kadar devam ettik. Gördüm ve kendi de dedi: "Nakit olarak bir milyon lira kadar param var." Emlâki de pek çok. Belki bir milyon da o. Kendi kendime: "Amma servet be... Bu çalınmadan olmaz" dedim. Serasker zekice idi. Sözüne şunu ilâve etti. "Çalmadım, oğlum, herkes öyle zanneder" dedi. Ve bir hesap yaptı: "Panama kâğıtları aldım. Birçoktur. Bunlar kırk, elli misli fiatlandı. Maya odur. Maaşım, Padişah'ın hergün para, konak olarak bir ihsanı, yemeğimizi bile o yolluyordu. Saraydaki siyasî vak'aları haber alır, borsa oynardım. Bundan da çok kazandım." Baktım doğru. Yalnız borsada yaptığı Alıvres de pouruair dedikleri şeydir ki kötüdür. Lâkin yine biraz çalma olsa gerek...

Artık beni çok seviyordu. Yemekleri evde yediriyordu. Yemek yer iken de ekseriya: "Gurbetteyiz, paramız yok, idareli davranmalıyız" derdi. Yemekte adama bu manâlı bir söz geliyor. Et az, herşey az. Doyulmuyordu. Hele meyve kuş sütü gibi; yok. Yemek yer iken lokmamı tabaktan ağzıma götürmeme bakıyor, bana lokmamı sayıyor gibi geliyordu. Kendisi pekçok ve tuhaf yemek yerdi. Bir oturuşta iki tavuk, iki tepsi börek vesaire yermiş. Pilâvın dibinde su gibi yağ vardı. Yer iken dudaklarından ve çenesinden aşağı birkaç minyatür çay akar gibi yağ akardı. Parmaklarıyla şapır şapır yer, arada çenesinin ucundaki ve yere damlamak üzere olan yağı parmağıyla silerdi. Börek ve dolmayı çok severdi. Onları da böyle müthiş yağlı yerdi. Ben ise yağ yiyemez, halinden tiksinirdim.

Bana: "Çok masrafımız var. Aşçıyı bırakmıyalım. Oğlum, çarşıya biz gidelim" derdi. Beni alırdı. Âdeta saray

gibi olan otomobiline binerdik. Marché'nin önünde dururduk. Bu otomobil oraya yakışmaz, pot dururdu. Böyle otomobili olanlar hiç pazara gelir mi?... File (torba) yi elime verirdi. O önde, ben arkasında. Benim de üstümde âlâ ceket atay, ayağımda parlak potinler var. Prasa alır, lâhana alır, şunu alır, bunu alır. Torba dolar. Elimdeki dolu torba kıyafetimle tuhaf bir şey olur. Herkes ona, bana, otomobile, bir de elimdeki fileye tuhaf tuhaf bakardı. Bu da bir şey değil. File gittikçe ağırlaşıyor; altı, yedi, on kiloyu buluyor. Kolum ağrıyor, taşıyamıyorum. İçimden "Yahu!.. derdim. Şunlardan evlenmeye mükâfat olarak neler gördük, evden de koğulduk, bir müddet hastabakıcı olduk, şimdi de paşamızın hem muhasibi, kâtibi, hem uşağıyız. Bunlar da boğaz tokluğuna... Hem de kâfi yemek yok. Ya Rabbi! Neye çattık! Bari bu ağır file ile beni çok dolaştırmasa... Bir defa bile hiç olmazsa yalandan "Kolun ağrımadı ya" deyiverse ya bari... O da yok." Sabredemez hale geldim.

Der iken, baktım. **Ziya** bize suratı astı. Ne oluyor... Sebebi babası. Beni kendisine emin yapması, hesaba bakmam. Mirası gidiverecek diye ödü kopmuş olacak. Suratla olmayınca birgün söylendi de... Oh!.. İstediğim şeydi. Hemen Seraskere: "Oğullarınız güceniyor. Bir uygunsuzluk çıkmasın. Beni af buyurun. Hesabınızı **Ziya**'ya teslim ediniz." dedim. "Halt etmiş, filân..." dedi durdu ama ben savuştum. Birkaç gün de uğramadım. Belânın birinden kurtuldum amma asıl uşaklıktan kurtulmalı. Ben İstanbul'da bekârlığımda bile evime kendim bir şey alıp götürmüyordum. Her ay başında İngiliz bakkalına sipariş veriyordum. O yolluyordu. Hizmetçim vardı, o yapardı. Evlendik bu yük de sırtıma yükletildi.

Kurtulmak için Nice'den kaçmak lâzımdı. Hem yazın da orası pek sıcak. Memalik-i hâra gibi. Sıcağa dayanamıyordum; torba elimde kan-tere batıyordum.

Birgün evdeyiz. Artık evde yatıyoruz. Benim daima rovelverim yanımda. Gece de başucumda idi. İttihatçıların alıştırdıkları bu itiyattan hâlâ vaz geçemiyordum. Karım tabancayı eline aldı. Çevirdi bana, "Vururum" diyor. Güya şaka yapıyor. Böyle şakadan ne kadar insanın öldüğünü bildiği yok. Söyledim. Olmadı. Elinden aldım. Bunu başka gün de yaptı. Yapıyor. Birgün "Vur!" dedim, göğsümü tuttum. Ödüm de koptu ama böyle bir cesaretli hareketle maksadım bunun beni korkutmadığını bu suretle ona eğlence verici bir şaka olmadığını göstermekti. Bu da te'sir etmemiş... Yine yapıyor. Belâya çattık demek. Yahu, başka şaka kalmadı mı dünyada? Dedim ki: "Bir daha yaparsan seni döğerim" Meğer çok inat şeymiş. Yapma dedikçe daha ziyade yapıyor. Hani bir herif evlenince hiç sebepsiz bir kediyi ayaklarından tutup çekmiş, iki parça etmiş. Bunu karısını korkutmak için yapmış diye hikâye ederler. Dedim ki kediyi yırtmalı. Çare yok. Yine yaptı. Tabancayı elinden aldım. Bir tokat aşkettim. Zurnayı yağladı. Yağlasın...

İnsan tuhaftır. Bekârlığımda karısını döğenleri pek ayıplar ve bunu büyük vahşilik sayardım. "Ben evlensem döğmem" derdim. Gör şimdi işi! Ben de yaptım. Bazan oluyor ki, insan zıvanadan çıkıyor ne terbiyesi, ne zihniyeti, ne ahd ve yemini aklıma geliyor. "Kabahat ölende mi, öldürende mi? Ölendedir" derler. Hakikaten öyle. Bu kötü işi yaptık ama o da bir daha tabancaya el sürmedi. Döğmeseydim belki de yine yapacaktı, bir gün de ateş alacaktı; biz de bedava gidecektik. Bir tokat ama belki de canımızı kurtardı. Dünyada hiç bir kötülüğü ve kötüyü sebeplerini iyice araştırmadan ayıplamamalı.

Biz Nice'de bu herkesin eğlenmeğe geldikleri güzel şehirde harp esiri gibi angaryaya koşulmuştuk. Halbuki vaktiyle bekârlığımda bir defa gelmiş, eğlenmiş, çiçek mu-

harebesi seyretmiş ve bu harbi Şehbal'de bir makale halinde neşretmiştim. Hem angarya, hem de bedava! Evlendiğimizden beri aylar geçti bir gün bana değil kızlarına bile vermek değil, harçlığın var mı diye sormamışlardı. Angaryam sade dediklerim ve uşaklık değildi, daha da vardı. Bu da Seraskerin sözlerini dinlemek ve terbiye diye boşuna baş sallamak. Hepsi ne ise ne; fakat uşaklık ile bunu, bu dalkavukluğu çekemiyordum. Beni bu esnada pek seviyordu, yanından ayırmıyordu. Keşke sevmiyeydi. Bir düziye anlatıyordu. İlimden, siyasetten, hayatından bahsediyor. Fakat hepsi birden bir incir çekirdeğini doldurmuyor. Başım sersemliyor. İçimi sıkıntı kaplıyor. Savuşayım desem bırakmıyor. Gördüm ki o kaca vücud sade azîm bir zeytinyağı küpü gibi. Fakat içi bomboş. Mübarek adam ömründe bir kitap da mı okumamış? Vallahi okumamış.

Boylu, kemikli, iri, yakışıklı bir adamdı. Yüzü Türk yüzlü, sevimli idi. Karnı pek büyüktü. Seraskerliği zamanında hatırlarım. Önünde, arkasında, yanında süvari yaverler koca arabasına oturmuş, her yeri kaplamış, koca karnı dizlerinden taşıp aşağı doğru sarkmış bir halde idi. Karın, börekler ve dolmalar ile bu kadar büyümüştü; lâkin kafa bomboştu. Allah onun kafasını çok muntazam yaratmış; fakat şu adam içine bir şey koymamış ki... Kafasına acırdım.

Bu dev gibi adam hasta idi. Böbrekleri fena bozuktu. Arasıra dudakları, yüzü morarır, bayılırdı. İdrarını muayene ettim. Dehşetli albümin var. Bildiği yok. Bunların Üremie alâmetleri olduğu anlaşıldı. Et yememesini ve emsali tedbirler söyledim, ilâçlar verdim. Bir tanesini bile yapmadı. Haline acırdım. Birgün biraz çok söyledim ve ısrar ettim. İstihfaf eder bir tavır takınıp dedi ki: "Sen çocuksun. Sizin tıbbınız ne ki sanki!... Tıb yoktur. Ben üç yıl tıbbiye mektebinde dahiliye zabitliği ettim, dokuz kadavra gördüm, hepsini öğrendim. İşte tababet bundan

ibarettir. Ömrümde ilâç içmedim. İftihar ederim. **Sultan Abdülhamid** de içmezdi. Onun gibi yalnız müshil içtiğim oldu."

Lakırdılarından zaten kara cahil olduğunu öğrenmiştim. Bir satır yazı yazamazdı. Yazısı kargacık-burgacık idi. Fakat şimdi tüy dikti. Düşündüm. Bu adam bu millete yirmi yıl Harbiye Nazırlığı etti. İçim cız etti. Bunların elinde zavallı millet, zavallı ordu ne olmuştur?.. Böyle bir his bir defa da sonra bana Moskova'da **Enver Paşa** ile görüşürken gelmişler. İlerde söyliyeceğiz. Bir doktor ömrünü sade teşrihe hasrediyor da yine âciz. Bu ise teşrihhanede kadavranın yüzünü görmüş ve bütün tıbbı bununla öğrenmiş!... Ne kafa!... Ya Rab, ne kafa!...

Ben bu adama sıhhati için ne iyi şeyler söylüyordum, o bana tıbbın saçmalığı nasihatını veriyordu, Bari şunları bana yani bir hekime söylemeseydi. Hem de tıbbı nasıl öğrenmiş, tıbbiye mektebinde dahiliye zabiti imiş, dokuz kadavranın yüzünü görmüş. İşte bu kadar. Çok ve inanılmıyacak derecede bir câhil idi. Zavallı tıb onca ne kadar basitmiş. Tıbtan, onu anlıyamadığından da haberi yok. Tıbbın yüzlerce şubesi var. Herbiri binlerce adamın ömrünü yiyor. Kadavra ama derisini görmek ile iş bitmiyor. Onun altında neler var. Sade teşrihi öğrenmek yıllar istiyor. Bu ise tıbbın binlerce direğinden biri.

Uşaklığa kızıyor, bir de bu adamın saçmalarını dinlemekle geçen ömrüme acıyordum. Zaten fırsat iken Paris'de hekimliğe yeniden çalışmak istiyordum. Bu da kaçmak için güzel vesile idi. Karıma Paris'in daha iyi olduğunu söyleyip "Oraya gitsek" dedim. Canına minnetti. Tamam. **Paşa**'ya, hanımefendiye, **Şükrü**'ye: "Böyle boş vakit geçirmek, haylazcasına yaşamak olmaz. Ben Paris'e gidip tıb fakültesinde ve hastahanelerde çalışacağım" dedim. Şaşaladılar. "Olmaz" ı bastırdılar. Bunlar hem kel, hem fodul-du. Olmaz demeğe ne hakkınız var? Onlar olmaz dedi. Ben

de direndim. Kurtulmayı herhalde kurmuştum. Baktılar ki olmuyor, lafı kestiler.

Eşyayı topladık. Bütün mâmelekimizi aldık. Oh... dedim. Şükrü Avusturyalı karısı ile bizi teşyî etti. Bir paket çikolata hediye ettiler. Bu kadın ile onun hayatı da tetkik mevzuu bir şeydi. Meselâ birgün bir şeyler alacaklarmış, beraber sokaktayız. Bir mağazaya girdiler. Biz de beraber girdik. Kadın dolaştı geldi. Şükrü'ye Paçi derdi. "Paçi! Para ver..." dedi. O da kırın-mırın etti. Dev gibi kadındı; fakat çok güzeldi. Elini uzattı. Şükrü'nün iç cebinden cüzdanını aldı. İçindeki paraların hepsini çekti. Boş cüzdanı alâ meleinnâs Paçi'nin suratına attı, gitti. Dondum, kaldım. Karıları erkeklere böyle de muameie ederler mi imiş?... Bizimkinden ödüm koptu. Paçi vaktiyle bu kadına Viyana'da milyonlar yedirmiştir.

Paris'e geldik. Bertrand denilen kiralık hane bulan bir ticarethane buldum, onların vasıtasiyle de Magic City'nin yanında bir apartman bulduk. Üçüncü kat Merkezî, teshini, banyosu var. Üç oda, bir de oda kadar büyük medhal ve mutfak var. Kirası ayda ikiyüz frank. Âlâ.

Gittim, yatak, kanape, şu, bu aldım. Yerleştirdik. Yemek yiyeceğiz yemek yok. Karım da ben de yemek yapmasını bilmiyoruz. Reéchaud da henüz yerleşmemiş. Paris'te herkes yemeğini havagazı ile pişirir. Hem bizim kömürden ucuz, hem temizlik ve kolaylık. Ne iyi şey. Yumurta pişirmeğe karar verdik. Bizim karı medhalde bir sandalyenin üstüne çıkarak havagazı lambasına yetişip pişirdi, yedik. İkinci günü zeytinyağlı kuru fasulya pişireyim dedi. "Canım bu güç iş. Biliyor musun? Başka şey pişirelim" dedim. "Bilmiyorum ama yaparım" dedi. "Hem bilmem diyorsun, hem yaparım diyorsun. Bırak!" dedik. Bizim karı inad dedik ya. yapacağım dedi, yaptı. Hem inadı o günlerden bu güne kadar nispet-i hendese-i alel velâ-ı mütezayide üzere artmıştır. Hem de böyle mantıksız, saçma olarak.

Makul olsa ne diyeyim. Pişiriyor. Baktım zeytinyağını doldurmuş, fasulye ile beraber kaynatıyor, ben de bilmiyorum. Bir şey diyemedim. Fakat düşündüm kızgın yaz bu kuru şeyi kavurur, daha sert eder. Bu pişmez. Dedim ki: "Böyle olmasa gerek" cevabı: "Bilmiyorsun, ne karışıyorsun?" Doğru, ama kendi de bilmiyor, karışmak değil bilfiil pişiriyor. Fakat haddin varsa yüzüne vur. Sana neler söyler "El-aman" diye bağırmaktan başka çare kalmaz. İyisi mi sus. Zaten balayı seyahatinde mütemadiyen kavga etmiştik ve hâlâ ediyorduk. Kadında anormal haller görüyordum. Bir müddetten beri karıdan korkmaya başlamıştım. Anamın dediklerinin diğer kısmı da çıkıyordu galiba... Çok sert. Bir şey söyleyince derhal edepsizleniyor. Hem ne mantık, ne insaf var. Sen de söyle kızılcakıyamet; bir fenalığı da var. Başladı mı susmazsan o günü o gece de sürüyor. İçim hop hop ediyor, anamdan emdiğim süt ağzımdan, burnumdan fitil fitil geliyor. Uyku da gidiyor. Helecandan kalb hastalığına uğrayacağım. İyisi mi sus. Selâmeti susmakta buldum. Demek karı bizi bastırdı. Ne ise fasulyayı "Pişti, güzel oldu." dedi, sofraya getirdi. Daha yemeden de "Değil mi, değil mi?" diye bir de bana tasdik ettirdi. Etmesen kıyamet koyar. Bir çatal ağzıma aldım. Müthiş... Bir çiğ manda derisi, yahut yağlanmış kuru kayış. "Bu pişmemiş, ben sana demedim mi" dedim. Vay sen misin bunu diyen! Ne eşşekliğim, ne ayakkabıcı oğlu olduğum kaldı. "Ye!" dedi. Kendi de yiyordu. Bana da yedirdi. Küfür borası, sifos yemekten ise bu fasulyayı yemek daha ucuzdu. Körolası bari hekim olmayaydım. Üstüne tuz, biber de lâzımmış!... Yer iken bir de bana bu nefis yemeği medhettirdi. "Ne iyi olmuş!.. İlk yemeğim olduğu halde" diyordu. Tasdik etme de gör. Bir aralık dedim ki: "Şu karıyı ayağının altına al da bir eziver. Bizim mide gitti ve bunu medhediyoruz. Düşündüm yine karı döveceğiz... Olmaz, olmaz..." Olmamazlık

da olmuyor. Gel de pirincin taşını ayıkla. Lakırdı ile imlâya getirmenin imkânı yok. Bunu çok tecrübe ettim. Sade dayak kaldı. Ondan da utanıyorum. Döğdüğüm karıyı nasıl koynuma alırım diyorum. Dedim ki: "Bununla yaşanmaz. Bir ayak evvel boşa da kurtul. Böyle giderse daha kim bilir başıma neler getirir. Sonra hele bir çocuk olursa ölünceye kadar çekersin. Yine düşündüm. Bir kızı al, üç gün sonra boşa. Ayıp şey. Yani bir çıkmaza girmişiz. Yok yok... Yıllarla dağlarda hür koşan, avdan av'a giden ve aklı ile öğünen tilki gibi kapana kısılmıştık. **Rıza Nur** kendini akıllı zannederdi ama anası ondan çok akıllı imiş. Onun cehli de kendinin bu kadar ilimler görmesinden yüksekmiş."

Dedim ki: "Daha küçüktür, cahildir. Yola gelir." Bir cem ve tarh bile bilmiyordu. Kitaplar aldım. Ders vermek istedim. Türkçesi çok zayıf, gazete, kitap hattâ benim konuşmamı anlamıyor. Bunları öğreteyim dedim. Aah okumadı. Bir günceğiz dahi okutamadım. Onyedi yıldır beraberiz, hâlâ bir sahife okutamadım. Bir aralık benim Türk Tarihinden şuna birkaç şey öğreteyim dedim. Kendi de istedi. Hâlâ ondan da bir tek sahife okumamıştır. Fransızca okuduğunu biraz anlıyordu. Bu da şimdiye kadar birçok roman okumuş imiş ondan. Kâfi derecede de konuşuyor. Piyano çalıyor. Yine piyano hocası istedi. Bir piyano kiraladık; bir kadın hoca tuttuk. Biraz çalıştı. Devam edemedi. Resim dersi istedi. Hoca tuttuk: onbeş gün devam edemedi. Baktım piyanoya, resme fevkalâde istidadı var. Lâkin çalışmıyor. Devam denilen şeyi yapamıyor. Devam ettirmek imkânı da yok. Onu terbiye etmek ümidi de gitti. Piyano, mandolin çalıyor. Hele piyanosu âlâ. Çalışsa pek ilerletecek.

Halbuki çok zeki; hem de el işlerine pek kabiliyetli bir kadın. Çalgıların her nev'ini çalıyor, bir defa bir şarkı işitti mi eve gelip bir- iki prova ediyor sonra çalınıyor. El

işlerinin hepsi elinden geliyor. Nitekim yemeği de bir Fransız aşçı tuttuk. Ondan öğrendi. Ve cidden güzel aşçı oldu. Yine bir hoca ile Sınger makinesinde türlü el işleri, çiçekler yapmayı öğrendi. Hem bir gösterişte öğreniyor. İlim, malûmat kısmına gelince derhal dama deyip duruyor.

Bir hali de var. Zeki ama ikide bir öyle aykırı iş yapıyor ki; şaşıyorum. Hekim gözü ile iyice müşahede altında bulundurdum. Anladım ki dimağında birkaç merkez, bilhassa muvazene merkezi bozuk. Her işinde muvazenesizlik var. Hattâ yüzünde bile bir adem-i tenazûr var. Pek az, fakat iyi dikkatle görülüyor. Demek ailede cümle-i asabiyeye ait yani irsî bir tereddî var. Bunun islâhı ise kabil değildir. İşte tam belâ. Hekim olup da, bunu herkese tavsiye edip de kendimin böyle bir kız alışı ne ahmaklıktır? İşte acele olan işler böyle olur. Ben her işte ince eler, sık dokurken tuttum da en mühimmini birden düşünmeden yaptım... Cezamdır; kendi düşen ağlamaz derler ama ağlamamak mümkün değil...

Hele bir hali var: İnsana eza, zulm etmekten keyif duyuyor. Bu, büsbütün belâ. Ben yalnız karyola severim. O kabul etmedi. Razı oldum ve güçlükle alıştım. Meselâ gece bir karyolada yatıyoruz. Canım arka üstü yatmak istemiş. Emrediyor "Dön, bana sarıl" Pekiyi, belâ çıkmasın da sarılayım. Sarılıyorum. Sol tarafıma dönmüş, sarılmışım; uyumuşuz. Gece bir aralık o tarafım ağrımış, sağa dönüyorum. Bundan tabii bir şey olmaz ki... Duyuyor. Kıyamet kopuyor. Haydi uyku içinde yatakta kavga. Diyorum ki: "Yahu! Sol tarafım ağrımış, biraz sağa yahut arkası üstü yatayım da yine dönerim." Kızılca kıyamet anlamıyor be. Anlamaz olur mu? Fakat eziyet ederek keyif duyuyor. Nitekim ilerde göreceğiz: Hizmetçilere neler yapmıştır. Hattâ nice yıl sonra idi bir hizmetçi kadına zulümler yapmış, kadın onun yanında bana: "A... Bu hanım in-

sana eza etmekten zevk alıyor" demiştir. Cahil kadının anlayışına ve ifade edişine hayran oldum. Çünkü bir şeyi herkes değilse de çok kişi anlıyabilir; fakat herkes ifade edemez. Kadın bunu söyledi. Yanımıza geleli henüz bir hafta olmuşken savuştu, gitti. Nice yıllar oldu biz hâlâ gidemedik... Çekiyoruz.

Anamın dediğinin hepsi çıktı. Yalnız, şükür ki "ölünceye kadar çekersin" demedi. Bu bir ümid, bakalım artık boşayıp ayrılmayı iyice zihnime koydum. Bu fikir beni bugüne kadar hiç bir gün bırakmadı. Hâlâ da yapamadım. Belki yüz kere de teşebbüs ettim; fakat icra edemedim!... Bunun sebebi sevmek de değildi. İnsan bir kadını sevse bile bu gibi haller sevgi yerine nihayet nefret kor. Cendere içindeyim. Buna bu kadar yıl dayanılır mı? Anam ne kadar haklı imiş. Karı boşamak güç şeymiş... Âlemden utandım, yapamadım. Anam bunu da demişti.

Bir yere gidiyoruz. Hadi kurşun gibi gidiyor. Yetişmenin imkânı yok. Kaybolup gidiyor yahut aklı bağına gelip beni bekliyor, yanına varıyorum, geri kalıyorsun diye söylenmeye başlıyor. Âlemden utanıyorum, canım burnuma geliyor.

İşte Paris'e henüz yerleşmiş, yerleşmemiş bir halde idik ki **Şerif Paşa** ile düello hâdisesi oldu. Evvelce yazdım.

Birkaç ay geçti. Seraskerden bir mektup: "Oğlum! Size her ay üçyüz frank göndereceğim. Fazla param olsaydı daha çok gönderirdim" diyor. Teşekkür ettik. Bu esnada **Şükrü, Ziya** analarını, babalarını kandırmışlar, bütün servetini kendi üzerlerine yaptırıp **Süreyya**'yı mirastan mahrum ettirmişler; ikisi birleşmiş, **Süreyya** ile kanlı bıçaklı düşman olmuşlar.

Eh, şimdi olsun **Şükrü Paşa** param yok diyecek halde değil. Kızına bir çehiz vermedi. Hamal bile kızını evlendirirken kendine göre bir şey verir. Hem bunu seve seve yapar. **Şükrü,** Paris'e geldi. Bize misafir oldu. Ne elimden

gelirse aldım, ikram ettim. "Yemek yemem" dedi. Hayret ettim. "Yalnız bana kızarmış tavuk, lop yumurta" dedi. Öyle yaptık. Meğerse bunun sebebi varmış. Bu adam beni mirasına konmak için kendisini zehirliyecek diye korkmuş imiş. Bunu yıllardan sonra an'anesiyle öğrenince izah edebildim. İşe bak!... Bir kere aklıma gelse barı.... Hem ben şerir, câni değilim be. Böyle vukuatım da yok. Hâlâ yok ve olamaz.... Meğerse bu adamın aklında bozukluk varmış. Kızındaki anormal haller de demek babasından imiş.... Nitekim bir yıl sonra Viyana'da epyece aklını bozup bir aralık tımarhanede yatmıştır. Hâlâ vesveseli, son derece evhamlı, sebatsız, devamsız, sözünde durmaz, hiç doğru söyiemez, alabildiğine câhil bir adamdır. Bunları hep sonra öğrendik. Demek delilere çatmışız.... Soyca deli.

Bizde misafir iken kızının kulağında anasından kalma ufak bir zümrüt küpe vardı. **Şükrü** dedi ki: "A bu ufak Seninki büyüktür, **Hayat**'da kalmış. Bu **Hayat**'ındır. Ver de değiştirivereyim" aldı. Ben de değiştirecek zannettim. Hâlâ değiştirecek!... Kızına gelinlik bir çöp, hattâ bir şişe kolonya bile vermedi; üstüne bu küpeyi de dolandırdı.

Şükrü gitti. Kızı **(Hayat)** ile İstanbuldaki karısı geldi. Bunları da misafir diye ağırladık. Tiyatrolara götürdük. Masraf hep bizden. Ayol, bunları buraya yolluyorsunuz, benim darphanem mi var, ellerine biraz harçlık verip yollasanıza.... Hayır, birkaç ay kaldılar.

Onlar gitti, büyük hanımla **Ziya Bey** geldi. Misafir ettik. **Ziya** bizi misafir etmişti; hakkı var. İ'zaz ettim. Hattâ az kaldılar. Onun bende hakkı vardır. Büyük hanım memnun olsun diye Paris'in en büyük bakkalı olan Felix Potin'e gider, tanesi iki franga armut, şeftali alırdım. Hanımefendi bu i'zazı unutmamış, çok zaman bizi medhetmiştir. Giderken de **İffet**'e bana masraf ettiniz diye ikiyüz frank bırakmış. Bu da ayıp şeydi ama yaptı. Hizmetçilikten yetişme bir kadın.... Her şeyde böyle âdilik yapar. Pa-

ra vereceksen gelmeden veya gittikten sonra kızına harçlık diye gönder. Böyle para vermek ne ayıp şey!... Ne ise bunlar bir şey değil. Asıl başka bir belâ var. Bir gün **Ziya Bey** dedi ki: "Size çok kadirlik oldu. **İffet**'e bir çeyiz bile yapılamadı. Babam çok hasis olmuştur. Zorlaya zorlaya size üçyüz frank bağlattık. Bu sefer yine ben para yollayamam diye bin söylendi." Güyâ kaş yapıyordu. göz çıkardı. Bu hal çok gücüme gitti. Misafirler gittiler. Aybaşı oldu. Üçyüz franklık çek geldi, çeki yırttım. Bir zarfa koydum. Artık boşanmıştım. Ne vakittir tencerede şu âilenin âdilik ateşiyle kaynayan su, bu ateşle taştı. Uzun bir mektup yazdım. Ve: "Sizden kim para istiyor. Kendiniz bir uşak aylığı yolluyorsunuz, ona da mırıldanıyorsunuz. Fakirim diyorsunuz işte paranızı geri gönderiyorum. Bir daha göndermeyiniz" dedim. Dananın kuyruğu koptu. **Şükrü** acele Paris'e geldi. Bin rica ile yeniden bu parayı kabul ettirdi. Ettirdi ama bir kere benim gözüm döndü; onlar da bana düşman vaziyetine geçtiler. Ben memnunum. Paris'de işlerimi bitirip bir gün karıyı da bırakıp savuşacağım. Plânı zaten kurmuşum. Harıl harıl tıbba çalışmaya başladım.

Sabahattin, Mahmud Şevket vak'asında İngiliz konsoloshanesinde saklanarak altı ay bir yere kımıldıyamamış. Bu suretle idamdan kurtulmuş, nihayet Paris'e gelmiş. Paris'te görüşüyoruz. Aramız iyi. O bende birtakım meziyetler buluyor. Hele ekseriya ve herkesin yanında "Sende aklı selîm o kadar fazla ki, hiç kimsede görmedim" diyor. Ben de beni anlayanlar var diye keyifleniyorum **İsmail Hakkı Paşa, Mamud Şevket** vak'asından ve **Sabih**'in jurnalı ile Sinop'da menfa. Bizim evde misafir. Sinop Rus konsolosu vasıtasiyle mektuplaşıyoruz. Pek çok ezilmiş, hapishanede çekmediği kalmamış. Bunları yazıyor, pek acıyorum. Bir gün bir mektubunda **Sabahattin**'e karzen para verdiğini, ailesi perişan olduğunu, **Sabahattin**'e söyleyip bu parayı göndertmemi sûzişli bir surette rica ediyor. **Sabahattin**'i gördüm, anlattım. Çaresine bakalım dedi. Haftalar geçti yok. Bir gün asıldım. Dedi ki: "Biraderden istesin bana ne? Ben ona zaten fazlasiyle verdim." Ben kızdım; o kızdı. Darıldık. Seneler geçti. İstanbulda **Rodoslu Şevket** bu işi anlattı. Bu meseleleri iyi bilirdi. Bizim Amasya mebusu haksız imiş. Meğerse **Şevket**'e de böyle para oyunu yapmış imiş. Nitekim **İshak Sükûtî**'nin kabir parasını da yuttu. Biz ise onu namuslu bilirdik. Herkes de öyle zannederdi.

Paris hastahanelerine devam ediyorum. Hiç siyasetle meşgul değilim. Bunlar birer şehir gibi hastahaneler. Bilhassa Enfant Gésuso hastahanesinde ortopedi derslerine gidiyorum. O vakit **Kirmisson** adında biri var. İhtiyar, Fransa'nın bu şubede en mühim profesörü ve adamı; fakat bir şey öğrenmiyorum, çünkü bir şey bilmiyor. Bir gün genu-varum ameliyesi yapıyordu. Adaleyi kesiyor, kalemi sokuyor, kemiğe varamıyor. Uğraşıyor; yine kesiyor, yine sokuyor, yine kemiği bulamıyor. Tabiî bulamaz, adale gelir, yolu kapar. Yarım saat uğraştı. Mıncık, mıncık etti. Hemen kalkıp âletleri elinden alıp yapıvereceğim geldi. Onu şöyle yaparlar: Bir bistürü darbesiyle kemiğe kadar inerler. Bıçağı yerinde bırakırlar. Bıçağı kılavuz yaparak kalemi indirirler. Hem kalem onunki gibi ensiz olmaz Velpeau kalemi denen geniş kalem lâzımdır. Kalem bu suretle kemiği bulur, bulunca bıçak çekilir, kalem vücudun boyuna nisbetle amudî vaziyete konur. Birkaç tokmak darbesiyle kemik yarı yerine kadar kesilir. Bu kadarı kâfidir. O da çekilir ve kemiğin diğer kısmı ayağın altına konan bir ağaç takoz üzerinde iki el ile şiddetle basılarak kırılır. Yara dikilir. Hepsi beş dakikada olur sonra alçı sarılır. Bununla bizim Gülhaneyi bir kat daha sevdim ve takdir ettim. Artık bu kliniğe devam etmedim. Fakültede, laboratuvarlarda dersler alıyordum. Bunlar

serbest derslerdir. Para iledir. Kimyevî tahlilât, bakteriyoloji ve emsalinden sertifikalar aldım. Baktım ki, Fransızların kullandıkları mikroskoplar Alman ve Avusturya malları, ilâçları yine ekseriyetle öyle. Saint Antoine hastahanesinde röntgen dersi aldım. Ders bitince profesörden memleketime gideceğimi, bir âlet alacağımı söyleyip bana iyi bir âlet salık vermesini müsaade ettim. Düşündü, Paz dedi. Ben de bakalım bir azizlik yapayım dedim: "Efendim, bu âlet Alman'dır. Ben Fransız âleti almak fikrindeyim." dedim. Durdu. Dikkatli dikkatli yüzüme baktı ve: "Efendi ne yapayım? Bu böyle. En iyi ve ucuz âlet Almandır. Bizim de var; fakat onun işini görmüyor. Hem de pahalı. İşte benim bu âlet de Almandır.". Keza diğer hastahanelerde de görüyordum ki, hemen her şey Alman. Fransızlar hele teşrih-i marazîde pek cahil. Bu ilme yeni yeni başlamışlardı. Almanya'ya gidip öğreniyor ve orada öğrenmişler mümtaz oluyordu. Sonra hastahanelerinde Almanlardaki intizam ve bilhassa teşkilât yoktu. Bu sefer dahi bir Fransız hekimi bana Liyon'da: "Biz Alman metodunu almayınca olmayasak. Hiç olmazsa Alsas hastahanelerini model yapmalıyız" demiştir. Hele Fransız sörleri ile Alman şuvesterler arasında dağlar var.

Nice'te iken Serasker benden iyi bir avukat sormuştu. Kalafat yeri diye mühim bir yeri varmış. Galatadadır. Buna evkaf parmak takmış. *İki yüzbin altın kıymetinde imiş.* **Necmettin Molla**'yı tavsiye ettim. "O dolandırıcıdır. Bizi dolaba kor." dedi. "Yapmaz." dedim. Güçlükle razı oldu. **Molla**'ya yazdım. Bir mektupla bana bin teşekkür etti. İşi verdiler. Zaman geçti. Biz aile ile bozuştuk. **Molla** onların tarafını tutmuş, benim aleyhimde bulunuyormuş. Bana da öyle mektuplar yazdı. Darıldık. Bir dosttan da olduk. Hem de bir mektubunda "Onlara beni sen tavsiye etmedin bile" diyordu. Bunların işlerini görmüş. Yirmibin altınlarını ücret diye alıkoyup vermemiş, kavga etmişler. Serasker dediği olmuş. Sonra mütareke olup İstanbul'a dönünce öğrendim. Serasker de bu işi parasız gördürmek istemiş imiş.

Bir taraftan her şubede yeni çıkmış kitapları alıyordum. Bunları okuyordum. Bir taraftan da Paris'de Colmar denilen yerdeki teşrihhaneye devama başladım. Bu ad böyle hatırımda kalmış; bilmem yanlış mı? Orada çok istifade ettim. Yeni güzel bir teşrih kitabı buldum. Dört cilt. Onu açıyorum. Para ile kadavra satın alıyorum. Çalışıyorum. Adale, ev'iye ve ahşâ bütün teşrihi yeniden elimle yaptım. Sonra teşrih-i topografî yaptım. Ondan sonra yine bir kitap ve kadavra ile böbrek, mide, bağırsak, mesane, karaciğer ve dimağ üzerindeki ameliyatları yaptım. Doğrusu Paris'de en büyük istifadem budur.

Memlekete dönüp hekim kalacağım. Artık politika istemiyordum; fakat düşünüyorum ki, milletin şahıslarının sıhhatine hizmet devede kulak nev'indendir. Asıl bu milletin hastalığı, siyasî, harsî ve ilmîdir. Bunlara hizmet etmek asıl hizmettir. Hekimlik maişet, bunlar da amatör ve zevk-i sanatım olsun dedim. Balkan Harbine kadar milletin meydana çıkması aleyhinde idim. Bunu gizli din taşır gibi taşırdım. Balkan Harbi neticesi bu korkumu izale etti. Hem de Rum, Arnavut, Bulgar, Ermeni ve emsalinin yaptıkları şeyler Türklüğümü galeyana getirdi. Bu millete Türklüğünü bildirmek, atalarının şanlı zaferlerini, menkıbelerinin öğreterek ona millî benliğini vermek, en mühim ve en evvel olan bir iştir kanaatini hasıl ettim. Bunun için de bir Türk Tarihi yazmalıdır, dedim. Bu yolda tetkikata başladım. Siyasî vazifemi de ikmal için "Hürriyet ve İtilâfın İçyüzü" nü yazdım. Karım tiyatroyu seviyordu. Ben de opera ve opera-komiği seviyordum. Geceleri ekseriya bunlara gidiyorduk. Bunlardan o kadar zevk duyuyordum ki, ilâhi bir gaşye dalıyordum. Bunların Türkçeye tercümesi lüzumunu anladım. "Bu güzel şeyler tercüme

edilse Türkün fikrini çok terbiye eder. Bu güzel mûsiki parçalarından neden Türk de istifade etmesin" dedim. Yirmi kadar en meşhur opera ve gülgülü opera livretlerini topladım. İptida Samson ve Dalila'ya başladım. Korkuyordum da... Ya olmazsa... Paris'de aklı eren denecek bir iki Türke fikrimi açtım. Bana: "Sen deli misin? Bu güzel musîkiler Türkçe kelimelerle olur mu?" dediler. Adeta korktum. Olmaz zannettim. Az kaldı vazgeçiyordum. Fakat düşündüm: "Fransızca ya Türkçe ne olursa olsun, kelime demek heceler demektir. Heceler de ses demektir. Ses ne olursa olsun musikîye gelir. Niye olmasın?!.." dedim. Tercüme ettim, karıma partisyonu ile Türkçe güfte olarak söyleterek çaldırdım. Evvelâ söyleyemedi ve çalamadı. Meyûs olmadım. Bir, bir daha çaldırdım. Alıştı. Baktım sonunda oldu. Bunların tercümelerine başladım.

Hasılı tıbbî, ilmî ve içtimaî bir proğram yapıp böyle hizmete hazırlanmak için hummalı bir surette çalıştım. Karım çalışmamdan hergün şikâyet ediyordu. "Benimle meşgul olmuyorsun" diyordu. Al bir müşkülât daha!.. Evlenmeden bunu düşünür, evlenmek çalışmaya mani olur diye evlenmezdim. Halbuki bunu hatırlamadan birgün evleniverdim. Şimdi bu da başıma geldi. Vâkıa hakkı yok değil; lâkin çalışma zamanı. Bu fırsat bir daha bulunur mu? Hem herkes çalışmalı. Karı koca her dakika burun buruna durulmaz ki... Ama ona anlatabilirsen gel de anlat.. Hem de ne konuşayım. Birşey bilmiyor ki... Hayatta necessité dedikleri bir şey olduğunu ve buna herkesin mecbur bulunduğunu bizim karı anlıyamıyor. Neyse, ne yapıyor, yapıyor yine çalışıyordum. Bir tarafta homurdanma, bir tarafta çalışma. Böyle gitti. O da bir şey okusa ya.. Yahut bir el işi yapsa ya... Hayır. Bazen heves eder, bir şey alır. Para verir; fakat bir gün, iki gün çalışır; bitti. Atar. Yarım kalır. Böyle yarı kalmış nice el işleri var. Para da üste gider. Hem de böyle şey aldığı vakit lüzumundan pek çok fazla alır. Kendisinde bir de doz idraki yok. Lüzumuna göre miktar tayininden âciz. Ya az, ya çok alır. Ekseriya çok alır. Ve onda hesap nosyonu asla yok. Bu haller babasında da aynen böyleydi. Demek bu zavallı kabahatsiz. Ona bunları babası irsen vermiştir.

Tuhaftır. Paris deriz ama orada da neler var. Bir defa bir hizmetçi aldık. Bu kadın Paris civarında bir köylü. Yemek odasını düzeltti. Bir de baktık ki, yer halısını yemek masasının üstüne hem de tersini yüzü yerine, masa örtüsünü de yere yaymıştır. Biz yalnız kendimizi beğenmeyiz. Frenk olunca hayran oluruz. Ne gafil milletiz.

İlk evlendiğimiz zaman çok kıskançtım. Namusuma bir leke gelir diye ödüm kopardı. Karımla öyle bir hal görmüyordum. Şüpheye mahal yoktu. O hususta çok dürüsttü. Ve bana eza ve cefa etmesine, hergün huysuzluk ve kavgaya rağmen bana pek merbuttu. Bu faziletleri vardı. Bir erkeğe çıkıp konuşmazdı bile. Fakat yine içimi kurt yerdi. Yalnız sokağa gitse gizlice arkasından giderdim. Bakardım ki, insanların yüzüne bile bakmıyor. İçime emniyet gelirdi; fakat birkaç gün sonra yine takip ederdim. Bir gün beraber gidiyoruz, şimendifere bineceğiz. Bir herif geldi. Karımın önüne durdu. Durmuyor, yüzüne bakıyor. Aklım çıktı. Hemen hanımı arkaya çektim. Ben herifin önüne durdum. Ve: "Bana bak!" dedim. Herif derhal çekildi, gitti. Birgün bir mağazada satıcı birşey söyledi. Bizim karı güldü. Olur ya gülebilir. Vay güldü diye kıyameti kopardım. Bu da benim kabahatim idi.

Çalışma, gürültü, kavga, âilesinin bayalığını, daüssıla, âti endişesi, bir de yeni evlilik, fazla cinsî münasebet ve bununla hasıl olan spermathorrée yani seylan-ı meni beni pek zayıflattı. Tedaviye başladım olmuyor. Hasılı bunlar beni mektepteki gibi yeniden nevrastenik yaptı. Karının pek huysuz ve ateşten gömlek olduğuna artık iyice kanaat ettim. Ayrılmadan başka çare yoktur diyordum. Fa-

kat bukadar huysuz olan ve bana daima eza ve cefa eden karım beni çıldırasıya seviyordu. Dikkat ediyordum, asla yapmacık değildi. Cidden seviyor ve bana merbûttu. Bu ve bir de namuslu olması ekseriya beni kendisini terketmek fikrimden vazgeçiriyordu. Biraz sonra yine o fikre avdet ediyordum. Demek bocalama devrindeyim.

Paris'te tahsil işlerim bitti. Müzeleri, müesseseleri gezebildiğim kadar gezdim. Bir de korse ve ortopedi fabrikasında amele gibi çalıştım. Yalnız Paris'in şimalinde deniz kenarında Bereg-Plage denilen yerde çocuklarda kemik veremleri tedavisi için meşhur bir müessese var. Bu da ortopedi sahası. Benim de asıl şubem. Şimdi burası lâzım. O vakit orayı Calot adında biri idare ediyor. Fransa'nın bu hususta en meşhur adamı. Kitabı da var. 500 Frank vererek dersine yazıldım. Bu derse gitmek bahanesi ile karımı Cenevre'ye babasına aldatıp yollayacağım. Dersi bitirip Londra'ya geçeceğim. İngiltere'yi görmedim. Orayı da görmüş olacağım. Oradan dünyanın beğendiğim köşesine kafesten uçan kuş gibi uçacağım. Çünkü huysuzluk ediyor, türlü şey söylüyor ama benden asla ayrılmak istemiyor. Yakamı bırakmıyor. Bu hali de kararımı zayıflatıyor, istediğimi yapamıyorum. Gıyabında kolay olacak.

Bereg-Plage gibi Türkiye'nin böyle bir müesseseye büyük ihtiyacı vardır. Anadolu'nun cenup sahilinde münasip bir yerde yapılmalıdır. Belki Marmara'da İstanbul'a yakın bir yerde de olur. Bu kadar Paris'te oturduğum halde bu kadar yakın yere Londra'ya bir sefer gidemediğim halde hâlâ da bu satırları Paris'de yazıyorum. Gidemiyorum. Avrupa'nın hemen her yerini gördüğüm halde Londra'yı göremedim.

Hanımı yolladım. Dersin günü yaklaşıyor, savuşacağım. Bir de bir sabah erken kapı açıldı. Uykudan sıçradım. Kapıyı açtım. Bizim hanım. Üç dört günde döndü.

Beynimden vurulmuşa döndüm. Zahar takdir... bizim planı altüst ediyor. Babası ve aile "Bu heriften ayrıl!" demişler. Razı olmamış. **Şükrü:** Ayrılırsan bütün servetimi senin üstüne yaparım.!! demiş, razı olmamış. Bana ağır küfürler etmişler. Bunları bana anlattı. Servetiyle iknaa çalışmak elbet bayağı bir ikna. Hem de laftır, yapar mı? Keşke yapsaydı. Keşke bu da razı olsaydı. Düşündüm. Mademki böyle iş kolaylaşmıştır. Beraber Cenevre'ye gideriz. Kızlarını veririm. İki lakırdı söylerim. İş biter dedim. Eşyayı acele sattım. Burada bizim bedesten makamından Hotel de Vente var. Müthiş bir yerdir. İçinde Türk halıları da olan o kadar eşyamı 300 franga kapatıverdiler, ağızım açıkta kaldı. Ama benim paraya baktığım yok. Berek-Plage'deki dersi de bıraktım: 500 frank da orada gitti. Bir taraftan da 1914 yılı 14 Temmuz Fransız Millî bayramı. Sokaklar hınca hınç. Paris halkı sokaklara dökülmüş; dans, içki, vur patlasın gidiyor. Karıyı aldım, hareketimi aileye yazdım. Doğru Cenevre'ye vardım. Onlara yakın ve göl kenarında National otele indim. Elimizi, yüzümüzü yıkıyoruz. Otelci geldi: "Seni iki kişi istiyor" dedi. İndim. İki sivil herif "Polisiz. Sizi polis müdürü istiyor, beraber gideceğiz" dediler. Al bundan da. Karı bize sarıldı, ağlıyor. "Ben senden ayrılmam. Ben de geleceğim." dedi. "Etme! Sen kal!" dedikse de olmadı. Beraber gittik. Bir odaya koydular. Yarım saat, bir saat kimse birşey demiyor. Söylendim ve dedim "Gideceğim." O vakit bir polis "Gidemezsin" dedi. "Beni tevkif mi ettiniz? Hangi tevkif müzekkeresi ile? Ben câni ve hırsız değilim." diye bağırdım. "Tevkif etmedik" dedi. "Bir saattir bu nedir?" dedim. Cevap yok. "Gideceğim" dedim. Önüme durdu. Diğer biri geldi. "Tabancan var mı?" dedi. Ne oluyor diye hayret ediyordum. Bu memlekette polis dahi birinin cebini arıyamaz. "Ne karışıyorsun?" dedim. Aramak istedi. Hayret!.. İsviçre'de

de kanun harici işler oluyormuş ha!.. Biz orasını hatasız bir devlet, adalet ocağı bilirdik. Ne hımbılmışız... Aratmak istemedim. Sonra düşündüm. "Canım arasın da o da, ben de kurtulayım." dedim. Bıraktım, aradı. Bir şey yok. Gitti. Konuştular. Geldi mazeret dileyip "Serbestsiniz" dedi. Tepem atmıştı. Söylendim ve "Sizden dâva edeceğim" dedim. Dedi ki: "Bizde kabahat yok. Kayınbaban hayatının tehlikede olduğunu ve senin onu öldüreceğini söyledi. Tevkifini istedi. Biz de böyle yaptık. Trene bindi Viyana'ya hareket etti. Şimdi çıkabilirsiniz. Evet câni değilsiniz; fakat ne bileyim belki elinizden bir kaza çıkar. İyisi mi kaza çıkmadan evvel önünü almak lâzım" dedi. Ha, iş anlaşıldı. Meğerse şu korkak ve evhamlı adam, yahut deli kendisini öldüreceğim diye korkup bu işi yaptırmış. Sonradan öğreniyorum. Kalanlar seraskere varıncaya kadar hepsi evde ellerine birer tabanca almışlar. Kapıları kilitlemişler. Bahçelerine de bir kaç polis koymuşlar. Sonra ben otelde epeyce kaldım. Kaldığım müddetçe bir polisi orada bekler gördüm.

Bu hakaret beni deli etti. Doğru gittim. Bir avukat buldum. **Şükrü** kaçmış, polis ile serasker aleyhine bir dâva açtım. Ne yapayım bu adamla zorla iş çıkardılar.. Gittim eşyalı bir apartman bulup taşındım. Karımın bana şu merbutiyeti benden ayrılıp kaçmak fikrini adamakıllı yumuşattı. Kendisine bir aralık: "Ayol doğru değil. Bunlar senin anan baban. Git! Şu iş de bitsin" dedim. Ağladı. "Ben senden ayrılmam. Anam babam, ama insan kocasıyla. Onlardan hem ben ne hayır gördüm. Benim anam ölmüş; ben öksüzüm. Yanlarında hizmetçi gibiydim." dedi. "Ya benden boşanırsan baban sana bütün servetini verecekmiş" dedim. "Ona ne sen inan ne de ben inanayım. Onun bir sürü orospusu var. Onlara veriyor" dedi. Ne diyeyim. Dosdoğru. Tuhafı şu ki, bu böyle; fakat huysuzluktan da vazgeçtiği aslâ yok. Onların yanında Gülfidan

adında bir Arap halayık vardı. Birgün onu sokakta kandırmış, bize kaçırdı. İyi ya kıza koş baksana... Boyuna dövüyor, sövüyor. Gölde banyo hamamına gidiyor. Sabahtan akşama kadar sudan çıkmıyor. Her tarafı simsiyah. Nasıl da dayanıyor bilmem. "Yahu, hasta olursun" diyorum. Söz dinletmenin imkânı yok...

Ben paris'de iken İngiltere kralı paris'e geldi. Ona görülmemiş bir şenlik yapıldı. Poincaré Rusya'ya gitti idi. Meğerse Harbi Umumî çorabı örülüyormuş. Biz dâvamızla meşgulüz. Cenevre'de iken birgün birden Almanya ile Fransa arasında harp patladı. Bizim muhakemeden henüz bir celse olmuştu. Serasker de muhakemeye çağrılmış, gelmişti. Bu iş çirkindi; Fakat onların bana yaptıkları daha çirkindi. İsviçre hükümeti Almanların veya Fransızların İsviçre toprağını çiğniyerek geçmesinden korkup ne kadar kuvveti varsa silâh altına aldı. Hududa gönderdi. Mahkemede de hâkim kalmadı. Bizim dâva da asıldı kaldı.

Şu vak'a bir bakıma da hayırlı olmuş. Ben harp patlayınca İngiltere'de bulunacaktım. Belki de vaziyetim müşkil olacaktı. Şimdi bîtaraf bir memleketteyim.

Yanımda Fransız frankı vardı. Dehşetli düştü. Daha düşer diye korktum. Büyük bir zararla İsviçre frankı aldım. Sonra Mısır'a gider iken Fransız frangı almak icab etti. Frank biraz yükselmişti. Bir zarar daha ettim.

Birtakım Türkler Paris'de kısılmış kalmışlardı. Paris'de ana baba günü olmuş. Yolunu bulabilen, kaçabilen birer birer İsviçreye döküldüler. Ressam **Asaf Muammer** Paris'de idi. Muhaliflerdendi. Görüştüğüm, sevdiğim adamdı. Parası yokmuş. Telgrafla benden para istedi. Yolladım, geldi. Paramı sonra İstanbul'a da geldik, vermedi. İsviçre'de diğer bir Türk, Cenûbi Amerikalı bir kadınla evliydi. İki tane çocuğu da vardı. Kadın zenginmiş, kendisi züğürt idi. Onlara da para gelmemiş. Birgün bana geldi. "Sütçü de bugün süt vermedi. İki çocuk aç kaldı. Karım

hasta değnek gibi. Sütü yok. Bana 200 Frank ver!" dedi. Biz ne haldeyiz, bunlar ne istiyor. Fakat acıdım, dayanamadım. Verdim. Güya ilk parası geldiğinde verecekti. Birgün parası geldi. Ama vermedi. Hâlâ da verecek... Merhamet işte böyledir. Hayatımda kime para verdimse hemen hepsi gitmiştir. Hem de üste düşman olmuşlardır. İade eden namuslu azdır. Tecrübem kimseye acımamalı. Hele para vermemelidir. Paranın gittiği neyse birşey değil, nefsini mahrum edersin; fakat üste düşman kazanmak ağır oluyor. Böyle diyorum da bu sefer bile bu kadar tecrübe ve yaştan sonra yine bir iki defa böyle dolandırıldım.

İsviçre'de "Ançi ile Paçi" adında bir roman yazdım. Bu eser, Serasker **Rıza Paşa** ailesinin hakîki romanıdır. Sonu yani **Şükrü Paşa**'nın paraları yiyip bana muhtaç olması fantezidir. Benim uydurmamdır. Diğer kısmı tamamiyle hakîkattir. (1) iki nüsha yazdım, Sinop'da kütüphanede durur.

Almanlar Belçika'dan yıldırım gibi Paris üzerine ilerlemeye başladılar. Diyordum ki: "İki ayda bu iş biter. O vakit buradan İstanbu'a giderim. İttihatçılardan müsaade isterim. Eebet artık verirler. Ben de siyasetle uğraşmam." Bir de Marne üzerinden Alman ordusu ric'at etti. Bu havadisi okuyunca harbin uzayacağına ve sonunun ne vakit geleceğinin meçhul olduğuna hükmettim. Biraz sonra Türkiye'nin de Almanlar tarafında harbe gireceğine dair birtakım havadis serpintileri başladı. Buna pek inanmadım. Çünkü "Balkan Harbinden çıkmış perişan bir devletin harbe girmesi delilikti. Hem be girip ne yapabilirler?" Fakat biraz sonra "Türkiye harbe girerse ihtimaline karşı operatöre ihtiyaç vardır. Türkiye'ye giderim."

(1) Buraya bugün ilâve ediyorum. **Şükrü**, Nice'de öldü. Bütün servetini yemiş. Eğer ölmeseydi hakîkaten bana muhtaç olacakmış. İyi tahmin etmiş imişim...

fikrine düştüm. Cenevre konsolosluğuna İstanbul'a gitmem için müracat ettim. "Yazayım." dedi. Bekledik, cevap yok; müsaade de meçhûl. Ya harbe girerler ve bize de İstanbul'a müsaade vermezlerse burada ne yaparız? Eldeki, avuçtaki biter; açlıktan ölmek muhakkak. Dedim ki, "Türkiye harbe girmeden müspet bir hareket lâzımdır. Ne yapmalı?" Mısır'ı en münasip ve emin bir yer buldum. Bizimkiler girse de girmese de orada hekimlik eder hayatımı kazanabilirim. Acele hareket lâzım. Kâfi param var; fakat ihtiyat biraz daha olsa iyi. Hanımın iki yüzüğü ile benim iki saat kordonumu monte de piéte'ye koyup para aldım.

Mısır'da hekimlikle para kazanıp Harb-i Umûmi esnasında bu rehinlerin borcunu verdimse de altın çıkması yasak olduğundan göndermediler. Lozan'a konferansa gidince aldım.

Gideceğiz. Hanıma son bir teklif daha yaptım ve şöyle dedim:

"Bak, **İffet!** Şimdi meçhûl bir akıbete gidiyoruz. Ne olacağımız malûm değildir. Dünya karışmış belki canımızı kaybedeceğiz. Belki türlü meşakkatler çekeceğiz. Belki aç kalacağız. Sana yazıktır. Hem de sen pek huysuz bir insansın. Sonra geçinemeyiz. El memleketlerinde ayrılırız. Kimsesiz diyarlarda kalırsın. İyisi mi; şimdi ailen burada. Ebeveyninin yanına git! Baban sana servetini de verecekmiş. Mesut ol."

Ağladı. "Dünyada hiç bir şey istemem. Yalnız seni isterim. Ben sensiz yaşayamam. Senin başına ne gelirse benim de gelsin. Seninle güle güle ölürüm." dedi. Doğrusu fedakârlıktı. Bana çok tesir etti. Derin derin düşündüm. "İyi ama bu, buna rağmen hayatı bize cehennem etmekten fariğ olmazsın. Huysuzsun, geçimsizsin. Sonra zulmünü çekemem. Ayrılırız. Sana da yazık olur. Git! İyi düşün!" dedim. "Evet, huysuzum. Doğru. Artık yapmam. Ne der-

sen sözünü tutarım. Seni üzmem." dedi. "Deme! Elinde değildir. Yine yaparsın. Sonra sen perişan olursun. Sana acıyorum." dedim. "Yapmam" dedi, ağladı; "Beni bırakma!" dedi, ağladı.

Acıklı bir levha idi... Henüz 19 yaşında, ana yüzü görmemiş. Babası evlât duygusundan bütün insanî duygulardan âri. Onda evlât duygusu hayvanlardaki kadar bile yok. Bu yaşa kadar babasından bir defa bile bir şefkat eseri görmemiş. Büyükanne ve baba da âdi... Bana sarılmış... Kocasını seviyor ayrılmıyor... Bu halde ve henüz bir yıllık zevcesini atıvermek de bir erkek için ağır... Çok kalbsiz olmalı...

Artık hiç dayanamadım. Boşamak fikrinden de büsbütün vazgeçtim. Bir yıldır ne düşündük, ne için geldik. Neye sulh olup yattık?... İnsan ne âciz bir mahlûktur!... Bir günlük sonunu bile bilemez. "Pekiyi!" dedim. "Bir şartla ben de razıyım. Bir lokma kazanırsam yarısını sen yersin, yarısını ben yerim. Bulamazsak açlıktan beraber ölürüz. Hadi!." Biletleri aldık. Şümendöfere bindik İtalya'ya geçtik. Cenova'ya indik. Güzel bir şehirdir. Hele mezarlığı bir sanayi-i nefîse sergisi gibi heykeller ve emsali ile süslüdür. Oradan vapura atlayıp, İskenderiye'ye indik. Oradan da şimendiferle Kahire'ye vardık. Bir otele indik. Hemen Heliopolis'de bir apartman tuttum. Eşya aldık. Yerleştik.

Heliopolis, Kahire'den elektrik tranvayı ile bir çeyrek mesafede. Kum deryası ortasında güzel bir Avrupa şehri gibi medenî bir şehir. Kâgir ve büyük binalar. Sade mimarî tarzı yani Mısır-Türk mimarîsi. Bu da buraya orijinal bir güzellik vermiş. Evlerin suyu, her şeyi var. Geniş, katranlı caddeleri, büyük otel ve tiyatrosu da var.

Arası bir ay kadar geçti bizimkiler de harbe girmesin mi? Al belânın büyüğünü. Doğrusu evvelce zikrettiğim sebeplerden yüzde doksanbeş nispetinde Türkiye harbe

girmez fikrinde idim. Ya şimdi İngilizler bizi haps veya hudut haricinde tard ederlerse... Para da bir-iki ayda bitecek. Muayehane açıp hekimliğe başlamak zaruri. Açarsam o da masraf isteyecek. Ya bizi hapis veya tard ederlerse o da gidecek. Beklemekten başka çare yok. Bir müddet bekledim. Birtakım Türkleri İttihatçı diye hapsettiler. Bize dokunmadılar. Emniyet hasıl ettim. Gittim Şâri-i Abdülaziz'de Atabet-ül Hadra cihetindeki ucunda evkafa ait beş odalı bir evi tutup muayenehane yaptım. Buraya da masraf oldu. Kazanç da yok. İlk ay sadece oniki riyal kazandım. Bizim bugünkü para ile ancak onbeş lira eder. Hiç. Bir hale geldi ki paralar suyunu çekti, yirmi gün eve et alamadım. Karım birgün pek kederli bir halde "Ne kadardır et yemedik" dedi. İçim parçalandı. Baktım bir kuruşum var. Gittim, et alacağım. Kasaba söylemeye utandım. Sonra yüzüme kızdırıp bir kuruşluk et ver dedim. Eti eve getirdim, verdim. Hemen Heliopolis'i bırakıp muayenehaneye taşındım. Apartmanın yarısı muayenehane, yarısı ev oldu. Hem masraf azaldı, hem de kazanmaya başladım. Türklerden eczacı **Âtıf**'la tanıştım. Çok iyi insandır. Saf, temiz. Zeki ve nükte anlıyor. Hele hoşsohbet. Kardeşi **Vedat** da eczacı. O da iyi çocuk. Yalnız **Vedat**'ın o vakit bazı kadınlarla lâubali hali vardı. Ben ise evlendiğimden beri pek namusluyum. Bu halimden onu o kadar sevmezdim. Elbet gençlik işi di. Şimdi ağırbaş olmuştur. Gençliğinde kendi yaptıklarımı hep unutmuşum da onu ayıplıyordum. Onlar yine bir Türk eczacı olan **Sabri** ile beni tanıştırdılar. **Sabri** de Salîbede eczanesinde akşamları muayene yapmamı teklif etti. Memnuniyetle kabul ettim. İkindiye kadar evde, akşam orada hastaya bakmaya başladım. Baktım ki **Sabri** çok iyi bir gençtir. Cahil, fakat çok zeki, nükteden derhal anlıyor ve güzel nükte yapıyor. Sonra iyi kalbli ve namuslu adam. Türklüğünü, vatanını seviyor. Çok sevdim. Dünyada sevdiğim, emniyet ettiğim

adamlar pek azdır. **Vedat, Sabri, Atıf** işte bu az olan sevdiklerimdendir. **Sabri** Şam Tıbbiyesinden çıkmıştır. Esasen Trablusşam Türklerindendir. Orada halis Türk köyleri vardır.

Mısır hayatımızın, orada gördüklerimizin çoğunu Türk Tarihinin Mısır kısmında yazdık. Burada yazmadıklarımızı yazıyoruz:

Mısır hükümetine diplomamızı gösterip tababet icrasına müsaade aldık. Bu müsaadeyi daima en büyük maişet vasıtası olarak saklar ve yanımda taşırım. Bu sefer Paris'e gelirken de getirdim.

Muayenehane eşyasını ve lâzım âletleri ucuz çıkardım. Sandalyeleri kendimiz boyadık. Muayene odasının eşyasını beyaz leke yaptık. Eski eşya aldık. Yüzlerini hanım yaptı. Boyalarını da beraber yaptık. İlk aylar kazanamıyordum, masraf çıkmıyordu. Her ay bir elmas rehine koyuyordum. Sonra kazanmaya başladım. Faizlerini verdim. Yedik, içtik. Lozan'dan avdetten sonra İstanbul'da ikibin beşyüz lira gönderip bu elmasları kurtardım. İstanbul'a gönderdiler. Hanım'a teslim ettim. Bu sıkıntılı zamanımda idi. İngilizler bana elli lira altın maaşla hastahanede hekimlik teklif ettiler. Kabul etmedim. Muhtacım, fakat bana ağır geldi.

Hanımın bir huyu vardır: Elmas takmayı sevmez. Bir elması iki gün takar, bıkar. Kuyumcuya götürür bozdurur, başka şekle koydurur. Onu da iki gün takar, yine bozdurur. Masrafı da pek çoktur. Önüne gelene para ,elbise verir. Sonra da hasisliği tutar yemeği kısar, sonra yine cömertliği başlar. Bu hali hâlâ böyledir. Hiç bir halinde zaten sebatı yoktur. Gelgeçtir. Bu onun en mümeyiz huyudur. Çok caprise sahibidir. Bu huylar babasından da aynen vardır. Bu bozdurmalarda tabiî çok zarar ettik. Bir kısmını satıp başka aldı. Tabiî bu da zarar. Bereket versin çoğu rehinde idi de bu muameleden kurtuldu.

Artık işim iyi idi. Yaşıyoruz. Hattâ aciz kalmış bazı vatandaşlara da ufak tefek yardım edebiliyorum. Ayda kazanç yirmibeş Mısır lirasından aşağı düşmüyor. Bugün kü bizim para ile ikiyüz altmış lira kadar eder. Yüz Mısır lirasına kadar da çıktığım ay oluyor. Mısır'da Türk hekimine, Türk malına, Türk'e itibar vardır. Ahali harp dolayısiyle Türklerle temas etmeğe İngilizler'den korktukları halde yine kazanıyordum. Demek harp vaziyeti olmasa daha çok kazanacaktım.

Hanım yine huysuz. Ne olacak bilmem? Huy canın altındadır; can çıkmayınca çıkmaz derler. Görüyorum ki, çok doğrudur. Artık terbiye ve islâh ümidlerim de yok. Cenevre'den hareketimizde verdiği sözleri hep unuttu. Bu zaten malûmum idi ama rikkatime dokunmuştu. Zeki, her işi gayet çabuk ve mükemmel öğrenen bu kabiliyete acıyorum; fakat çaresiz.

Hanım hergün sinemaya gidiyor. Şaşılacak şey. Bu kadar iptilâ görmedim. Yalnız çıkmıyor, hizmetçi kızla gidiyor. Buna rağmen yine şüphe ediyorum. İşi bırakıp takip ediyorum. Sinemada ne yapıyor diye arkasına oturuyorum. Aslâ şüphe edecek ufak bir şey görmüyorum. Bir aralık gözleri görmez oldu. Dedim sinemaya ara ver. Veremiyor, bu kadın aklına eseni yapmazsa hasta oluyor. İlâ yapmalı ki ferahlasın. Ama saçma, ama muzır şey; mutlaka yapmalı. Bin zorla iki-üç gün ara verdi, gözü iyi oldu. Yine gitti. Bu sefer bir hafta sonra gözünde nezif oldu. Bütün hadîka kanla doldu. Kör oldum diye ödü koptu. "İşte, al sinema! Sen yine söz dinleme!" dedim. Körlüğün geçeceğini temin ettim. Tabaka-yı kuzhiyeyi oynatmak için Eterobin, sonra Ezerin damlattım. İltisâksız iyi oldu. Yine eskisi gibi gördü. Bundan ders alsana, hayır... iyi olunca yine sinemaya gitti. Yolunda, önünde müthiş uçurum olsa ve bunu iki kere iki dört eder gibi bilse madem ki aklına esmiştir o yolda devam eder. Hayret!...

Heliopolis'de iken yiyecek bulamadığımız esnada maymun isterim diye tuttumuş, dilinden kurtulmak için bir çift maymun almıştım. Biri dişi, biri erkek. Tuhaf, bilmezdim. Maymunun erkeği günden güne zayıfladı ve halsiz düştü. Artık yerinden kımıldıyamıyordu. Ne oluyor diye gizlice dikkat ettim. Nihayet gördüm ki dişi erkeğin zekerini mütemadiyen emiyor. Erkeğin altına baktım akıntıya, irine benzer şeyler var. İş anlaşıldı. Maymunun dişisi de erkeğini eritip yiyor... Hayvan öldü. Öteki de bir gün kafesten fırsat bulup kaçtı. Kurtulduk...

Şimdi Kahire'de hanım yine maymun istiyor. Ne dedimse olmadı. Olmaz desem günlerce kavga etmeli, uykusuz kalmalı. Nihayet yine alır. İyisi mi bunlarsız alsın. Sustum, kurtuldum. Aldı. Herşeyde sebatsız olan bu kadın bazen istediğinde müthiş sabit kadem. Maymunu zincirle balkona bağladı. Maymunun pisliği pek fena kokuyor. Sıcak memlekette de... Çekilmez bir koku. Çektik. Fakat eğlenceli hayvan. Nereye baksanız o da oraya bakıyor. Meselâ bir göğe, bir de yere bakın; o da oralara bakıyor. Siz bir şey yapın, o da yapıyor. Maymun gibi taklitçi derler ya. Pek doğru. Maymun taklitçi bir hayvandır. Çocuklara pek düşman. Yanımızda beş yaşlarında **Nâime** adında bir Mısır'lı kız var.

Hanım çocuk için çıldırıyor. Çocuğu olsun diye türlü ilâç yapıyor. Olmuyor. Benim zürriyetim yok zannederek başımın etini yiyor. Nihayet mikroskopla bizim meniyi gösterdim. Anlattım. Hayvancıkları görünce sustu. Kabahat kendisinde. Çünkü çocukluğunda peritonit ve zimene uğramış, karnına su dolmuş, demek fibrinler çöküp taazzuv etmiş. İltisâklar yapmış, nefirlerinin deliklerini kapamış. Çocuğu olmaz. Çocuk olsun diye hâlâ uğraşır, rahmine birkaç defa bana ameliyat da yaptırdı. Olmuyor. Bu sebeple evlâdlık almak hevesine düştü. Bana piçhaneden bir kız aldırdı. Bakamadı. Bakmasını bilmiyor. Ben hekimim, söylüyorum, beni de dinlemiyor. Bu kadında din lememek asıldır. Hem de ne dersem aksini yapar. Tuhafı zekâma ilmime de kânidir. Güya beni çok seviyor. Öyle de de görüyorum. Fakat insan sevdiğinin dediğini yapar, onu üzmekten korkar. Bu aksini yapar, beni üzmekten de keyif duyar. Şaşılacak şey!... Sevdiği bu çocuğu beş-on gün sonra ağladığı vakit döğmeye başladı. Hem de adamakıllı döğüyor. Birkaç gün sonra sekiz aylık zavallı masûm hanımı yanına yaklaşır gördüğü vakit yüzünde korku alâmetleri göstermeğe başladı. Ağlardı. Yüreğim parçalanırdı "Döğme! vicdanın, insafın yok mu?" desem daha fazla döğerdi. Ne diyeyim. Bende günah yok. Çocuğun kaderi bu imiş dedim ama daima yüreğim parçalandı. O kadar... Yani ben de onunla çektim. Derdime katılan bir dert de de bu çocuk oldu. Nihayet bakımsızlıktan, dayaktan öldü. Kurtuldu.

Naime adındaki çocuk da evlâdlık idi. Bu kız gider maymuna uzaktan bir şey yapar, ya bir şey söyler. Maymun derhal dişlerini gösterir, üstüne sıçrar. Zincirlidir yetişemez. Bir iki atlayıp yetişmeyince başını öbür tarafa çevirip bakmıyor gibi yapar. Halbuki yaklaşsın diye bunu yapıyor. Çok hilekâr bir mahlûk. Maymunun hilekârlığı malûm ve meşhurdur. Yaklaştığını tahmin edince birden atlar. Ekseri pençesini kızın eline değdirir. Eleri çizik içindedir. Halbuki maymun hanımdan müthiş korkuyor; çünkü bir-iki müthiş döğdü. Benden de korkar; ben de döğdüm. Yanına vardık mı elimizin üstüne elini boynunu kor. Sevdikçe "Hı, hı" diye sürûrunu gösterir bir ses çıkarır. **Nâime** kızdırırken Nâime'yi azarlar ve kıza vurur gibi yapmasak keyfinden zıp zıp sıçrar ve boyuna sürûr sesini çıkarır. Zeki hayvandır. Korkutmak istersenız dudaklarınızı açıp dişlerinizi gösteriniz. Ödü kopardı.

Hanım maymunun eline ayna verirdi. Alır bakar, kendini görünce türlü hareketler yapar ve söylenir, nihayet

aynanın arkasına bakar bir şey göremeyince aynayı bırakır. Gülerdik. Patlıcan ve domates'i pek seviyor. Bunları yemesi de ustalıklı. Yer, kabuğunu hiç zedelemeden üstünde bir habbe etinden bırakmadan ince bir zar halinde bırakır, atar. Derdim ki: *İnsanların çoğundan daha nazik.* Yediğini avurtlarına dolduruyor. Avurtları şişip sarkıyor. Arada omuzu ile oraya vuruyor. Bir kısım ağzına geliyor, çiğneyip yutuyor, bitince yine vurup yiyor.

Kahire'nin hayvanat bahçesi güzeldir. Bu şehrin bir takım güzel bahçeleri var. O bahçenin maymun kısmı pek zengindir. Oraya gezmeğe giderdik. Bunların seyri pek eğlencelidir. Bir gün baktım bir maymun yavrusunu sırtında taşıyor, öyle direklere çıkıyor. Yahut yavru anasının karnını dört eliyle kucaklayıp tutuyor. Ana öyle geziyor. Ana bir aralık sandığın üstüne çıktı. Aşağıda kalan yavru da çıkmak istedi, çıkamadı. Ana tıpkı insan gibi elini uzattı. Yavru da bir elini verdi. Tutup yukarı aldı. Bir aralık bunlara bakan uşak darı gibi ince bir yem serpti. Hepsi üşüştüler. Şimşek sür'ati gibi bir çabuklukla elleri ile toplayıp ağızlarına atıyorlar ki şayan-ı hayret. Hepsinin iki avurtları gittikçe şişiyordu. Baktım bir tanesi ve hepsinin irisi yem toplamıyor. Yavaş, yavaş bizim tulumbacı kabadayı yürüyüşü gibi bir yürüyüşle dolaşıyor. Şaştım. Derken sebep anlaşıldı. Bu iri maymun yere eğilip darı toplamakta olan maymunlara göz gezdirdi, bir maymunun kulağından tutup kaldırdı. Maymun ciyak ciyak bağırdı ve fakat put gibi durdu. Büyük maymun elini bunun ağzına sokup avurdundaki yemlerini aldı, kendi ağzına attı. Bu sefer diğer eliyle diğer kulağını tutup evvelce tuttuğu kulağını bıraktı ve bu eli ağzına sokup öteki avurdundaki yemi de alıp kendi ağzına attı. Maymunu bıraktı. Zavallı maymun yeniden toplamağa başladı. İşte maymunlarda da tahakküm, istibdat, zulüm... Kuvvetin tegallübü... Şu iri maymun padişah gibi... İnsanların bu maymunlardan ne farkı var?!.. İri maymun yedi ve gezdi. Yemeği bitince yine bir bakındı. Demek avurdu iyi dolmuş bir maymun arıyordu. Bir başkasını yakalayıp onu da eşkiyavâri soydu. Bu zavallının da sa'yinin bütün mahsulü gitti.

Bizim maymuna hanım dar ağızlı şişeye bir fıstık koyup veriyordu. Onu almak için şişeyi alt-üst etmesi, sallaması, parmağını sokması eğlenceli bir şeydi. Birgün bir fıstığı yirmi kadar kâğıda sarıp verdi. Tuhaf... Maymun sakal-ı şerif bohçalarını açar gibi bunları birer birer ve muntazaman açıp ata ata fıstığa vasıl oldu ve yedi.

İngilizler Türklerden İttihatçı olanları tevkife başladılar. Karşımızda göz hekimi bir Türk vardı. Onu da hapsettiler. Zavallı aklını bozdu. Bizim hanım onun hanımı ile pek ahbaptı. Bu suretle hallerine dair bir çok malûmat aldım. Kadın kocasından şikâyet eder, herşeysini söylermiş. Zaten bu hemen bütün kadınların âdetidir. Kocalarını sevse'er de yine birbirlerine zemmederler. Bizimki de beni onlara zemmetmiştir, şüphem yoktur. Bu aile hakkında başkalarından da malûmat aldım. Baktım ki müstesna bir süjedir. Bu ahvali bir opera-komik halinde tertip etmekten bir türlü kendimi alamadım. Bulunmaz bir mevzu. Artist duygusu olan böyledir. Yazıları sonra kendilerine en büyük belâları getireceğini gün gibi görseler yine artistlerin el'erinde değildir, vaz geçemezler. Nitekim şair ve muharrirlerin çoğu her millette, yazıları ile türlü belâlara uğramışlardır. Nitekim ben de Türkiye'den bunun için kovuldum. Keza eczacı **Nasuhi**'yi de yazdım. Bu adam bana bir-iki hasta yolluyor, yüzünden beş-on para kazanıyordum. Yazdığımı haber alınca düşman oldu, aleyhime propaganda yaptı. Fırsat düştükçe hastalarımı geri çevirdi. öyle olacağını elbet derkediyordum, ama vaz geçmek elimde değildi... Birinci için Hekim **Mâil Efendi** (Alafranga mı, Alaturka mı?) adlı gülgülü -opera- yı yazdım. Böy-

le bir fırsata malîk olduğuma çok sevindim. Bizim hanım bu hanımla bozuştu. Zaten kimle görüşse ilk, fevkalâde dost, az sonra kanlı bıçaklı düşman olur. Bunun istisnası yoktur. Herif de eser yazdığımı haber aldı. O da benim aleyhime bir şeyler yazmış. Yığın ile sahifeler. Ama herif artist değildir. Ve yazı yazamaz. Hem bizde onunki gibi iyi bir mevzu yok ki... Bana biri verdi. Okumadım bile. Herife bizim bir garazımız yok. Biz nefis ve sanat eseri bir vakayı tespit ettik. Bu aile vatansız ve milliyetlerine hâin bir aile'dir.

Yanımda bir eczane var. Türk. Adı **Nasuhi.** Arada uğruyorum baktım ki, bu defa enteresan bir sanat şahsiyeti. Mal bulmuş mağribiye döndüm. Aylarca ve hergün devam edip halini müşahede ettim. Vakalarını hikâye ettirmek yollarını buldum. O farkında değil, şecaat arz ederken merd-i kıptî sirkatin söyler derler. Öylece böbürlene böbürlene türlü vakalarını hikâye etti. Çıkıyor, not ediyorum. Onun dükkânının üstünde doktor **Şerafüddin Mağmumi** oturuyordu. Birgün ona bu eczacının fevkalâde bir mahlûk olduğunu söyledim. "Oo... dedi, öyledir. Fakat bilmez misin evinde daha neler vardır." Ona da bildiklerini hikâye ettirdim. Şayanı hayret şeyler... Bu adam Haydarpaşa'da hastahanede havancı imiş. Hatırlarım, **Abdülhamid** zamanında ispirtosuz kınakına icadı, şatafatla ilân edilmişti. Hocalar, Padişah memnundu. Mucide nişanlar verilmişti. İspirto müslümanlıkta haram ya. Sonra tıbbiye mektebi kimya hocası küülsuz kınakına hülâsası olmaz deyip tahlil etmiş, ispirto bulmuş. Meğerse sahtekârlık imiş. Bunu da yapan bu eczacı imiş. Sürülmekten korkup Mısır'a kaçmış imiş. Mısır'a gelince ise yine "Ben ispirtosuz kınakına yaptım. Halife-i müslimîn Mısır müslümanları istifade etsin, günaha girmesin diye beni yolladı." suretinde işe başlamış. Zengin olmuş imiş. Bu adamı da bir opera-komik halinde yazdım. Güzel bir eser oldu.

Adı "El eczaciyün-Nâsıh" dır. Birisi bunu Mısır havaları ve dansları ile bestelese çok eğlenceli ve ibretli bir piyes olur.

Ben Paris'teki programıma da devam ediyorum. Altı opera ve opera-komiği tercüme edip bitirdim. Türk tarihine dair tetkikatı ilerlettim. Bilhassa Mısır kısmını bitirdim. Yerinde tetkik çok iyi oluyor. Ermeni tarihini yazdım. Türk şiirine dair tetkikata başladım. Gece gündüz çalışıyordum. En aşağı oniki saat, onsekiz hattâ yirmi saat çalıştığım da çok oluyor. Vücut dayanıyor. Muayenehanede çalışıyorum; hasta geldikçe bakıyorum. Gidince çalışıyorum. Eczaneye gidiyorum. Orada da eserin bir kısmını da **Sabri**'nin para masasında yazmışımdır. Bu kadar çalışmamın sebebi de var. O da karım. Hergün çalışmamdan şikâyet ediyor. Bu bir müşkilât. Bazan gelip kitabımın üstüne kapanıyor, mani oluyor da. Karımla konuşmak, beş dakika sohbet etmek mümkün değil. Kara cahil sözleri bana zevk vermiyor. İşte eş derecede malûmatlı biri ile evlenmemenin neticesi. Ama böyle kadını da nerede bulmalı. Bizde bilhassa. Hadi bundan vazgeçtim. Konuşacağım. Fakat bizim karı kadınlığa mahsus oyalayıcı sözleri de bilmiyor. Demek bir şey yok; fakat üstüne de belâsı var. İki dakika konuştun mu, derhal takaza, derhal zıd sözler, derhal kavga. Allah dilini sanki bir hançer yaratmıştır. Derhal kalbe saplıyor. İyisi mi kaçmalı. Boş durunca da bu derdi düşünüp inlemeli. Okuyunca insan unutuyor. Dedim: "Tam çareyi buldum." Kendimi büsbütün tetkikata ve telifata verdim. Bu suretle itiraf ederim ki, bu kadar çok eser yazmama karım sebep olmuştur. Vakıa böyle bir cehennem hayatı içinde salim bir fikir olması güçtür; eser yazmak mühim meseledir. Hattâ sonraları bacanağım bana arada "Şaşıyorum bu hayat içinde bu eserleri nasıl meydana getiriyorsun" demiştir. Doğrudur. Fakat ben çalışırken oluyor, cehennem cennete tahavvül

ediyordu. Elbiseme, çamaşırıma, temizliğe bakmaz. Çok çamaşırım düğmesiz ve sökük idi ve böylece eskirdi. Benim buna aldırdığım yoktu.

Nâime'yi hergün döğüyor. Bunda kabahat, usluluk meselesi yoktur. Canı ister, döğer. Bir akşam üzeri eczanede hastaya bakıyorum. Telefon... Baktım hanım evden telefon ediyor. Sesi korkudan titriyor. "Aman, koş!" diyor. "Hasta mı var?" dedim. "**Nâime** ölüyor" dedi. Hastayı bıraktık, koştuk. Ne bakayım **Nâime** yerde, kan içinde, çenesinin altı bir parmak boyunda açılmış. Hemen diktim. Sonra niye olduğunu sordum. İtiraf etti. Bu beş yaşındaki çocuğu döğmüş, sonra bir kolundan tutup savurmuş, savurmuş bırakıvermiş. Kız çenesi üstü yere düşmüş, yer taş. Deri çene kemiği ile taş arasında kesilip ayrılmış... Derhal damarları bağladım. Yarayı diktim.

Yanımızda hizmetçi dayanmıyor. Hepsini döğüyor. Beş-on günde kaçıyorlar. On beş yaşında bir Mısırlı kız aldık. Ertesi günü hadi dayak başladı. Bir de üstüne kızı aç bırakıyor. Bir de yeni icad: Abdesthaneye hapsetmek. Bir gün, iki gün kız gece gündüz abdesthanede kapalı, hem aç. Söyle faydası yok. Zorla çıkar; yine sokar ve bu sefer benimle didişir. Ne ağzım, ne yüzüm kalır. Ben mâni olsam da gidince daha beter döğüyor. Birgün eczanedeyim. Kız abdesthanede kilitli hapis. Hanım evden gitmiş. Kızın canına tak demiş. Abdesthanenin yüksekte bir ufak penceresi var. Zorla oraya çıkmış, pencereden geçmiş, dışarı sarkmış. Aşağısı on metre yüksekliğinde bir harabe yer. Kızın anlattığına göre korkmuş, atlıyamamış, tekrar içeri girmek istemiş, onu da yapamamış, yorulmuş, eli tutmamış, düşmüş, ayağı kırılmış. Onu eczacı **Nasuhi** görmüş. Çünkü orası virane. Hem bizim evin, hem onun eczahanesinin arkası. Eser yazdığımdan haberi var, bana düşman olmuş idi. Derhal yanımızdaki karakola gidip "**Rıza Nur** hizmetçisini pencereden attı" demiş. Kızı polisler karakola almışlar. Bereket versin doktor **Şerafüddin** de görmüş. Onun muayenehanesi bu eczanenin üstünde. Allah razı olsun doktor derhal bana telefon etti. Kendisi de karakola gitmiş, "Tedabir-i ibtidaiyye yapayım, hastayı muayenehaneye nakledelim.." demiş. Ben yetiştim. Kız da sedye ile geliyormuş. Bizim muayenehaneye aldım. Masaya yatırdım. Ayak kırık. Alçı sargı yaptım. Kızı okşayıp gönlünü aldım. Hanım da geldi. Marifetini gördü. Ağlamaya, feryada başladı. Kıza acıdı. Eee... O turşu ne idi, bu perhiz ne?... Hemen kızın babasını buldurdum. Bir hammaldı. İyi bir adamdı. Eline yarım lira sıkıştırdım. Kızına tenbih etti: "Ben bu evde durmak istemiyordum. Babam razı değildi. Pencereden kaçmak istedim. Düştüm" diyeceğini öğrettik. Ertesi günü müddeiumumi muavini geldi. Babasını alıkoymuştum. Böyle dediler. Hapisten kurtulduk. Vatancüdâyız. Harb-i Umumî. Maişet kaygusu ve cidali, ilmî çalışmalar, karının huysuzlukları, bir de üstüne böyle belâlar... Çekilir şey değildi. Hem de ne çirkin iş... Âlemden utanıyorum...

Ben kıskançtım ama hanım benden kıskançtı. Eve ufak bir kedi almıştı. Kar gibi ak idi. Adını pamuk koymuştu. Kediyi severdi. Sevme üç gün geçmedi, kediyi de döğmeye başladı. Ama nasıl döğme, yerden yere çarpıyor. Hayvancık delik arıyor. Hanımı gördü mü hemen kaçıyor. Bazan yakalıyor, seviyor. Sevmesi de tuhaftır. Eli kurşun gibidir. Hafif hafif okşamasını bilmez. Hayvan sevilmiyor, hakikatte döğülüyor; sindikçe diniyor. Yine her sevmenin sonu da dayaktır. Beni dahi sevmesi öyledir. Mutlaka bir yerimi acıtır. Ya eliyle, eliyle olmazsa diliyle Sorardım: "Bu nasıl sevmedir? Görülmemiş şey!..." Cevabı: "Debbağ sevdiği deriyi yerden yere vurur." "Aman, ne deri olayım ne sevileyim" derim. Meselâ öpecek. Herkes gelir öper. Hayır bu çağırır. Yanına gitmeli. Pekiyi!

Madem ki öpeceksin sen başını uzat. Hayır eliyle boynunuzu tutar, pehlivan güreşi gibi birden ve şiddetle çeker. Kendisine getirir, öper. Çeneden kafadan tutar; kafanızı protal bir surette muhtelif vaziyetlere kor. Boynumdaki mafsal ekseriya küt küt eder. Sanki dal kağırıyor... Allah bilir hemen daima boynumda bir mafsal yerinden çıkacak diye korkmuşumdur. Çıkar da... Çıkması da müthiştir.. Ani ölüm. Bu sevilme değil ki işkence. Bir şeye başladı mı çabuk bitmez. Öpüyor değil mi, şap şap... Sonu gelmez. İnsan bıkar, usanır, hattâ iğrenir.

Kedi selâmeti benim muayene odasında buluyor. Zeki bir kedi idi; bunu keşfetmişti. Bir kaç defa dayak yerken hanımın elinden almıştım. Haline acırdım. Çünkü bir defa dayak yiyor, sonra da benim halimde, mazlum yani hemhal ve dert ortağı. Sonra da sevimli. Bu sebeplerle seviyorum. "Pamuk!" derim, ses verir. "Gel!" derim, diğer bir makamda ses verir. Sanki konuşurdu. Sesinde mazlumlara mahsus bir ahenk vardı. Birkaç defa karıya "Döğme!" dedim. Hem daha çok döğdü, hem de bana "Kediyi seviyorsun galiba, onunla yat!» dedi. Kızıp söylenmemek daha ucuz. Kedi gelir, yüzünü gözünü bana sürer. Ben kedi ile konuşmayı bırakıp okumaya dalınca o sandalyada arkama gider orada yatar. Saatler geçer, kımıldamaz. Elbet acıkıyor ama gitmiyor. Zaar dayak yemekten ise yemek yemekten vaz geçiyor. Bir gün pek rikkatime dokundu; kediye bir şiir yazdım. İlk beyitini önce bir kâğıda yazmışım. kâğıdı da masanın üstünde unutmuşum. Hanım geldi beyiti gördü. Aklımda da. Şu idi:

Pamuk! A, zavallı kedi!
Kim sana bize gel dedi?

Kızılca kıyamet koptu. "Sen kediyi mi himaye ediyorsun. Öldüreceğim işte... ilâ." dedi. Bereket versin şiirin diğer kısımlarını kitap yaprakları arasına saklamıştım. Onu da görseydi felâketti. Hanım gitti. Derhal şiiri

çıkarıp bu beyti de, hepsini de yırttım. Pencereden attım. Çünkü ben yok iken çekmeceleri anahtar uydurup açar, uyduramazsa kırar, herşeyimi karıştırırdı. Bu pek merak ettiği şeydi. Ben böyle şeyleri büyük kitapların yaprakları arasına kordum. Kitap karıştıramaz. Ondan bir korkusu vardır. Nitekim gelen bütün mektuplarımı da iptida o açar, sonra bana verir. Bırakmayıp da başıma belâ mı alayım. Ses çıkarmam. Onyedi yıldır bu hâlâ böyledir.

Nihayet kedi birgün savuştu gitti, kurtuldu. Ben de seviyordum ama gittiğine keder edeceğime kurtulduğuna sevindim. Çünkü insanın önünde bir zulüm yapılır. yardım elinde olmazsa ızdırabı müthiş oluyor. Halbuki ben hayvan sevmem desem doğrudur. Bu kediyi severdim. Galiba sebebi hemhâl oluşumuz idi.

Bir belâ da kadın hastalardı. Hanım iptida kadın hasta kabul etmememi teklif etti. Bin belâ ile bunun olamıyacağını, aç kalacağımızı söyleyip iknâ edebildim. Bu sefer "Kadın gelince ben de beraber bulunayım" dedi. "Canım, hastanın sırrı olur, istemez. Böyle şey görülmemiş, işitilmemiş, ilâ..." dedik. Ne ise o da geçti. Bu sefer benden gizli muayene odasının kapısına burgu ile beş-altı delik delmiş. Bu deliklerden odanın her tarafını görmek mümkün. Kadın geldi mi, haberin yok, deliklerden seyredermiş. Belki de erkekleri de. Birgün gördüm. Ne desem olmaz, ne yapayım? Çare yok. Birgün bir kadın hasta gelmiş, içerdeyim. Uşak haber verdi. Kalktım. "Otur!" dedi. Oturdum. Oturmasam kıyamet kopar, hastadan utanırım. Kendi gitti geldi. "Olmaz, bu kadını geri gönder. Bu hastaya bakmıyacaksın." dedi. "Niye?" dedim. "Güzel." dedi. İllallah... Bir çeyrek uğraştım İknaa çalıştım, olmadı. Sertlenecğim. Baktım gürültüye başladı Hasta işitecek, büsbütün rezil olacağız. "Pekiyi!" deyip kurtuldum. Gitti, uşağa söyledi. Hastayı, hekim yoktur bugün gelmiyecek dedirterek yolladı.

Yalnız hasta değil, eve bildik, hatta akraba bir kadın gelse, ona bir lâkırdı söylesem, hele terbiye icabı nazikçe bir söz söylesem kıyametler kopar idi. Ne yapayım, onun yüzünden kadından kaçarım. Zaruri olursa somurtur otururum. Yüzüne bile bir kere bakmayıp yere bakarım. Tabii herkes de bana «Ne soğuk herif» der. Desin ben razıyım. Bizim karı başımın etini yemesin de...

Hele kızkardeşi umacısı idi. Sonra İstanbul'a döndüğümüz vakitlerde idi, yanılayım da ona birgün bir sözle hitap edeyim... Onlar da bize daima misafir gelirler. Geldiler mi hemen odama çekilirdim. Sade ve zaruri olarak yemekte beraber olurduk.

Yine Mısır'da bir gün hastalarla meşgulüm. İçerde hiç işitilmemiş bir gürültü oluyor. Kulak verdim. Şiddetli darbeler ile notasız bir mandolin sesi, maymun, kaz, kedi, boş teneke, tavşan seseri ve bir kahkaha birbirine karışık acı bir şey. Koştum. Ne bakayım?... Bizim hanım maymunun kuyruğuna kediyi, ona kazı kaza tavşanı, tavşana çöp tenekesini bağlamış. Kendi alçak bir iskemleye oturmuş. İkide bir çalgıya bir darbe vuruyor. Bu hayvanlar ve cemad silsilesi ürküp harekete geliyor, birbirine karışıyor. Maymun korkusundan pencereye çıkmış bağırıyor, kedi ona asılıp sarkmış, tüyleri kabarmış tıs tıs ediyor. Kaz tortop olmuş yuvarlanmış, kanatlarını çırpıyor gak gak, ilâ... bağırıyor, tavşan kulaklarını sırtına yatırmış sinmiş. Anlaşıldı hanım eğleniyor. Müthiş bir eğlence sahnesi. Hayret... Bir şey demedim. Çıktım. Ne diyeyim? Diyeyim de belâyı bulayım mı? Belki beni de bunlara bağlar!... Dersiniz ki: "Canım nasıl bağlar?" Mis gibi bağlar. Bakın nasıl? "Ben bağlatmam" derim. O vakit yaygarayı basar, bin küfür eder, komşular, hastalar duyacak diye utanır, korkarım. Bağlasın da sussun ve kurtulayım derim, bağlar. Bu kadın vallahi zır delidir. Bu

yaptığı hiç işitilmemiş bir icattır. Zulümle eğlenmek bunun baş keyfi...

Maymun hınzır bir şeydi. Kapıda oturup hastaları içeri alan uşak birgün nasılsa yanına yanaşmış. Derhal sıçrayıp bileğinin ön kısmını ısırmış, ayırıvermiş. Herif bağırdı. Koştum. Bayılıp yere yıkılmış. Kan boşanmış hemen diktim. Yarası iyi olunca durmadı gitti. Yara sanki keskin bir bıçakla kesilmiş idi. Bu maymunun alt ve üstlerdeki köpek dişleri pek uzun, sivri ve kuvvetli idi. Derhal ısırıyordu. Isırı'an da korkudan ve tabiatiyle şiddetle çekiliyor bu esnada orası bu dişlerle bıçakla gibi kesiliyordu.

İlerde söyliyeceğim gibi çok hasta olmuştum. Sıcak ta beni bitiriyordu. Kahire sanki kuru bir etüve'dür. İnsan tedrici bir güneş vurmasına uğruyor, kanı kuruyor. Benzi soluyor. Mısır'a gelen hiç olmazsa ilk yazlarda dışarı çıkmalıdır. Harp ve züğürtlük dolayısiyle bir yere tebdilhavaya gitmek mümkün değildi. Hayatımdan ümidimi kestim. Bizim karı ise şiştikçe şişti. Boyu ancak yüzelli santimetre olduğu halde sıkleti yüz kiloyu geçti. Yusyuvarlak küp gibi oldu. Ben ise bir deri bir kemik kaldım. Bir şey yemiyordum. Midem ağrıyor, bu halde iken bir gün beni zorla götürdü. Gelin elbisesi giydi. Beraber fotoğraf çıkarttık. Bu fotoğraf durur. Hâli gösterir. Yüzüm, derdimi ifade etmektedir. Ne ise dehbiyede oturalım dedim. Nil içinde bir dehbiye tuttuk. Dehbiye gemidir. serince oluyor. Maymun da beraber. Diğer bir uşağımız var. Sandal ile dehbiyeye yanaşır. Maymun üstüne atlar, yanağından ısırır. Bıçak gibi keser Herif kayığın içine yıkılır. Kanlar boşanır. Hemen herifi yukarı aldık. Âlet de yok. Bereket versin dikiş iğne ve ipliği varmış. Baktım kemik gözüküyor. Deriyi ve adale-i mağbeniyyevi parçalamış. Halbuki bu adale pek kuvvetlidir. Ameliyat-

lardan bilirim. Tekallüsü esnasında adeta değme bıçak kesmez. Hepsini diktik.

Dedim ki: "Bana belâ yetmiyor da bir de bu maymun başımda. Ya burada olmasaydım herif hekim yetişinceye kadar mutlaka öleccktı. Elime bastonu aldım, maymuna vurdum, vurdum. Ölü gibi serildi. Maksadım öldürmekti. Sonra da tekrar canlanmasın diye baş aşağı ve boynuna kadar suya batmak üzere sarkıttım. Hanıma da müthiş bağırdım. Ne ise hiddetimin şiddetini ve tehlikeyi görünce hanım ses çıkarmadı. Hâlim yok. Hastayım, canımla uğraşıyorum. Odaya girip yattım. Ben girince maymunu sudan çıkarmış. Biraz sonra da maymun canlanmış. Kurtulamadık. Dehbiyeden pek istifade edemedim. Bir ay sonra eve döndük. Bu sefer maymunun, kuyruğunu kesmemi istedi. "Etme!" dedik. Olmadı. "Ne yapacaksın" dedim. Kuyruksuz nasıl olacağını görecekmiş. Yapmadım. Bir müddet sonra hayvana elbise giydirmiş. Hayvan çıkartmak için uğraşmış ve çıkarmış. Sonra elbiseyi sıkı yapmış. Sıkı elbise hayvanın bir-iki yerinde yara peyda etmiş, o yaralar cerahatlenmiş, kuyruğuna da sirayet etmiş. İlâç yutturmak mümkün değil. Azıyor, kokuyor. Nihayet dedim ki bu kuyruğu kesmeli. Hah, istediği oldu. Kloroform verdim, uyudu. Kuyruğu kestim, diktim: Şimdi uyanıyor sanki bir sarhoş... Neler yapıyor?!... Bu hal kloroformdan uyanırken insanlarda da olur. Uyandı. Yerine bağladık. İyice uyandı. Bakıyoruz. Birden başını sağa çevirip kuyruğunu aradı. Bulamayınca bu sefer sola çevirdi, yine yok. Görmeli. Başı bir sağa bir sola sür'atle dönüyor. Göremeyince bu sefer kuyruğu sağ eliyle aradı, olmadı sol eliyle aradı. Bu da bir müddet sürdü. Sonra kalktı, kıçını çevirip bakıyor; yok. Zavallı hayvan bir-iki gün hatırladıkça böyle kuyruğunu aradı. Sonra unuttu. Hanımın hakkı varmış. Seyri tuhaf, gülümlü oldu.

Zeki hayvan, Kânûnusânide ora içip soğuk denen bir serinlik olur. Kokusundan balkonda pençereden dışarda yatırıyoruz. Balkona bir çul koyduk. Akşam uyuyacağı vakit çulun altına giriyor, tıpkı insanlar yorganı sırtlarını örtmek için elleri ile düzelttikleri, birleştirdikleri gibi eliyle çulun kenarlarını altına alıyor.

Bu maymun birgün boşanıp kaçtı. Kurtulduk. Hanımsa ağladı durdu. Para ile arattı. Elhamdülillah bulamadılar. Bir belâ eksik oldu. Yoksa İstanbul'a götürecekti.

Hanım çok yiyor. Hem de aburcuburu seviyor. Midesi daima bozuluyor. Kâh kokulu ishal oluyor. "Müshil al, perhiz et" diyorum. Yapmıyor, İshal onbeş-yirmi gün sürüyor. Sonra peklik başlıyor. Diyorum ki: "Sen sonunda müthiş bir bağırsak hastalığına uğrayacaksın. Çekersin, pişman olursun. Fakat iş işten geçmiş olur. İlâç al, perhiz et" Hayır, dinlemez. Hele ben söyleyince dinlememek asıldır. Zaten lüzum, ihtiyaç, zaruret denilen şeyi bilmiyor. Usul, âdet de bilmiyor. Ferman tanımıyor. İntizam yok. Akla yelken ettiğini yapıyor. Hem de mutlaka aykırı şeyi akla yelken ediyor. Evde onu oraya, bunu oraya atar. Bir soyunur: Elbise burada, yürür potinleri buraya çıkarır, yürür, çorabı oraya çıkarır, ilâ... Oda sergi halini alır. Sonra da hiç bir şeyi yerine koymaz. Sonra arar, bulamaz tabiî. Bu sefer hizmetçiye emreder. Bulamayınca döğe döğe öldürür. Hem de üstüne: "Hiç bir şeyi yerine koymuyorsunuz. Dökünlünüzü ben mi toplayacağım" diye bağırır!... Artık, gayet intizam seven benim halimi düşün. Ne ise kitaba karşı onda bir korku hastalığı var. Onlara el sürmüyor. Benim de başka şeyle alâkam yok. Hepsinden elçekmişim. Esasen karıştırmaz, kıyamet kopar. Zaten benim de kitaptan vaktim yok.

Hazmı güç şeyleri yer; bari vaktiyle yese. O da yoktur. Mütemadiyen yer, aklına geldikçe yer. Ben de heki-

nim. Saatlerinde yemeli. Buna bu kadını ,bin ibram ettim, hâlâ alıştıramadım. Sabahleyin kalkar, kâh birşey yemez, kâh da mükemmel öğle yemeği yer. Öğle yemeğini kâh onda, kâh onbirde, kâh onikide, kâh birde, ikide, üçde yer. Yemekten kalkar. Yarım saat sonra bir şey meselâ bir tatlı veya et canı ister, yine yer. Bir fena huyu da mutlaka ben de beraber yemeliyim. Nice yalvarmışımdır; "Beni bırak ben saatlerimde yiyeyim" demişimdir. Olmamıştır. Bu yemek yemek değil. Dayak yemek. Onyedi yıldır yemek diye dayak yiyorum. Daha fenası var. Bir yemeği sevdim, ondan yiyeceğim, diğerini sevmedim yemiyeceğim. Olur ya... Sevdiğimden yedirmez, sevmediğimi yedirir." Etme, yahu!" de, olmaz. Kavga kopar. Kopmadansa öyle yemek evlâ. Benim de korktuğum kavga. Fena yılmışım... Bir huyu da bana çok yedirmektir. Dikkat eder, ben artık yemiyecek ve doyma tavrı gösterdim mi derhal tabağımı doldurur. Yiyemiyorum be... Olmaz. Onu da yemek lâzımdır. Söz işitmekten, küfür yemekten, hiddet ve halecan içinde ölmektense zehir olsa vallahi bile bile yiyecek bir tatla yerim.

Bir defa altı gün abdeste çıkmamış. Karnında S. İliakum hizasında bir ağrı oldu. Hukne, müshil fayda etmedi. Kıvranıyor. Bir morfin şırıngası yaptım teskin etmedi. Uzun ve eğri bir lâstik boru sokup büyük ve yağlı lavman yaptım. Karnına buz koydum. Bu ağrıyı geçirdi. Akşama doğru abdest de etti. Kurtuldu. Dedim ki: "Görüyorsun ya... Hastalık başlıyor" Kulağına girmedi bile. Yine eski hal. Tuhaf insandır. Hiç ders almaz. En büyük belâlar ve felâketler bile ona ders vermez. Belki te'siri bir gündür. Geçti mi o da derhal unutur. Bunları söylüyorum. Çünkü sonra Ankara'da müthiş hastalanacak. Bu hastalığı böyle kendi eliyle Mısır'da hazırlamıştır.

Bir fena huyu da yüksek kadınlarla görüşmeyi sevmez. Görüştüğü hep ayak takımıdır. Onlarla eğlenir. Sebebi basit: Kendi cahil. Bir de böyleleri kendisine muhtaç. Bundan dolayı ne derse yaparlar. Hizmetçiden de büyük insan almaz. Onların dayağa gelmediğini, derhal kaçtığını çok tecrübe etmiştir. Küçük yaşta ve kimsesiz kızları köylerden alır. Üç beşini birden ve lüzumsuz yere toplar. Zavallılar dayağı yer otururlar. Ne karşı gelebilirler, ne de kaçacakları yer vardır.

Bir hali de beni hiç kimsenin dâvetine yollamaz. Hele gideyim... Kıyametleri koparır. Ben de kimseyi bize yemeğe çağıramıyorum. "Yahu! Bu, hayatta zarurî bir şeydir. Etme!" diyorum. Hayır! Birgün kızdım, zorladım. Cebbarlık ettim. Yemek yaptırdım. Misafir geldi. İçerden herife işittirecek surette "Pis herifleri topluyor. Ben herkesin hizmetçisi miyim? İllâ yemek pişireceğim, ilâ..." diyor. Herifin yanında kıpkırmızı oldum. Adam tabiî anladı; çabuk gitti. Karı ile mükemmel bir kavga. Üzerine yürüdüm. Sen misin yürüyen. Bana bir tokat vurdu. Gözüm döndü; hayvanlaştım. Bir iyice döğdüm. Ama tam... Tokat, tekme, ilâ... Yine de hırsımı alamadım. Elbet senelerle birikmiş. Kaldırıp yere çaldım. Birçok yerinde bereler oldu. Hey gidi **Rıza Nur**... Karı döğmeyi ne müthiş bir ayıp bilirdin... Al işte! Kendin mükemmelini yaptın. Meğerse insanın aklını zıvanasından çıkarıyorlarmış... Üç gün süt dökmüş kedi gibi idi; mum gibi oldu. Dedim: 'Keşke daha evvel döğeydim de yola geleydi." Meğerse üç gün imiş. Üç gün geçti ,o da yine tamamiyle eski aynı şey oldu. Vay anasını... Tatlı söz kâr etmez, bilâkis tatlı söz söyleyince, sevince daha şımarıyor. Nasihat kâr etmiyor değil kulağına bile girmiyor. Maddî ve felâketli vakalar ders vermiyor. Dayak da faydasız. Eh, pekiyi, başka ne yapmalı?... Ne çare var?!...

Bir müddet geçti. Yine bir belâ çıktı. Sebebini hatırlayamıyorum. Müthiş bir kavga ettik. Yine döğdüm ve fena döğdüm. Artık benim de sabır ve kararım elimden

gitmiş. Yabani hayvana dönmüşüm... Ben de artık Kahire'nin sıcağından, gurbetten, müthiş çalışmadan, hanımın dert ve belâsından zayıflamış ve sinirli bir insan olmuştum. Hattâ öfkemi alamamışım da burnunu da hart diye köpek gibi ısırmışım. Kanadı. "Herif! Seninle yaşamam!" dedi, gitti. Sonra geldi. Ben de kapıyı açmadım. Kendi kendime "Artık ne olacaksa olsun bitsin" dedim. "Aç sonra pişman olursun. Bir daha gelmem" dedi. Yine açmadım. Gitti. **Seza Hanım** adında bir Türk kadın tanıyordu. Onun evinin yanında ev tutmuş, geldi eşyasını aldı.

Vaktiyle seraskerin yaveri olan **Zeki Bey**'i çağırdım. Dedim ki: "Vakâ böyledir. Artık bitmiştir. Sen bunun büyük babasının evinde büyüdün. Velinîmetindirler. Bu yalnız bir genç kadın. Yazık olur. Muhafaza et! Hemen babasına yaz. Buradan alsınlar." gitti. Bu kadın doğru ve namusludur; fakat zaman kötü. Ya bir felâkete uğrarsa bu nokta içimi yemeğe başladı.

Anam ne demişse çıkmıştı. Bir belâlısına düşersin demiş, olmuştu. Boşıyamazsın demişti, o da olacak galiba.. **Zeki** benim dediğimi yapacağına onu iknâ etmiş, beni de yola getirdi. Bizim hanım büyükten de atıyor. "O gelip beni almalı" demiş. Namus belâsı gittik, barıştık eve getirdik. Boşayamadık da. Onyedi yıldır her an zihnimizi bırakmayan boşamak fikrini o gün de yine yapamadık. Hâlâ da yapamıyoruz. Neden bu? Kendisi veya bu aile beni yüksek mevkilere mi koyuyor veya koyar? Yok. Beni paraya mı garkediyorlar? — Bir pul gördüğümüz yok. Göremiyeceğimiz de emsali ile malûm. Evde bir rahat mı var? — Yok. Bil'akis ev bana cehennem. Her akşam eve giderken, vallahi, ayaklarım geri geri gidiyor. Ah, daha akşam olmasaydı diyorum. Karı beni seviyor mu? — Öyle halleri var ki, seviyor; öyle halleri de var ki, sevmiyor. Karışık muamma... Bazan öyle halini görüyorum ki, hasta olsam üstüme titriyor, ağlıyor. Ama aynı zamanda yine

bana zulüm yapıyor. Beni namusumdan, iyiliğimden, iktidarımdan medh ediyor; bul dalkavukluk değil, ciddî Çünkü yalan yapamaz, belli eder; fakat böyle sevme yerin dibine batsın. Ben onu seviyor muyum? Benim onu sevdiğim de yok. Yalnız koca vazifesi var. Onu atamıyorum. Ne kadar para isterse sarfediyor, her ne belâ gelse derhal siper oluyorum. Bunların hepsinden müthişi namus korkusu. Bundan bir türlü sıyrılamıyorum. Sıyrılsam boşamak derhal olup bitecek. İşte âleme bir daha rezil olduk. Ben ise bu gibi şeylerden ne utanır, ne çekinirdim...

Bu esnada pek hastayım. Süt dahi içsem hazmedemiyorum. Ev işlerine ustadır. İsterse çalışır, yemek pişirir, ben serasker torunuyum demez. Hem de gayet çabuk yapar. İki kişinin iki saatte göreceği işi bir saatte yapıp bitirir. Bana hergün et pişirdi, bunu makineden geçirdi. Bir ay böyle baktı.

Miralay **Zeki** Sinop'lu ve Çerkesdir. İttihatçılardan kaçarak Mısır'a gelmiş. Orada tanıştık. Pek ahmak bir adam. Ama bu derecesini görmedim. Hem de kara cahil. İngilizler bir takım Türkleri hafiye yazdılar, maaş verdiler. Buna da verdiler. Almadı. Bil'akis kahvelerde İngilizler aleyhine alenen söyleniyor. İngilizler de bunu hapse tıktılar. Müthiş luti, kumarbaz ve bir derece sarhoş. Dünyada bu üç şeyden başka işi yok. Beş parası da yok. İş de tutmuyor. Boş gezenin boş kalfası. Şundan bundan para istikraz edip yiyor. Parayı da alınca derhal kumara gidiyor, para da gidiyor. Hapishaneden bir düziye bana: "Beni kurtar!" diye yazıyor. Ben doğrusu aldırmıyorum. Bir Çerkes hoca var, arada hapishaneye gidip onu görüyor. Birgün muayenehaneye çocukları ile geldi. **Zeki**'nin ricasını bana ve hanıma söylediler, yalvardılar. Bizim hanım cidden büyük zalimdir; fakat kâh da o kadar merhametli bir kalbi vardır ki, belki eşi yoktur. Yani herşeyde böyle ezdadı câmidir. Hem de Fransızların İmpulsif de-

dikleridir. İlk tesirden birden ve fevkalâde müteessir olur. Bana son derece yalvardı. "Pekiyi!" dedim. Ama ne yapayım! Düşündüm. **General Dides** bizim Makedonya ve sonra İstanbul'da tanıdığımız. Ve bu işlerin başında. Gittim, rica etttim. Dedi: "**Zeki,** fena bir adamdır. Aleyhimizde çok söylendi; fakat sen istiyorsun, pekiyi şimdi yapayım. Yalnız bir şartla. Bir daha aleyhimize bir şey söylemiyeceğini taahhüt edeceksiniz." "Pekiyi!" dedim. Telefonu aldı hapishane müdürüne **Zeki**'yi derhal tahliye etmesini söyledi. Teşekkür ettim. Eve geldim. Hanıma söyledim. Arkasından da **Zeki** geldi. "O, geçmiş olsun" dedim. Teşekkür ederim diyeceğine homurdanarak "Bak! dedi, ben senin teşebbüsünle çıkmadım". Sendeledim. O...Üstü bir de azar mı yiyoruz!... Kızdım. Ayıp ama istedi. "Ne ile çıktın?" dedim. Ben buna cevap bulamıyacak, ilzam olunacak zannettim. Dedi ki: "Daima istida veriyordum. Onunla." "Pekiyi, şimdiye kadar kaç istida verdin; öyle ise benden niye imdat diledin, niye **Sefer Hoca**'yı yolladın?" Buna cevap yok. Oturuyordu. Ben suratımı öteye çevirdim. Biraz durdu, gitti.

İşte bir daha... İnsanlar ne âdi şeylerdi. Bu iyiliğe nefsi aldırmadan ne cevap verdi. Ben malımı, evvelce gıyaben işitmiş, biliyordum; kurtaracağım da yoktu; fakat karının zoru ile yaptık. Onun yerine ben **Sabri**'yi, **Atıf**'ı ve **Vedat**'ı kurtarmak istiyordum. Bir daha müracaata yüzüm tutmadı. Halbuki bunlar iyi insanlardı. Yazık oldu. **Sabri**'ye yalnız şu iyiliği yapabildim. O hapishanede kaldığı müddetce eczahenesini idare ettim, hattâ eczacı gibi ilâç yaptığım günler oldu. Malını muhafaza ettim. Kendisine harçlık gönderdim. Üstüne de **Durugeri**'ye olan birkaçyüz lira borcunu verdim. Çıktığı vakitte eline biriktirdiğim, miktarını iyi hatırlıyamıyorum, bir-iki yüz lira teslim ettim. **Atıf** hapsolunca kimsesiz kalan kızkardeşini İtilâfçılar bir fahişe kadın vasıtasiyle İngiliz zabitlerine

vermek, kızı bitirmek istiyorlardı. Derhal ve bu sefer yine İstanbul'dan tanıdığım **Grayüs**'e gidip kızı iki saat içinde oradan hükûmet vasıtasıyle aldım. Katolik papası kadınlar pansiyonuna koydum. Parasını da İngilizlere verdirdim. Kız orada barındı, namusunu kurtardı. Ders ve Fransızca gördü. İngilizler iyi insanlardır. İyilik de böyle biçarelere yapılmalıdır.

.....**Gümülcineli, Miralay Sadık, Evranoszâde Sami** gibi bir takım İtilâfçılar İstanbul'dan kaçıp Mısır'da toplanmışlardı. Bir gün bu itilâfçılar jurnal vere vere beni de Divan-ı Harbe dâvet ettiler. Dâvaları ben İttihatçı imişim; büyük bir para ile isyan çıkarmak için Mısır'a gönderilmiş imişim. Divan-ı Harpten dâvet gelince ev başıma yıkıldı. Dedim: "Bana bir şey değil, bu kadını ne yapacağız? Yalnız bu ne olur? Eyvah!..." Ne çare gideceğiz. Saatimi çıkardım, onu da kendisine verdim. "İşte bitinceye kadar bunları yersin" deyip gittim. Bunu bilmem nereden öğrenmişler. Ben Lozanda iken Mısır gazeteleri Mısır'da ikametim ve hayatım hakkında bir takım makaleler yazmışlar. Bu saat meselesini de kaydetmişler. Divan-ı Harbe vardık. İsticvap ettiler. Bir şey yok. Nihayet harp bitinceye kadar İngilizler aleyhine bir şey yapmayacağıma dair namusum üzerine söz istediler. Verdim. Sonra reis bana dedi ki: "Alman'ların mı, İngilizlerin mi galip geldiğini istersin?" dedi. Bilâ tereddüt "Alman'ların galebesini isterim. Çünkü Türkiye onlarla talihini birleştirmiştir. Ben Türk'üm. Bundan dolayı beni tecziye ederseniz işte elinizdeyim" dedim. Reis: "Bir arzu cezayı mucip olmaz. Siz Türksünüz. Bu da tabiîdir. Görülüyor ki, siz bir namuslu, adamsınız" dedi. Bana viski ikram etti. "Serbestsiniz" Dedim ki: "Ben size bir şey söylemek isterim. Müsaade eder misiniz." "Hay hay" dedi. "Burada bir takım fena Türkler var. Bunlar herkesi jurnal ediyorlar. Bunların bu tabiatıdır. Beni de jurnal ediyorlar. Bunlara inanıp bir

takım zavallı âileleri perişan etmeyin. Beni de bunlar jurnal ediyor. Yazdıkları hep yalandır." dedim. "Nereden biliyorsunuz?" dedi. "Gidenleri her yerde öğünmek için söylüyorlar." dedim. "Evet, doğru. Lâkin biz onlara ehemmiyet vermiyoruz. Versek şimdiye kadar sizi idam etmemiz lâzımdır. Meselâ bir saat evvel bir kadın geldi. **Enver Paşa**'nın Zikarek'de olduğunu söyledi" "Olur şey değildir. O halde boşuna para sarfediyor, bunları besliyorsunuz" dedim. "Zararı yok, Doksandokuz yalan söylerler. Bazan bir tane de doğru çıkar. O da bize yeter" dedi. Baktım doğru. O evvelce suratı asık divanı harp reisi kalktı. Beni merdivenlerden indirdi. Bahçeyi geçirdi. Bahçenin kapısında son derece eğilerek elimi sıkıp beni yolladı... Namusa hürmet eder adamlar.

Divanı harpte **Gunlingum** adında bir mülâzım vardı. Birgün sokakta rastladım. Beni bira içmeye dâvet etti. Konuşurken siz İngilizler dedim. Fena kızdı. Korktum. Nihayet "Ben İngiliz değilim, İskoç'um" dedi. O vakte kadar bunu bilmezdim. İskoçlar İngilizleri hiç sevmezlermiş. İngiliz dersem hakaret sayarlarmış.

Nurettin Mustafa Bey'le ahbap olduk. Bu zat Ohri'lidir. Manastırda idadi mektebini bitirmiş, Kahire'ye akrabasından bir zatın yanına gelmiş. Bu zat evkafta büyük bir memurmuş. **Nurettin**'e bir zengin kadın bulup evlendirmiş. Kahire'de Derbülcemâmiz sokağında büyük ve selâmlıklı bir konak, büyük bir çiftlik. Selâmlığı kütüphane haline koymuş, kitap yığmış, çalışmış ve çalışıyor. Baktım iyi yürekli, zeki, nükte yapar bir zat. Hoşuma gitti. Bilhassa Türkçe, Arapça ve Acemce vasi malûmatlı. "İyi bulduk" dedim. Sonra çok cömert adam. İttihatçı ve İtilafçı bakmaz; bütün Türkler evinde. Onlara para isterler verir, yemek yedirir. **Hüseyin Siret Bey** de bir müddettir orada. O da otuz lira istemiş. O esnada parası yokmuş. **Siret** benden istedi. Dedim veremem. **Nurettin Bey** kefil

olacak dedi. O halde pekiyi soralım dedim. Gittim sordum. Evet kefilim dedi. Bu kadar parası olmamak mümkün değildi. Vermek istemiyordu galiba. Parayı verdim. **Siret** gitti. **Nurettin** ödedi. Bir aralık ben parasız kaldım. **Nurettin**'den onbeş lira ödünç aldım. Onbeş günde tediye ettim. Bu zat hiç durmuyor çalışıyor. Sıhhatine de baktığı yok. Aynı benim halimde. Boynunda da gûşe var. Nasihat ediyorum. Oturmaktan vakit bulup yapamıyor. Gûşe dahici nevinden göğsünün içine iniyor. Birgün birden öldürür. Nitekim bir yıl evvel birgün içinde ölmüştür. Gûşenin büyük damarlara ve kalbe tesirinden olsa gerektir. Bu zatın kütüphanesi pek kıymetlidir. Yirmibeşbin cilt kitap. Asıl mühimi çoğunun Türkçe, Arapça, Acemce olmasıdır. Türkçede, Arapçada, Acemcede şairdi. Arrapça şiir neşrediyor, gazeteler alkışlıyorlardı. Bu üç dili çok iyi biliyordu. Bir Kamûs yazıyordu. Ben orada iken kırk cild olduğunu söylüyordu. Her cild büyük bir şey. Bir cildini gördüm. Her kelimeye kitaplardan bir takım misaller de toplamış. Eski ve yeni Türkçe kelimeler, Türkçede kullanılmış ve kullanılan bütün Arapça, Acemce, İtalyanca, Fransızca ve Rumca kelimeler mevcuddu. Durmuyor, bu lügatla meşgul oluyordu. Arada Türkçe şiirler de yazıyordu. Benim operalar tercümemden heveslendi, kendi de yapmak istedi. Aydayı verdim. Fransızca âdeta bir kelime bilmiyordu. Yeni ve müsbet ilimlerde de cahildi. Türkçe tercümesini yapıp beraber verdim. Biraz tercüme etti. Bilmem bitirdi mi? Bir kusuru vardı yazıp yazıp yığıyor. Hiçbir şeyi neşretmiyordu. Sade Arapça ve Türkçe gazetelerde beş-on makale neşretmiştir. Kendisine çok söylendim, ısrar ettim. Sonra İstanbuldan da birkaç defa yazdım. "Kamusunu bastır. Yazık olur" dedim. Evi müsaid, zengin, "Şuraya bir matbaa yap. Yanında bastır" dedim. Olmadı. "Ya sonra basılmış harften bir kelime bulursam" diyordu. Ben de "Bunları sonra zeyl olarak bir cild yaparsın" dedimse

de olmadı. Çok zorlandım fayda vermedi. Korktum ölür, kitap mahv olurdu. Korktuğum oldu. Zavallı bir yıl evvel ölmüş. Kitap ne oldu. Bilmem. Bu kamus kıymetlidir. Bu adamın bütün ömrünü yemiştir. Türklere, Türk Hükümetine bu kamusu buldurup bastırmak borçtur. Ben orada iken oniki yaşlarında bir oğlu vardı. Bu çocuktan aramalı. Zavallı işittiğime göre karısının servetini batırmış, çiftlik elinden gitmiş. Paris Elsine-i Terakkiye mektebi Türkçe muallimi **"Deni"** Mısır kralının kütüphanesine memurdu. Her yıl Mısır'a gidiyordu. Ondan işittim. Kütüphanesini krala on bin Mısır lirasına satmayı teklif etmiş imiş. Ne oldu bilmiyorum. Keşke bu kütüphaneyi biz alsaydık. Bu felâketine sebep sırf cömertliğidir. Meselâ **Rüstem Bey** adında bir Arnavut ve bizim hukuktan mezun biri evinde yiyip içiyordu. Çok dostu idi. Ona bir çiftlik tutmuş; **Nureddin Bey** altı bin liraya kefil olmuş. Kazanamamış, **Nureddin Bey** paraları vermiş. Kendisi halis Türk idi. Bunları yazdım. Çünkü bu zat mühim, fakat lüzumu kadar tanınmamış bir sima idi. İşte şu muhtasar ve esaslı tercüme-i halini Türk milleti için tesbit etmek vazife idi. Kamûs eğer kaybolursa pek yanarım.

Türkiye harbe girdi; biz Mısır'da kısıldık kaldık. İngiliz ve Fransız donanması Boğaz'a hücûm etti. Hergün Amiralin raporu neşrediliyor. Bunlarda deniyor ki, ilk gün Seddülbahir ve ilâ... istihkâmları döğdüm. Yandı, bitti. İkinci gün yine böyle muvaffakiyetler. "Eh, dedim, İstanbul'a giriyorlar. Türkiye bitti". Sonra İstanbul'a girdik raporu yok. Hattâ ses kesildi. Anlaşıldı. Girememişler. Sevindim. Sonra İstanbul'da öğreniyorum bizimkiler topları bütün yukarda dağlar, tepeler, arkasına almışlar. Eski istihkâmlara, top şeklinde ağaçlar koymuşlarmış. Amiral bunları döğer ve yandı diye memnun olurmuş. Öyle zannedip zırhlıları ile bir umûmi hücum halinde girmiş, birtakım gemileri kaybedip geri dönmüş imiş.

Boğazlardan çekildikten sonra bu zat bir rapor neşretti. Onda: "Öyle döğdüm ki Türk askeri değil, yerde solucan bile kalmaması lâzımdı. Yürüdüm. Her yerden ateş yedim. Hayret..." tarzında bunları ifade etmektedir. Sonra Fransızlar Anadolu tarafından hücum ettiler. Geri püskürtüldüler. Bu hücum başlamadan evvel bana bir Fransız geldi. Bu orduya yüksek bir memur olarak memurmuş. **Sabahattin**'den bir mektup getirdi. **Sabahattin** ile aramız şeker renk idi ama yazmış. **Sabahattin** diyor ki: "Türkiye nasıl olsa bitmiştir. Fransız ordusu hücum edecek. İstanbul'a girecek. Bu zat ile sözleşiniz. Beraber gidiniz. Bize bir vazife düşüyor. Halk mukavemet edip kırılmasın. Bizler halkı iknâ edip mukavemet ettirmiyelim." Bu açık bir hıyanetti. Bu millet yurdunu müdafaadan menettirilir mi? Ölecekse varsın vatan yolunda ölsün. Vatan müdafaası yapmayıp ta kırılmayacak olanlar sağ kalıp da sanki ne yapacaklar... Vatan gittikten sonra hayat ne imiş!... Kendisine şöyle cevap yazdım: "Ben artık politikadan çekildim. Böyle bir işe karışmam. Ekmeğimi kazanmakla meşgulüm". Daha fazla yazamadım. Düşman memleketindeyim. Benim için felâket olurdu. Adama verdim. Düşündüm: Demek ki, **Sabahattin** Fransızlara alet olmuş. Harp zamanında bu bir hıyanettir. Artık bu adamdan soğudum. Sonra İstanbul'a döndüğüm vakit harp esnasında **Sabahattin**'in İsviçrede oturup Fransızlar lehine çalıştığını, onlardan para aldığını **Kemâl Midhat**'ın, **Reşit Paşa,** oğlu **Semih** ve daha bir takımlarının da beraber olduğunu işittim. Bu mektup bu şayiayı teyid eder mahiyettedir.

Harbi takip ediyoruz. Almanlar, bizimkiler galip bir halde. Buna seviniyoruz. Sevinenler **Serâfüddin Mağmumi, Nurettin, Mustafa Sabri, Vedat** ve **Atıf.** Bunlarla konuşuyorum. Memnunuz. Bizim ordular Bükreş'e gidiyor. Avusturya'yı istilâ eden Ruslara karşı Türk orduları Rus-

ya'ya gönderiliyorlar. Ordumuz Rusları durduruyor. Göğsümüz kabarıyor. Alman donanması İngiliz donanması ile çarpışıyor. Netice söylenmedi; demek Almanlar galip. Almanlar Paris üzerine son taarruzlarını yapıyor.

İngilizler bizi Gazze'de bozdular. İrak'ta bozdular. **Şerif Hüseyin,** oğlu **Faysal** ile beraber isyan etmiş, istiklâlini ilân etmişti. Bunlar çölden ordumuzun arkasına dolaşıp Bi'russebi'deki sol cenahımızı bozmuş, Gazze cephesindeki mağlubiyetimize sebep olmuşlardı. Suriye ordusunun kumandanı **Mustafa Kemâl** ..., bütün silâh ve cephaneyi bırakmış, İngilizler bizden altmış beşbin esir almışlar. Suriye ahalisi ile geçirdikleri asker ve memur Türkleri kesmişler, katliâm etmişler, Türk kadınlarının ırzına geçmişlerdir. Bu esirler. Kahireye getirilmiş, orada da çok telefat vermişlerdi.

Nuri adında bizim Harbiyeden çıkmış bir Arap Mısırda dolaşıyordu. İngilizler Trablusta **Cafer** adında bir zabitimizi esir edip Mısır'a getirmişler. Bu da Arap imiş. Bunlar Arap istiklâli peşindeler. **Şerif Hüseyin**'e gitmişler. **Faysal Cemal Paşa**'yı Suriyede aldatıp Medinedeki silahlarımızdan birçok almak ve para da almak için gelmiş. **Basri Paşa** "Bunlar isyan edecek" deyip vermemiş.. **Cemal, Fahri Paşa**'yı Medineye tayin etmiş. O da vermiş. **Faysal** bunları alıp güya Arabândan asker yaparak Kanal taarruzuna iştirak edecekmiş. **Şerif Hüseyin** ise Mekke'de tedarikâtta imiş. Bütün halk ve zabitlerimiz bunu biliyormuş. **Vehip Paşa** kumandan imiş. Ve **Şerif'i** yakalamak emriyle gelmiş imiş. Bir şey yapamayıp gitmiş. Yerine kumandan olan **Galip Paşa**'ya (Eski Emniyet-i Umumiye Müdürü) herkes bu isyanı söylemiş. İnanmamış. Nihayet birgün **Şerif** bunları basmış. Esir etmiş, istiklâl ilân etti. Bu adamlara bunları kimse sormadı. Mesûlleri mutlaka birgün mahkemeye vermek lâzımdır. İbret olsun... Bu **Nuri** ve **Cafer** bugün Irak Hükûmetinin en mühim reculeridir. **Azimzade Hakkı** da Kahirede bu işler ile meşguldü. Fransızların adamıydı. Onlardan maaş alırdı.

Birgün ansızın Bulgarların Selânik cephesinden çekildikleri, Avusturya ordularının muhtelif unsurlardan mürekkep bir kısmının İtalya tarafına geçtiğini işitiyoruz. Arkasından Almanlar mütareke istiyorlar. Umûmi sökülme hali... Eyvah, demek bittik. **Şerafüddin** bana geldi. Telâş içinde. Dedi: "Mağlup olduk". Bu tıpkı pek güçlü kuvvetli sağlam birinin birden sekte-i dimağıyye ile yıkılması gibi oldu.

MÜTAREKE

Mondros'ta İngiliz Amirali ile mütareke yapıldı. Fransız Selânik ordusu kumandanı karadan İstanbul üzerine yürüyor. İngilizler daha evvel girmiye çalışıyorlar. Fransızlar da acele ediyor. İttihatçılar bavullarını alıp kaçmışlar. **Tal'at, Enver,** ilâh... vatanı bu hale getirip hem de daha büyük hıyanet olarak bu halde bırakıp canları sanki vatan ve milletten kıymetli imiş gibi savuşmuşlar. **İzzet Paşa** kabinede. **Rauf**'u (Bahriyeli) mütarekeyi imzalamak için Mondros'a yollamışlar. Bu adam her bulunduğu işte bir zekâ göstermemiş, daima berbat etmiştir. Balkan Harbindeki işini yazdık. Harbi Umumîde İran seferinde bulunmuş, orada da kabiliyetsizlikler göstermiş. Nitekim sonra başvekillikte de işleri yüzüne gözüne bulaştırdı. Mondros'da Fransız-İngiliz arasındaki bu rekabetten istifade edip daha iyice bir mütarekename yapmak mümkündü. En muzır bir mütarekenameyi imzaladı. Ve hatta bunu hükümete haber verip ondan cevap gelmeden yapmıştır.

Donanma girdi. Fransız ordusu da girdi. Yahudi, Rum ve Ermeniler Fransız generaline Roma'nın muzaffer kumandanları gibi istikbal yapmışlar..

Mondros mütarekenamesini Arapça gazeteler neşretti. Eczanede idim. Okudum. Yedinci madde dikkatimi celbetti. Aklım perişan oldu. **Sabri**'ye ve oradakilere dedim ki: "Bu maddeyi görüyor musunuz? İşte bununla Türkiye'nin her tarafını istilâ edecekler. Bu maddeyi koymaları Türkiye'yi mahvetmek fikrinde olduklarını gösterir." Maddede İtilâf Devletleri lüzum görürlerse Türkiye'nin herhangi bir kısmını işgâl-i askeri altına alabilirler deniyordu. Lüzum görmek, hattâ isterlerse vesile bulmak yani her tarafta Rum, Ermeni ve emsaline bir isyan taslağı yaptırmak pek kolaydır. Hemen **Şerafüddin**'e gittim. Maddeyi gösterip söyledim. Dedi: "Doğru, müthiş. Türkiye bitti. Bari **Rauf** bu maddeyi olsun çıkartabilseydi."

Almanlarla da mütareke oldu.

Mısır'da çok yazı yazdım. Arapça öğrendim. Konuşabildiğim gibi tercüme de yapıyordum. Orada kârım bunlardı. Emsile, Avamil, İzhar, Maksud Kâfiye, İsaguci, ilâh.. Mektepte okuduk da Arapçayı anlayamıyordum. Burada bunlarsız sade tuttuğum bir hoca ile günde bir saat gazete veya kitap okuyarak 3-4 ayda buna vasıl oldum. İşte lisan öğrenmek usulü.

Ben 5-6 aydır pek hastaydım. İğne ipliğe döndüm. Her gece yarısı saat birde mideme şiddetli bir ağrı geliyor. Uyanıyorum. Ağrı her gece dakikasını şaşmıyor. Tuhaf şey!... İptida beş damla Teinture d'opium ile geçiyordu. Gittikçe geçmedi. Arttırdık. Nihayet 40 damlaya çıktık. Sonunda bununla da durmadı. Likör başladım. Yarım santigram morfin. Ağrı geçiyor; derken geçmedi. Bir santigram. Nihayet iki santigrama çıktık. Morfinoman olacağım diye de korkmaya başladım. Perhiz yapıyordum. Eti kestim. Olmadı. Perhizin türlüsünü yaptım, olmadı. Sade süt, peynir yedim, yine olmadı. Günden güne düştüm. Sebebini anlıyamıyordum. Doktorlara soruyorum. Bir şey tavsiye ediyorlar, yapıyorum, a ah olmuyor.

Baktım ki ölüyorum. Artık ayakta duracak halim kalmamış. Bir deri, bir kemiğim. Yine bu halde mütemadiyen ilmi tetkikatla meşgulüm. Okuyorum, yazıyorum. Bunlardan kendimi alamıyorum, fena dalmışım. Diyorum ki: "Bu boş vakit bana lâzımdı. Türk Tarihini ve diğerlerini yazamazdım. İttihatçılar beni hudut haricine atarak iyi ettiler." Nitekim bu sefer de yıllarla Paris'te kalmasam yazdığım eserleri ve bu hatıratı yazamazdım. Hatta hastalığımı düşünmeye vakit bulamıyorum. Bir an geldi ki aklım başıma geldi. "Böyle gidersem mezar muhakkak. Hastalığın ile meşgul ol!" dedim. Tetkikatı, herşeyi bıraktım. Tıbbî kitaplarda mide hastalıklarını tetkik ettim, nihayet **Şerafüddin**'de bulduğum mide hastalıkları üzerine bir monografta Reichmanın hastalığını okudum. Uzun tafsilât var. Âraz tamamiyle bendeki âraz, "Hah, hastalığı buldum." dedim. Vakıa evvelce mide karhası gibi hastalıkları da şüphelenmiş idim. Ve şiddetli ağrı vardı. Fakat bunlardan diğer ârazı yoktu. Reichmanın hastalığındaki ârazın hepsi bende var. Sebep, baktım ki ifrat surette ve uzun süren dimagî bir çalışma. O da bende fazlasiyle var. Bunlar malûm olunca tedavi aşikârdı. Okuyup yazmayı bırakmalı. Bu zaten bir müellif hastalığıdır. Yıllarla günde 16, 18 saat, en aşağı 12 saat çalışmak. Cuma, bayram bilmemek. Tabii sonu budur; fakat çalıştığım şeylere o kadar alışmış, o kadar bağlanmışım ki, bir türlü bırakamıyorum. "Ha şunu da yazayım, bitsin, haftaya bırakırım" diyorum. Bir gece yine ağrı beni uyandırdı. Müthiş Dedim ki: "Morfinoman olacağım. Onu bırakmak da müşkül bir şey. Yapmıyayım." Morfinoman zavallıların çoğunun böyle ağrı ile o belâya girdikleri hekimlerce malûm. Sabrettim, ısrar ettim. On dakika kadar inad ettim. Karnımı bir uzun hançer oyup duruyor. Ha sabır, ha sabır bir aralık canıma yetti. Morfini de unutmuşum. "Kendimi öldüreyim de kurtulayım." dedim. Pencereye doğru koştum.

Kendimi aşağı atıyorum. Aklıma geldi: «Kendini ne atıyorsun. Sonra morfinoman olacağım, öleceğim diye insan kendini öldürür mü? Bir morfin yap bitsin" dedim. Hemen yaptım. Ağrı durdu. Ağrı ne kadar az sürerse o kadar çabuk geçiyor, eser bırakmıyor. Bu sefer çok sürdü. Üç gün karnımın içi, yanlarım ağır bir taş, bere varmış gibi oldu. Bu nokta mühimdir. Böyle hastalar sonra ağrı olduğunu söylerlerse hekimler onun bu hal olduğunu bilsinler. Boşuna yeniden ağrı diye şırınga yapmasınlar. Hasta ağrısı oldumu acele şırınga yaptırsın. Ağrı az bir müddet sonra geçer ve tamamiyle gidip hiç bir eser bırakmaz.

Bu hastalıktan morfinin tesirini de yalnız kitaplardaki tavsif ile değil bilfiil öğrendik. Vaktiyle tıbbiyede bin talebe içinde 5-10 esrarkeş vardı. Esrarı tütün ile karıştırıp içerlerdi. Esrarın tesirini öğrenmek için bir defa bunlardan alıp içmiştim; fakat birşey olmamıştı. Morfini güzel öğrendik. İnsan uyuyamıyor. Morfin zannedildiği gibi uyutmaz, uyuşturuyor. Ağrı kayboluyor. Yerine insanın vücudunun her tarafında tatlı bir duygu oluyor. Bunun tadını tarif etmek mümkün değildir. Belki cennette en mes'ud hayatın insana verebileceği keyf, neş'e ve sağlık duygusudur. Tatlı bir hayaller var. Etrafta konuşulsa duyuyor; fakat cevap veremiyor. Etrafta ufak bir patırdı olsa duyuyor; fakat şiddetli geliyor. Afyon patlatma budur. Eskiden afyon tiryakileri olurdu. Bunların yanına gidip ansızın bir teneke ve emsali ile gürültü yaparak azizlik edilirdi. Bu geçiyor. Sonu fena. Ağız kupkuru. Kafa ağır ve ağrıyor. Vücudun her tarafında batmalar, müthiş ve müz'iç bir kaşınma.

Nihayet dedim ki: "Kitap diye bir gün kendimi pencereden atıp gideceğiz galiba. Bu eşşekliktir. Kitabı bırakalım. İyi olalım. Yine okurum."

Artık okuyup yazmağa vedâ. Hemen ev ve muayenehane eşyasını sattım. İstanbul'a gitmek için uğraştım durdum. İzin vermediler. Sandık ve bavulları alıp doğru İskenderiye'ye indik. Zaten Mütareke oldu. Vatan perişan. İttihatçılar milleti, devleti mahvettiler. Bizim on yıl evvel korkup defalarca gazetelerde yazdığımız âkıbet oldu. "Memlekete gitmeli. Belki bir hizmet ederiz. İskenderiye'de şu hastalığı geçiririz, belki gitmenin kolayını buluruz." dedim. Trene bindik. İlk denizi görünce güler, ağlar bir hâl oldum. Beş yıldır deniz yüzü görmemiştim. Serin bir rüzgâr esmeğe başladı. Bağrıma melhem gibi geliyordu. Şu halimi görmeli idi. İskenderiye'de Angoşi'de **Sarı Sultan Selim**'de deniz kenarında bir ev tuttum. Bir yatak, karyola, bir-iki tencere alıp yerleştik. Bende artık ne kitap, ne yazı. Hattâ gazete bile okumuyorum. Kimse ile konuşmuyorum. Sabah erken erken fırlıyorum. Deniz üstüne iskele gibi yapılmış bir geniş kahve var. Oraya gidiyorum. Tenha yerine oturuyorum. Öğleye kadar denizi, ufku seyrediyorum. Aklım yine kitaplara gidiyor, zorluyorum unutuyorum. Yine geldikçe unutmaya cehd ediyorum. Böyle, böyle ona da muvaffak oldum. Dimağım mutlak bir istirahatta. Öğlen eve gidip biraz süt içiyorum. Yine geliyorum. Bazen bir olta ile balık tutuyorum. Akşam dönüp uyuyorum. Ağrı kesildi. Beşinci günü bir tecrübe edeyim, et yiyeyim, dedim; yine ağrı yok. Öbürsü günü alelâde yedim, yine ağrı yok. Kurtulduk. İskenderiye'ye geldiğimden beri ağrı da yok, morfin de yok. Morfini bırakamayanlar niye bırakamıyor bilmem? Bense altı aydır yapıyorum; fakat günde iki santigramdan da yukarı çıkmamıştım. O da ağrı zamanında. Lâkin şu da var: Böyle bir iki hafta yapanlar alışır, ağrı yok iken de yapar, miktar fazlalaşır, morfinoman olur. Hem de ben morfinin baş ağrısı, ağız kurutmak. hele kaşındırmak hassalarından bîzar idim. Ne o vakit, ne de sonra canım istemedi. Bu bir defa

volonté meselesidir. Kendilerinde bu hassa zayıf olanlar mukavemet edemez, sonra da bırakmaz. Benimse bu hassamın demir gibi olması iyi iftihar ettiğim şeydir. Bir de morfinomanlık mutlaka dimağî ve irsî bir hastalık neticesidir. Dimağ böyle irsî bir tereddiye hazır olmalıdır ki morfinoman olunsun.

Şimdi iyiyim. Kurtuldum. Seviniyorum. Kitapları da unuttum; fakat vatan ve millet artan bir dert oldu. Artık gazete okuyorum. Perişanlık sökün halinde. Hergün bir felâket haberi geliyor. Yunanlılar. Anadolu'nun yarısını istiyorlar. Ermeniler de yarı şark kısmını. Türk'e bir şey kalmıyor. İtilâf Devletleri hergün Anadolu'dan bir yer işgal ediyorlar. Tâ Sıvas'lara kadar giriyorlar. Fransızlar Adana'yı işgal etmişler. Mısırdaki Ermeniler hattâ Sudan'dakiler her şeylerini satıp satıp geliyor, harıl harıl Adana'ya taşınıyorlar. Orada Ermeni Devleti kuracaklar. Fransızlar bunlardan taburlar ve Jandarma yapmışlar. Suriye'de Fransız kıtalarında bize karşı harp etmişler. Türk esir ettikçe kesmişlerdir. Bu Ermeniler Türklere türlü zulüm yapıyor, can, mal ırz gidiyor. Bu Adana'da, dünyanın her tarafından toplanmışlar, yüzyirmi bin nüfus yapmışlar. Günün birinde Yunanlıların da İzmir'i işgal ettikleri haberi geldi. Eyvah, gidiyor... Mütarekenamenin işte yedinci maddesi. Mısır'da ne kadar İtilâfçı varsa onları İngilizler ilk hamlede alıp İstanbul'a götürdüler. Bunlar burada hafiyeleri idi. **Ferit Paşa,** bunlar, yeniden Hürriyet ve İtilâf fırkasını canlatmışlardır; hükümet ellerinde. Bu işgallerde İtilâf Devletlerine yardım ediyorlar. Vakıa ellerinden bir şey gelmez, hem de devletin imzaladığı mütarekename mucibince ses çıkaramazlar; fakat bari yardım etmeseler. Bunda mecburiyet yok. Bu bir vatan ihyaneti. Türlü rezaletler yapıyorlar, serpinti havadisleri Mısır'a geliyor.

İyi olduk ; fakat ne yapacağız. Böyle bir yurda nasıl

gideceğim? Hem de hükümeti ellerinde tutan adamlar yani İtilâfçılar düşmanım. Beni Mısır'da bile imhaya çalıştılar. Divanı Harbe kadar sevkettirdiler. Beni bir kaşık suda bulsalar boğacaklar. Burada da maişet vasıtasını tasfiye ettik. Vatanı da canım çok özlüyor. Tam sekiz yıl olmuş; görmemiştim. Yer, yurt, ana, baba. Hele sevgili anam. Ne oldu? Hiç haber yok.

Mısır'da beş yıldır kapana kapanmış gibiyiz. Hem hiç bir yerle muhabere yok. Sade bir defa şu haberi aldık: **Reşit Saffet** bizim hanımın hemşiresi ile evlenmiş. Kızın anası Felemenk konsolosu vasıtasiyle bunu bize bildirdi. Sıhhatinizden haber istiyor. Ben o vakte kadar **Reşit Saffet'**i dönme zannederdim. Yüzü müstereddi ve yahudi yüzüdür; gayri mütenazırdır. **Cavit'**in kalem-i mahsus müdürü ve has adamı idi. Zevceme: "Kardeşini dönmeye vermişler" dedim. Bu aileye öyle kızgın idim ki, cevap vermedim. Felemenk konsolosu telefon etti; uğraştı vermedim. Birgün de Mısır zenginlerinden biri geldi. "Nice'den geliyorum. Seni çok aradım. Nihayet buldum. **Serasker** ve **Şükrü Paşa** sizi soruyorlar. Kerimelerinden nice yıldır haber almadıklarından pek endişedeler" dedi. Adamcağız beni sevinecek diye gülüyor, büyük bir iyilik ve müstesna bir marifet yapar gibi bir tavır gösteriyor. Dedim ki: "Ben onları tanımıyorum." Adam şaştı. "Adınız **Rıza Nur** değil mi?" dedi. "Evet" dedim. "Damadı değil misiniz?" "Hayır!" dedim. Daha ziyade şaştı. "Kızı nerededir?" dedi, "Bilmem!" dedim. Tekrar, tekrar adımı sordu. Şaştı kaldı. Bir türlü izah edemediği yüzünden anlaşılıyordu. Nihayet gitti. İşte beş yıldır bize gelen haber bundan ibaretti. Ben de pek inat şeymişim be... Hâlâ beş yıl geçmiş de, benim öfkem geçmemişti.

İtilâfçıların Mısır'daki rezaletlerini, hafiyeliklerini, düşmanlara hizmetlerini Türk Tarihinin Mısır kısmında yazdık.

Ne olursa olsun İstanbul'a kapağı atacağım. Askerî sansür müthiş. Nakliye vesaiti de yalnız askerî. Çare aramaya başladım. Bir türlü olmuyor. Aylar geçiyor, vaad alıyoruz, netice yok.

Yine deniz kenarında günü geçiriyorum. Bir gün İttihatçıların hiyanetini, İtilâfçıların denaetini, padişahın halini düşünerek bunlara hitaben bir şiir yazdım. Hiç olmazsa böyle intikam aldım. Bu şiir "İttihatçılara, İtilâfçılara, Hânedana, Millete" ünvanlarına haiz dört kısımdır.

İskenderiye'de **Abdülaziz Mecdi** ve **Rodoslu Şevket** vardı. Arada **Mecdi**'nin uncu dükkânına gidip konuşuyorduk. Tahsili nakıs, fakat zekice bir adamdır. Yahudi dönmesidir. Rodos'da idadî mektebinde iken **Abdülhamid** aleyhindeki teşkilâta dahil olup İttihat ve Terakki cemiyetinin **"Namık Kemal"** adındaki Rodos Şubesine girmiş. Oraya sürülen Amasya mebusu **İsmail Hakkı Paşa**'yı bir sandığa koyup vapura götürüp Mısır'a kaçırmış. Bu, o vakit bir işgüzarlıktır. Tabiî Mısır'da kalmış. Meşrutiyette İstanbul'a geldi. Bizimle çalışırdı. Tanırdım. Hiç bir namussuzluğunu görmedim. Ancak bir kusuru var. Çok kibirli. Sanki İblis'in oğudur. Kendi de itiraf ediyor. İçi dışı başka başka bir insandır. Her işi yapmacıktır. Bu sebepten kaybeder. Bir kıymeti varsa bin kıymet göstermeğe çalışır. Tabii sırıtır. Onu farketmez.

Birgün **Şevket**'le beraberiz. Bir Vadi-i Nil gazetesi alıp okuduk. Bir başmakale var. Muhabiri İstanbul'dan göndermiş. Bunda İzmir civarında, Erzurum taraflarında Türklerin kıyam yaptıkları, istilâya karşı durmağa çalıştıkları yazılı idi. Öyle sevindim ki, hıçkırarak ağlamağa başladım. Sevincinden ağladı derler. Bunu bilmezdim. Bu sefer nefsimde öğrendim. Bu kadar günde, bu ümidin ölüp bittiği zamanda bir ümid güneşi doğmuştu. **Şevket** beni teskine çalıştı, bir kahveye götürdü. Orada da ağladım. Aklım başıma geldiği vakit etrafımdakilerden utandım.

Ağlamamak istedim. Bu bana ne kadar te'sir etmiş ki, yine bir türlü kendimi alamadım. Ağladım. Galiba bu halim yarım saat sürdü.

Artık vatana can atıyorum. Gideyim, bir hizmet edeyim. Yine ahval, bizim hekimlik kat'i kararımızı yıktı. İşte inkılâb devreleri adamları böyle olur. Daldan dala. Hiç bir şeyde duramazlar. Vukuat dalgaları onları o kayadan o kayaya atar. Halbuki ben mesleğimde kalıp devam etmeği ne kadar severdim. Yine siyasete giriyoruz. Yine gitmek için öteye-beriye başvuruyorum; mümkün değil. Mütarekeden beri üç-dört ay da oldu. Bir gün sokakta gidiyorum, dalgınım; biri adımı söyledi. Baktım **Cafer Fahri.** Bu zat Mısır Türklerindendi. Vaktiyle İstanbul'a gelmiş. Rejiyi fesh ettirip kendisi bir mâli grup namına almak istiyordu. Risaleler neşrediyordu. Bana da bunlardan vermiş. Reji aleyhine gropaganda yapmıştı. Bu suretle tanışmış idik. "Sen burada mısın?" dedi. "Evet" dedim. "Ne yapıyorsun" sualine karşı "İstanbul'a gideceğim; müsaade alamıyorum" dedim. "Ondan kolay ne var? Ben sana şimdi yapayım" dedi. İşittiğimi gökte ararken yerde bulmuştum. Meğerse İskenderiye Vali vekili imiş. **Şevket**'i buldum. Bana da, ona da ailelerimizle beraber iki günde pasaportlar aldı. Hemen vapura bindik. **Mecdi Efendi** de ailesiyle izin almış; o da vapurda. **Şevket** bir hafta sonra hareket edecek. Bizi vapura götürdü. Vapur kalkacak. İdare İngiliz zabitlerinin elinde. Pasaportları yokladılar. Meğerse bir yanlışlık olmuş. Benimle **Şevket**'e bir, ailelere ayrı bir pasaport imiş. Zabit **Şevket**'i beni tuttu bir tarafa çekti. "Siz gideceksiniz, hanım kaacak" dedi. Aman, dedim, bu zevcemdir dedim. Ne dedimse olmadı. Nihayet "Pekiyi ben de gitmiyeyim" dedim. "Yok, dedi, sen gideceksin. Bırakmayız." Al, şimdi, pirincin taşını ayıkla, **Şevket**'i de bırakmıyor. O da telâşta. İngiliz zabitlerine laf anlatmak kâbil değil. Yanlışlık âşikâr. O da anlamıştır ama

dönmüyor. Bir bakıma hareketi doğrudur. Emir ne ise onu aynen yapmalı. Bizde zaten böyle olmadığındandır ki, işler cıvıyor.

Şimdi fena düşünüyorum. Baktım bir hile yapmaktan başka çare yok. İçimden "Sen bize İngilizliğini gösterdin. Ben de sana Türkçe mukabele edeyim" dedim. Zabite "Pekiyi!" dedim. Bıraktı yürüdü. **Şevket**'e "Sen savuşabilir misin?" dedim. "Evet" dedi. Süngülü nöbetçiler arasından savuştu, gitti. Hanımın yanında bir de sekiz yaşlarında hizmetçi kız var. **Mecdi**'nin ailesi kalabalık. Gittim. "Bizimkileri sizinkiler arasında sakla!» dedim. Korktu. Mırın-kırın etti, hakkı da var. Ben bakmadım. Hanımı kızla beraber onarın kamarasına soktum. Geldim, duruyorum. Vapur kalkacak. Zabit «Zevcen çıktı mı?" dedi. "Evet" dedim. Benden bir bilet parası yirmidört İngiliz istediler; verdim. Bir bakıma iyi de oldu. Yoksa kırksekiz, belki de hizmetçi ile beraber yetmişiki ingiliz verecektim, yıkım olacaktı; fakat bu hileyi irtikâp etmekten, halecan geçirmeden ise vermek müreccahdı. Lâkin ahval olur ki işte insan zorla hilekâr olur. Ben hanımı İskenderiye'de bırakıp nasıl giderim. Yalnız başına nerede kalacak? Beni dışarı bıraksalar ben de çıkacaktım. O da yok. O halde hile.

Ne ise İstanbul'a doğru yollandık. Vapurda bizim esir askerlerden de vardı. Halleri perişan. Bunlara yirmibeş İnkiliz lirası dağıttım. Midilli önlerinde hava daha değişti. Adetâ ciğerlerime daha tatlı, alıştığım bir hava geliyor. Boğazdan girdik. Daha dün kıyametler kopmuş olan bu yerlerde ona dair hiçbir eser yok. Zaten Milâttan evvelinden, Truva muhasaralarından, İran Şehinşahı'nın bu koca denizi döğdürdüğünden beri burası neler gördü de onları da görmemiş gibi duruyordu. Dünya böyledir. Hasretini çektiğimiz vatanı seyrede seyrede Salacak önüne geldik. Demirledik. Şimdi çıkmak belâsı var!

Yine halecan. Bizi Salacak'a çıkaracaklar. Merdiven başında kasaturası tüfeğinde takılı İngiliz neferi bekliyor. Zabit'e yukarıdan bakıyor. Küçük kardeşim **Ahmet** geldi. İlk iş anamı sordum. Cevap vermedi. Fenalaştım. "Söylesene" dedim. Söylemiyor. "Öldü mü?" dedim. Söylemiyor. Boyuna soruyorum. Cevap yok. Zahar inanmak istemediğimden soruyorum. Yoksa bu cevapsızlık pek vazıh idi. Sonunda küpeşteye kapanıp ağladım. İlk acı haber... Bakalım daha ne dertler var?!... Biz gurbetten vatana yüzümüz gülmek için gelmedik zaten... Ne ise insan ağlamaktan da usanıyor. Gözde yaş denilen şey de kuruyor. Her şeyin sonu var. Sustuk. Nasıl çıkacağız? Baktım sayarak çıkarıyorlar. **Mecdi Efendi**'yi buldum; o da telâşta. Çocuğun birisini hanımın birinin kucağına verdim. Bizimki de hizmetçi kızı çarşafının içine mümkün mertebe sakladı ve kadınların ortasına karıştı. Nefer biriki sayıyor Elimi cebime daldırdım. Türk kâğıdı; fakat beş kuruşluk imiş. O çıktı. Bir lira kadar vermek istiyordum. Ne bilecek dedim. Neferin eline sıkıştırdım. Avucuna saklayıp cebine daldırdı. Hepsi dokuz olacaktı. Çocuk kucakta, hizmetçi çarşaf arasında sayılamadı. Dokuz geldi. Sandala indiler. Biz erkekler de indik. Aşağıdan baktım. Zabit hep merdivenin başına bakıyor. Bize bakmış ama anlamadı. Vapurdan açıldık. Bin şükür karaya indik. İstanbul'u kum ve çakılını yüzüme, gözüme sürdüm. Her biri bana bir pırlanta, zümrüt, yakut, inci... Zaten memlekete gidersem taşını toprağını öpeceğimi adamış idim.

Şimdi ne yapacağız? Biradere söyledim. Bizi evine almadı. "Yerim yok" dedi. Büyük bir evi olmıyacağı şüphesiz; herhalde iki odası vardır ya. Bir bile olsa insan biriki gün için alır. Kardeş!... Eşyalarla Beyoğlu'na geçtim. Tokatlıyan'a indim. "Yer yok!" dediler. Personelden eskiden tanıdığım adamlar var. Ben eskiden buranın adeta demirbaş müşterilerinden idim. İtibar görürdüm. Şim-

di herifler asık bir suratla bana bakıyor, tanımamazlığa geliyorlar. Ne dedimse olmadı. Sonunda "eh, yer yok dedik ya!" dedi. Zannımca yer vardı. Meğerse Ermenilerin ve Rumların tufresi kabarmış. Türk'ü artık adamdan saymıyorlarmış... Ah, ne hale düşmüşüz. Hangi otele gittimse yer yok. Nihayet Pera Palas'ın yanında bir kötü otelde yer bulduk. Fahiş para istedi. Zararı yok. Oraya girdik. Yemek yiyeceğiz. Nerede? Bizim hanım lokantaya giremez. Hem memleket de tamamiyle değişmiş, vaziyeti bilmiyorum. Sokakta ecnebi askerleri dolaşıp duruyor. Mısır'da işittik ki Rum, Ermeni azmış. Ya bir tecavüze uğrarsak... Yemekten vazgeçtik. Ekmek, peynir gibi şeyler almağa çıktım. Vay Beyoğlu! Büsbütün başkalaşmış. Bana bir yabancılık ve korku geldi. Ortada fesli kimse yok; bir ben. Meğerse Türkler bu tarafa geçemezmiş. Rumlar fesleri atıp ayakları ile çiğnerlermiş. Rumlar şapka giymişler. Bunlar, Fransız ve İngiliz askerleri fesli Türk görürlerse hakaret ediyor, lâf atıyor, fesini alıp yere atıyorlarmış. Şimdi bizim memlekette Mısırdakinden pek fazla bir gariplik duydum. İçim yandı. Ben Mısır'da İngiliz askerine tahammül edemiyordum. Şimdi öz vatanda... Eridim, öldüm. Biraz yiyecek alıp otele canımı dar attım. Sabah oldu erken gittim; eş-dost aradım. Yerlerinde yeller esiyor... Herkes değişmiş. Dostlardan bir kısmı ölmüş, bir kısmı yerini bırakmış. Bizim **Raif**'i buldum. Erenköyü'nde oturuyormuş. "Aman, bana orada bir ev bul!" dedim. "Pekiyi! Fakat zaman ister" dedi. "Aman mümkün mertebe çabuk" dedim. Akşam otele döndüm. Bizim karı sıkılmış. Bana sarıldı. "Beni buraya hapis gibi tıkdın" dedi Evet doğru ama başka ne yapayım. Ben de keyfimden dolaşmıyorum ya. Bunu düşünmüyor. Huysuz olmasa beni teselli eder. Ben gündüzün zorumdan kan terledim. Söyle dedik, böyle dedik, yaltaklandık, susturduk. Anladım ki Beyoğlunda bir saat bile durmak bize mümkün değil. Sebebi buradaki vaziyet, bir de bizim karının katî ifadesi: "Bir gün daha burada durmam". Düşündüm. Ne yapayım. **İsmail Hakkı Paşa** Üsküdar'da oturuyormuş, ev bulunca ya kadar oraya sığınayım. Ona gidiyorum. Sokaklar İngiliz, Fransız, ilâ... askerlerle dolu. Gözüme çuvaldız gibi batıyorlardı. Mısırdan İstanbul'a gelirken bunu düşünememiştim. İttihatçılar beni hudut haricine attıkları vakit, tranvay şirketinde memur arkadaşlardan **Sabih** de kaçmış idi. Avrupadan **İsmail Hakkı Paşa** aleyhine İttihatçılara gayet fena ve yalan jurnal yollamış. Kendi af olup İstanbul'a dönmüş. **Paşa**'yı da hapsetmişler. Bu sebeple **Sabih**'e darıldım. Hâlâ dargınım. **İsmail Hakkı Paşa** aylarca ve çok eza ve cefa çekmiş, oradan Sinop'a sürmüşler. Sinoptan Rus konsolosu vasıtasiyle bana mektup yazıp başına gelenleri başından sonuna kadar anlatmıştı. Yine aynı vasıta ile hemen babama, anama mektup yazmıştım. "Paşa'yı eve alın, gayet iyi bakın!" demiştim. Almışlar, evin üst katını kâmilen ona vermişler. Anam yemeğini pişirmiş. Çok sürgünler varmış, bunlar kendisini ziyarete çok gelirlermiş. Temiz kadın bunların kunduraları ile yukarılara kadar çıkmalarına da ses çıkarmamış ki; onun için bu mümkün değildi. Yani sonra bana **Paşa**'nın söylediğine göre fevkalâde rahat etmiş. Dedim: "Bizim de ona iyiliğimiz var. Bizi herhalde birkaç gün misafir eder". Paşa'yı buldum. söyledim. Yüzüne baktım. Hiç memnun olmadı. Aldırmadım bile. Çünkü başka çare yok. Emrivaki gibi gösterdim ve "Refikam yolda eşya ile geliyor" dedim. Ne desin. Gittim. Bizimkileri, eşyayı alıp geldim. Aşağıda dar bir oda verdiler. Üçümüz ve eşyamız odaya üst üste yığıldık. Halbuki ev dışardan görünüşe göre üç kat ve büyük bir şey. Zararı yok. Beyoğlu'ndan kurtulalım da, o elîm manzarayı görmiyeyim de... Üsküdar yine eskisi gibi. Yine bizim. Ecnebi asker nadir görülüyor. Hemen ev aramaya koştum. Yok. Misafir olduğu-

muz hane sahiplerinin suratı da müthiş. Ne yapayım? Henüz iki gün kalmıştık. Paşa bana "Evden git!" dedi. Adam bizi adamakıllı koğdu. Hiç utanmadı. **Raif**'e gittim. Bizi al dedim. Oraya taşındık. Zavallı maişetçe perişan halde. Ne ise yiyecek için ona para verdim. Memnunum. Evi Erenköyü'nde. Derken ona yakın birinin iki oda ve mutfaklı selâmlığını buldum. Hemen kiraladım. **İsmail Hakkı**'nın karısı karıma bir kere hoş geldiniz bile dememişti. Çok insaniyetsiz ve âdî insanlarmış...

Kiraladığımız eve taşındık. Taşındık ama ev tamtakır. Hudut harici sürülürken bizim eşyayı **Necmeddin Molla** evinde saklamıştı. Bir kısmını da kardeşi **Esat Molla** Kızıltoprakta'ki evine götürmüştü. Hemen Kızıltoprak'a koştum. Bir karyolam, şilteleri, çarşaflar, iki büyük halı orada imiş. Haremi **Sadiye Hanım** bunları gösterdi. Gösterdikçe keyiflendim. Bu hanımdan Allah razı olsun. Aldıkları şeyleri iyi muhafaza etmiş. Tertemiz. Halıyı yere sermiş. İsabet etmiş. Sermese güve yerdi. Bir araba ile bunları naklettim. Akşama yerde halılar, karyola, yatak oldu. Keza birkaç perde oldu; fakat oturacak bir sandalya, mutfak takımı yok. Bu işler esnasında bazen canım ağzıma gelirdi. Ne hayat, ne belâlar! Neler çekiyoruz!... Bunlar hep başıma vatan, millet, doğruluk ile geldi... Öf! İllallah!...

Raif'den bir-iki tencere emanet aldık. Necmeddin **Molla**'nın evine gittim. **Necmeddin Molla** da Avrupaya kaçmış. Kızı **Bedriye Hanım** evde. Bana bir surat, bir hakaretâmiz cevap. Al, bundan da. Kendi kendime: "Yahu! Buna ne yaptık?..." dedim. "Eşyayı istiyorum" "Taş evde" dedi. Gittim. Bir şey yok. Halbuki şampanya kadehine kadar her şey vardı be. Hepsi uçmuş. Bahçede kanepe ve sandalye kırıkları gördüm. Baktım aralarında bizimkilerin enkazından da var; tanıdım. Anlaşıldı. Kullanmış. kullanmışlar; kırıldıkça atmışlar. Vakıa **Necmeddin Molla** benim eşyama muhtaç değil ama olmuş. **Bedriye** hanıma dedim: "Belki bilmiyorsunuz. Evdedir". "Yok", sonra "Ara!" dedi. Evin üç katını dolaştım; sağlam; kalmış bir masa, bir şezlong, birkaç koltuk buldum. Dedim. "İşte!". Yüklenip aşağıya indirdim, terledim ve bunaldım. Ağası **Ahmet Ağa** orada imiş; sordum. "Belki **Ali Paşa**'da olsa gerek" dedi. Hilâl-i Ahmer Reisi Sakızlı **Ali Paşa, Molla**'nın hısımıdır. Yanındaki evde oturuyormuş. Oraya gittim. Orada da bizim eşyadan bir-iki asma lâmba, abajurlu ve sütun halinde lâmba ve emsali şeyler buldum. Söküp aldım. Kimse bir şey diyemedi. Eşkiya ev soyar gibi yerlerinden çıkarıyordum. Büfeler, yemek masası, yatak odasının meşe dolap, gece masası ve emsali yok. Tahkikat yaptım. Meğerse **Molla** Büyükada'da **Marko Paşa**'nın evini almıştı. Onları oraya götürmüş. Sonra evi eşyasiyle beraber **Karasu**'yu satmış. Bizim eşya da beraber gitmiş. Alâ... Bir-iki soba ve emsali de bacanağı evine almış. O da gitti. Birkaç eşyayı da vapura gelip bu dar günümde beni evine kabul etmeyen kardeşim **Ahmed** alıp satmış, parasını yemiş. Kitaplarım sandıklar ile duruyor; memnun oldum. Fakat kilitleri kırık. İçinde kitap eksik. Meğerse onları da **Ahmed** adlı kardeşimiz alır, meselâ bir liralık kitabı iki kuruşa satar yermiş. Demek yağma Hasan'ın böreği. Hey gidi... Dünyada ne kardeş, ne de dost varmış!... Düşündüm. Bu eşyayı nasıl peydâ ettimdi?... Yavaş, yavaş, iğne ucu ile kuyu kazar gibi. Şimdi hepsi heba olmuş. Bu da ne için? Millet için!... Yahu! Onun için hapis, sürgün, ölüm tehlikesi, idam, hakaret, memuriyetten koğulma, maişetten men, vatandan koğulma, hepsi. Üstüne hane eşyamız da gitti. Yegâne servetim idi. Hem şimdi acele lâzım. Uşak **Ahmed Ağa**'nın odasına girdim. Bir de baktım ki bizim meşe yazıhane **Ahmed Ağa**'da. Üzerinde oka-

dar yazılar yazdığım zavallı masam... Bir tarafı kırılmış, hem de uşak odasında... Mutfak takımından, sofra takımından hiçbir şey yok... Ele geçirdiklerimiz hem az, hem de kullana kullana köhne, bitmiş bir halde...

Ne ise ele geçirebildiklerimizi gönderdik. Yeni birkaç şey de aldık evi tekrar düzdük. Şimdiye kadar İstanbul'da bir ev yaptık, yıktık; Paris'de yaptık, yok pahasına sattık. Kahire'de bir, İskenderiye'de bir ev yaptık, bozduk. Şimdi İstanbul'da yeniden. Bu birkaç defa?... Bir ev düzmek bizim gibi hazır mirasa konmamışlar, namusla para kazananlar için ne güç şeydir?... Bir değil, sekiz yılda beş ev düzdük ve hepsi berhava oldu. Ankara'da, Sinop'da, Şimdi de Paris'de bir ev yaptım. Bakalım daha kaç tane yapacağız!...

Molla'ya pek kızdım. Adresini öğrenip bu hali ve kızının tavrını yazdım. Aynı zamanda kendisinden ikibin İngiliz lirası ödünç istedim. **Molla** cevap yazdı. "Benim yazıhane eşyası taş evdedir. Kızıma yazdım, istediğini al. Sana ikibin Türk lirası da eşyaya mukabil borcum olsun; fakat şimdi param yok. Sonra veririm" diyor.

Bende tufre fazladır. Eşyam böyle olmuş, ona ve kızına kızdım ya eşyasını tenezzül edip almadım. Zaman geçti. Biz İstanbul'dan Ankara'ya gittik. Ankara'dan İstanbul'a geldik. **Molla** benimle barışmak için haber gönderdi. Barışmadım, nihayet barıştık. Sonra kızı fazla hasta oldu. Yine ben imdadına yetiştim. Boşuna ameliyat yapacaklardı. Mani oldum, iyi oldu. Sanki böyle şey olmamış gibi nazikâne muamele ettim. O da bu sefer nazikti, fakat benim içimi sor...

Artık yerleştim. Şimdi nasıl bir hizmet edebilirdim, onu düşünüyorum. Vaziyeti tetkike başladım. Hergün İstanbul'a iniyorum. Türlü cemiyetler var. **Câmi** ve emsali bir fırka yapmışlar, adı Millî Ahrar. Göz hekimi **Esat Paşa** bir fırka yapmış, adı Millî Kongre İzmir Müdafaa-yı

Hukuk cemiyeti var. **Ferit** ve **İsmail Hakkı Paşa**'lar Sulh ve Selâmet adında bir fırka yapmışlar. Hürriyet ve İtilâfçılar yeniden türemiş ve üremişler. İngiliz Muhipler Cemiyeti adında bir cemiyet teşekkül etmiş. Bu cemiyet İngiliz âleti. **Refik Halit**, Posta Müdir-i Umûmisi olmuş. Gazetelere, heryere, bu cemiyetlerin bir kısmına başvuruyorum. Vaziyeti öğrendim: Herşey İngilizlerin pençesi altında. Hürriyet ve İtilâf onların âleti. **Refik Halit** de öyle. Bu çocuğu pek severdim; soğumaya başladım. **Ali Kemal** Sabah gazetesinin başında. Her fırka beni kendisine almak teklifinde bulundu. Hiç birine girmedim. Millî Ahrar fırkasını millî düşünür buldum. **Esat Paşa**'nın teşkilâtı daha millî idi. Ve çok neşriyat yapıyor, büyük bir millî gayret gösteriyordu. Meselâ Trakya nüfusu ve haritasını neşredip Türk hakkını isbat ediyordu. Bunları Türkçe ve Fransızca yapıyordu. Hoşuma gitti. Onlara yardıma başladım. Bilhassa İzmir Müdafaa-yı Hukukuna devam ettim ve onlarla çalıştım. Türkocağını İngilizler mahv haline koymuşlar. Hiç meydana bile çıkamıyorlar. Eşyalarına varıncaya kadar müsadere etmişler. İtİttihatçılar kaçmış, kalan ikinci derece unsurlar sinmiş. **Falih Rıfkı, Necmeddin Sadık, Yakup Kadri, Hamdullah Suphi** gibi İttihatçıların en meddahları ve nimet dîdeleri bile İttihatçılar aleyhine ateş püskürerek yazı yazmışlar ve yazıyorlar. Dünya bu. Düşmez bir tek dostun bile yoktur. Halk da, herkes aleyhlerinde. İttihatçıların işi bitmiş.

Hürriyet ve İtilâfı vaktiyle boğazlayıp öldürmüştük. Klik takımı Mısır'da bunu diriltmek istediler. Olmadı; fakat şimdi burada hortlamış. Memlekete fena zararı oluyor. Tamamiyle İngilizlere aletlik ediyorlar. Pek muzır bir haldeler. Bunları imha etmek lâzım. Yine Hürriyet ve İtilâfın başında **Gümülcineli ,Sadık, Mustafa Sabri** mel'unları. Konyalı **Zeynelâbidin** de çok nüfuzlu.

Sinop'a bir seyahat yaptım. Köylerde, şehirlerde ka-

dın, çocuk dolu; erkek az. O da ihtiyar ve çocuk. Bu derhal göze çarpıyor. Fakirlik müthiş. Anadoluda halk bitmiş, perişan. Harbi Umûmî erkekleri kırmış, geçirmiş. Trabzon ve Erzurum kaynıyor. Bu taraf ahalisi oraların Ermenilere verileceğinden müthiş bir telâş içinde. Kongreler yapmışlar, yapıyorlar; imdat ümidi ile temasa giriyorlar. Rusya'da Bolşeviklik evcibalâsında. İzmir tarafında **Demirci Efe** dağa çıkmış, fırsat buldukça Yunan müfrezelerini vuruyor. Balıkesir, Uşak, bütün buralar ahalisi birçok Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri yapmışlar; asker, para topluyorlar. Yunan'a karşı müdafaa tertibatı alıyorlar. Adana ahalisi, Ermenilerden canları yanmış, bilhassa İskenderun civarı kahraman Türklerin yardımıyla Fransızlara isyan ettiler. Dağlara çekildiler. Müdafaaya hazırlanıyorlar. Ayıntab taraflarında Fransız ile çarpışılıyor. İstanbul'da İngilizler Türk'lere fena muamele ediyorlar. Bu hususta kullandıkları adamlar Rum, Ermeni ve Yahudi. Zavallı Türkler oskakta tahkîr, hapsedilmek üzere götürülmek ve herşeyi görüyorlar. Gece yarıları Türk evleri basılıyor. Kapıyı açmazlarsa baltayla kırıp giriyor, soyuyor, döküyor, götürüp hapsediyorlar. Mısırdaki harbi umumide kullandıkları alçak Türkleri, hep İstanbul'a getirmişler. Onlar faliyette. Daha da yüzlerce alçak Türk bulmuşlar. Kullanıyorlar. Fransızlar, İtalyanlar fena bir şey yapmıyor. Bilâkis Fransızlar el altından Türklere yardım ediyorlar.

Ortada vatan endişesinde birtakım münevverler var. Evvelce söylediğim birkaç cemiyeti teşkil eden bunlar iki takım olmuşlar. Bir kısmı herşeyden ümidi kesmiş bari Amerika mandası altına girelim de kurtulalım diyorlar. **İsmet (Paşa)** da bu fikirde. Galiba **Halide Edip** Hanım'da **İsmet**'in bunu ispat eden bir mektubu da var. **Mustafa Kemâl** manda isteyenlere ve bu meyanda **Halide** ile **Adnan**'a da nutkunda pek kızıyor ama **İsmet**'e birşey demiyor. Halbuki işi biliyor da. Bir kısmı mandayı kabul etmeyip istiklâl istiyor. **Ali Kemal** ve emsâli ise "İngilizler ne derse yapalım. Ancak böyle istiklâl alabiliriz. Yoksa isyanla filân olmaz" diyorlar. Bu sebeple **Damat Ferit Paşa** ile beraber İzmir, Adana kıyamları, Erzurum hareketlerini bizzat bastırmaya çalışıyorlar. Bu fikir elbet doğru değildi. Siyasette merhamet olur mu? Bu iş aslanın avını pençesine almasına benzer. Av yalvaracak ve kalbini yiyeceğim göğsünü tut diyen aslana kımıldamadan göğsünü tutacak. Aslan onu bırakacak?!.. Devletlerin istiklâlleri sade kuvvetlerine tabidir. Bunu **Ali Kemâl** bilmiyordu. Bilmiyor idiyse pek ahmak idi. Veya samîmi değil, böyle bir vesile gösteriyordu. O halde **Ali Kemâl** ve İtilâfçılar kâmilen ve âşikâr vatan haini idiler. İtilâfçıların içinde bir aklı başında adam da yok. Derme çatma şeyler. Yine **Sadık** aptalı, Harbi Umumide İngiliz, Fransız, Yunan olmak üzere üç yerden birden maaş alıp vatanı aleyhine çalışan **Gümülcineli,** dünyadan bîhaber **Zeynel Abidin,** Softa **Mustafa Sabri** emsâli yobazlar başlatalar.

Birçok gazete de çıkıyor. Meselâ **Rauf Ahmet** tarafından bir gazete çıkarılıyor. O mandacıların başı.

Vaziyet böyle. Öğrendik. Şimdi harekete geçiyorum. Bunun da ilk hamlesi neşriyat. İkdam'da makaleler yazmaya başladım. İttihatçılar bitmiş ama yine memlekette canlı unsur bunlar. Evet çok kabahatli ve mesuller; fakat öyle bir zamandayız ki, her vatan ferdi birleşmelidir. Memleket gidiyor. Yüce ve ilâhi bir gayret ve ittifak lâzım. İttihatçıların lehinde yazmaya, bunların ve herkesin birbiriyle birleşmesini tavsiyeye başladım. Ekvam namında bir gazete çıkardım. Yine aynı mevzu. Programım: Yüce ve mukaddes ittifak ve gayret. Baktım Çerkeslerde kaynaşma başlamış. Türk aleyhindeler ve istiklâl istiyorlar. Çerkeslerin menşeine, hayatına ve bize ne surette geldiklerine, evimize misafir olduklarına dair yazdım.

Dâvalarının çürüklüğünü, haksızlığını ispat ettim. Birgün "**Fetgeri**" adında bir Çerkes gazete idarehanesine gelip beni ölüm ile tehdit etti. Herife iyi bir küfredip "Hadi yap!" dedim ve koğdum. Gitti ve bitti. Galiba, adına bakılırsa bu adam halis Çerkes de değildi. Bu ad **Fatih Giray**'dan bozulma olsa gerektir. Kırım Rusların eline geçince birçok Kırım Türk ve Tatarları Çerkeslerin içine kaçmışlardı. Bu da böyle bir âileden olsa gerek. Böylelerine ben Rusyada tesadüf ettim. Çerkesleşmişler ama bu hicret ve asıllarını hâlâ biliyorlar.

Asıl iş itilâfçılara bir mühim darbe indirmek. Bu da Paris'te yazdığım eserle tamamile olur. Akşam gazetesinde İngiliz **Rifat** vardı. Ona Hürriyet ve İtilâfın iç yüzünü yazdığımı ve neşretmesini söyledim. "Sakın başka gazeteye verme!" dedi. Çünkü gazetelerini çok sattıracak birşey. Akşam gazetesi sahipleri "Makale makale neşredeceğiz, her makaleye beş lira vereceğiz" dediler. O vakit bu eseri neşretmek pek belâlı ve felâketli bir işti. İtilâf hortlağının, İstanbul'u işgal eden devletlerin pençesi altındayız. Zararı yok. Bazı sade diller itilâfçılara kapılıyor. Milleti ikaz lâzım. O da bu eserle olacak. Akşamda bu eseri neşrettim. Yüz lira kadar para aldım. Sonra ben Ankara'da iken **Ali Kemal** bu eseri İttihatçılardan Yirmi Beş Bin lira alarak yazdığımı yazmıştır. Eser nice zaman evvel Paris'te yazılmış, hepsi bana Yüz lira bir de kitap hâlinde basılmak gibi bir kâr getirmiştir.

Bu neşriyat bu melun teşekküle öldürücü bir darbe oldu. Bahusus bunun bu fırkayı yapan bir adam olan benim ağzımdan çıkması, **Sadık** ve emsâlinin yaptıklarının ve mahiyetlerinin izahı bunların işlerini bitirdi. Herkes kendilerini bıraktılar. Yine beş - on kişiye münhasır kaldılar. Eser her tarafta okundu, büyük bir tesir yaptı. Sonra bana söylediklerine göre eseri Erzurum'da **Kâzım Karabekir**: "Umulmadık bir darbe. İtilâfçıların bel kemiğini kırmış-

tır." demiş. Sahiden böyle oldu. Neticeyi gördüğüm vakit pek büyük bir keyif duydum.

Şimdi bu klik şiddetle aleyhime kalktı. Yine Mısır'daki gibi aynı nakarat: **Rıza Nur** İttihatçıdır; fakat bu sefer delilleri de var. Çünkü İttihatçıların lehlerine herkesin ve onların birleşip bir vücut yapmasına dair yazılar yazdım. Hadi İngilizlere jurnal. İtilâfçılar, tevkif için bir İttihatçı listesi tertip etmişler. Benim adımı da listeye koymuşlar. Liste **Refik Halid**'de imiş haber aldım. **Refik**'i bulduum. Sordum. İtiraf etti. Listeyi görmek istedim göstermedi. "Eh ne yapalım? Olacağın önüne durulmaz" dedim.

İttihatçıların **Tal'ât, Enver** gibileri kaçmış, diğer ileri gelenlerinden elli kadar İttihatçıyı İngilizler Malta'ya götürmüş, hapsetmişler. Bu sefer ikinci derecedeki İttihatçıları da toplatmak için İtilâfçılar uğraşıyorlardı. İttihatçıların mütareke ile yeniden teşkil ettikleri Teceddüd Fırkası da mahvolmuştu.

Dünya ne dünyadır?!... İttihatçılardan benim kadar çeken, zarar gören olmadı. Onlar bana vatan haini dediler. Hapishanelere soktular. Zaman oldu, fena hareketlerinin cezasını gördüler; mahvoldular. Herkes aleyhlerinde millet kendilerinden nefret ediyor ve bu nefret umûmî ve haklı. Bu vaziyette şimdi **Rıza Nur** onları müdafaa ediyor. Kuvvetli iken onlarla vuruşmuş, kendi mağlup ve perişan olmuş; zayıf oldukları bu zamanda onların müdafii. Ne yapalım? Mesele şahsî değil ki, vatanî. Evvelki de, şimdiki de vatanî. Eski başımızın belâlarının müdafaası, başımıza belâ getirecek ama vatan menfaati böyle istiyor. Herşey unutulmalı. Herkes birleşmeli. Yoksa akıbet vahimdir. Bir bunda ümid var.

Neyse hükûmet de **Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa, Salih Paşa** ve emsâli gibi İtilâf Fırkası ile münasebeti olmayan namuslu ellere geçti. Bu da millet hesabına bir kâr dı. Bana da birşey olmadı.

İttihatçılar ilk Meşrutiyet meclisinin sonunda 35. maddeyi nasıl tadil ederken onlara: "Bu iki yüzlü kılıçtır. Bugün bizi, yarın sizi keser" demiştim. Dediğim şimdi ikinci defa oldu. Halâskârlar meselesinde hükûmete gelen **Gazi Muhtar** kabinesi İttihatçıların baştan aşağı istisnasız kendi malları ve kuklaları olan Meclis-i Mebusanı bu madde ile beş dakika'da kürsüde iradeyi okuyarak kesmiş, öldürmüştü. Bu sefer de Dahiliye Nazırı **Mustafa Arif Bey** kürsüde fesih iradesini okuyup İttihatçı meclisini beş dakikada kesip doğramış idiler. Onlar aylarla çalışarak örsde döğüp yaptıkları ve gayet iyi su verdikleri kılıçlarıyla bizi bir defa doğradılar, kendileri iki defa doğrandı'ar...

Harbi Umûmiden beri gelen Meclisi Mebusan artık yoktu. **Ali Rıza Paşa** kabinesi yeniden intihabat yapmıya teşebbüs etti.

Tevfik Paşa kabinesinden oldu. Birgün sabaha karşı karanlıkta mahut **Zeki'den** bir telgraf aldım. "Telgrafı alır almaz Harbiye Nezaretine gel! Harbiye Nazırı sizi görmek istiyor" diyor. **Zeki** şimdi İstanbul Merkez Kumandanı. Harbiye Nazırı da **Süleyman Şefik Paşa** "Nedir?" diye merak ettim ve şafakla yola çıktım. **Zeki'yi** buldum. **Süleyman Şefik'in** odasına girdik. **Zeki** gitti. Harbiye Nezaretinde mükellef salonlar varmış. Bilmezdim. **Süleyman Şefik** dedi ki: "Herkes servet yapıyor. Biz böyle duruyoruz. Vakıa size küçük ama İstanbul Polis Müdürlüğünü kabul ediniz. Varidatlı bir memuriyettir. Ortaklaşa -servetimizi yapalım". Birden alıklaştım. İrtikâp ve hırsızlık teklifinin bu kadar da açık ve damdan düşercesine yapılabildiğini hiç zannetmezdim. Herif mukaddimeye bile lüzum görmemişti. Fena halde offonré oldum. Sert bir tavır'a "Ben bu işin ehli değilim. Yanlış kapı çaldınız" dedim. Kalkıp oradan çıktım. Baka kaldı...

İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine yardım ediyorum. Sık sık gidiyorum. Bunlara hizmeti hepsinden faydalı buluyorum. Bunlar Yunan işgali üzerine İzmirden kaçan gençlerdir. **Demirci Efe** ve diğer teşkilât ile münasebetteler. İzmir işgalini protesto için miting yapmak istiyorlar. Hükûmet izin vermiyor. Korkuyor. Tabii İngiliz ler de muhalif. Hükûmete gittim. Uğraştım. Sultanahmet camiinin içinde yapılmasına müsaade verebildiler. Cemiyete **Hamdullah Suphi** de ara sıra geliyordu. Ben, o, camide birer nutuk verdik. Cami hınca hınç dolmuştu. Mitingin protesto kararı yazıldı. Gazetelerle ilân edildi.

Bir müddet sonra bir daha yaptık. Bu sefer Sultanahmet meydanında yapılmasına müsaade alabildik. Bana bu müsaadeyi **Salih Paşa** vermiştir. Bu meydan, Ayasofya Meydanı hınca hınç dolu idi. **Nakiye Hanım,** ben, **Hamdullah** nutuk söyledik. Bu miting çok tehlikeli idi. Kimse farkında değildi; benim içim oynuyordu. Birtakım canların gitmesine, fena akıbetlere sebep olabilirdi. Aynı zamanda millette hayat olduğunu göstermek, millete gayret vermek itilâf devletleri üzerine lehimize bir tesir yapmak gibi menfaatleri de vardı. Bunun için yapıyorduk.

Ben İngiliz politikasını tetkik etmiş bir adamım. Hind, bilhassa Mısır'da buraların tarihlerinin tetkiki sayesinde nasıl hareket ederler biliyorum. Hele Mısır'da vakaların birkaçında bulundum da. Böyle miting olursa âlâ, olmazsa İngilizler kendileri el altından yaptırırlar. Sonra kalabalığın arasına silâhlı birkaç adam korlar. Bunlar bir aralık silâh patlatırlar. Ahaliden de silâh atan olur. İngiliz askeri gelir; isyan bastırıyorum diye halkı kırar. Mısır'da mütareke iptidasında son vak'ada böyle Ermenileri silâhlandırıp bir facia ihdas etmişlerdi. Ya burada da yaparlarsa. Herkes korkar, dağılır diye bunu kimseye de söyleyemedim. Nutkumda İzmir'i Türkiye'nin hiçbir yerini vermiyeceğimizi, bunları almak için bu milletin bütün etrafını öldürürp naaşları üzerinden geçmek lâzım geldi-

ğini, istiklâlimize behemehal malik olacağımızı söyledim. Gazeteler bu nutukları yazdılar.

Gazeteler İngiliz hizmetinde bulunan Ermeni memurlar tarafından sansür ediliyordu. Sansür bu aralık biraz gevşemişti. Bu yazılar neşredildi. Şükür bir arıza da çıkmadı.

Bir gün **Câmi**'nin ve arkadaşlarının fırkasındayımı. Oraya **Hamdullah Suphi** ile **Yusuf Akçura** geldi. **Cami**'ye "Sizinle mühim bir iş için hususi görüşmek istiyoruz" dediler. Demek benim yanımda istemiyorlar. "Ben çıkayım" dedim. **Cami** ve arkadaşları "**Rıza Nur** yabancı değil. Buyurun" dediler. **Hamdullah** dedi ki: "İntihab yapılacak. Türkocağı ile fırkanız beraber çalışalım. Ocaktan bizim ikimizin mebus olmasına çalışın. Biz de sizin namzetler için çalışalım". Görüştüler. Tabii ben bir şey demedim. Sonunda benim de fikrimi sordular. Ben bu iki adama şu nasihati verdim: "Teklifinizi işittiğim vakit bende büyük bir ızdırap hâsıl oldu. Siz Türkocağını siyasete bulaştırmak istiyorsunuz. Sırf kendi şahıslarınız mebus olsun diye bu ocağı âlet ediyorsunuz. Bunu İttihatçılar zamanında da yaptınız. İşte bu hale koydunuz. Perişan. Bu günahtır. Bu ocağı siyasetten uzak tutunuz! Ocak siyasete yani İttihatçıların âleti olmak dolayısiyle bugün ne hale girdi bir bakın!... Onun mukaddes bir vazifesi var: O da harsî ve ilmîdir. O bu vazifede kalsın".

Bu ocağı tıbbiye talebesi teşkil etmiştir. O vakit tıbbiyeliler **Hamdullah'a** ocağa girmeyi teklif ettiler. Benim anam Çerkes diyerek girmedi. Sonra baktı ki, orada ekmek var, girdi. Haydi ocağı İttihatçılara âlet etti. Bu sebepten ocak büyük bir darbe yedi. Bugün mahvolmuş bir haldedir. Şimdi yine siyasete âlet ediyor. Bitmedi mi? Hem de zavallı cemiyetin ne canı kaldı?!...

Hiç cevap yok. Fakat **Hamdullah** da **Akçura** da somurttular. Bu adamlar benimle konuşurlar falan ama

hâlâ sevemezler. Fırsat buldukça aleyhimdedirler. Yazık şimdi de ocağı **Mustafa Kemal**'e âlet etmişlerdir. Birgün ocak bunun darbesini de yiyecektir. Bundan korkarım. Bu adamlar müthiş şey!... Bu ocağı babalarından miras mâlikâneleri gibi sırf şahsî menfaatleri için kullanıp durmaktadırlar. Yazık bu milletin gençleri de, münevverleri de bu denaete ses çıkarıp mani olamıyorlar...

Ne ise bu teklif suya düştü. Ama şu adamların ocağı sırf kendi şahsî menfaatlerine nasıl âlet ettiklerini gözümle gördüm.

Hükümet her tarafa intihap emirleri verdi. İntihaba hazırlanılıyor. **Mustafa Kemal** de bir müddet evvel Anadolu'ya gitmiş. Erzurum'un son Kongre'sine yetişmiş, ne yapıp yapmış, **âzanın muhalefetine rağmen** kongreye, reis olup Sivas'a dönmüş. Oradan vâlileri elde etmeğe, intihabı kendi isteğine göre yapmağa çalışıyor.

Harbi Umumî vak'aları herkesin ağzında. Müthiş hikâyeler. Çanakkale'de çok askerimiz kırılmış. Bunlar ekseriyetle münevver gençler imiş. Harp münevverleri kırmış. **Enver** büyük nüfuzla Harbiye Nazırlığı etmiş, bol paralar sarfetmiş ve irtikâp yapmış. Levazım Reisi **Topal İsmail Hakkı** milyonlar çalmış, türlü harp zenginleri türemiş. Bunlardan **Bayramzade** Avusturya'lı bir karının sigarasını bin liralık banknot yakarak onunla yakarmış. **Enver** Sarıkamış cephesine gidip kumandan ve erkânı harbiyenin itirazına rağmen kumandayı kendi alıp askeri hücum ettirmiş. Yüzbin kişi Soğanlı Dağ'da karda donup ölmüş, kendisi tek başına kaçmış. Bu asker en güzide asker imiş. Başka millette olsa bu **Enver**'i asarlardı. Kimse sormamış bile. **Mustafa Kemal** Şark cephesinde, sonra Gazze cephesinde mağlup olmuş. Fakat Anafarta'da İngilizleri mağlûp etmiş. **Vehip Paşa**, Şark Cephesinde müthiş irtikâbât yapmış. Halk açlıktan ve sarî hastalıklardan milyonlarla kırılmış. İşin fena olacağını anlayanlar olmuş.

Meselâ Miralay **Yakub Cemil, Enver**'i vurup sulh-ü münferit yapmak istemiş. **Enver** onu idam etmiş. Hakikaten bu sülh ü münferit işi pek mühimdir. İngilizler de istiyorlarmış ve hükûmetimize türlü vasıtalarla birçok müracaat etmişler. **Enver** kabul etmemiş. Hakikaten Mısırda da, **General Dides** vasıtasiyle, beni İzmir'e vali **Rahmi**'ye bu teklifi yapmak üzere göndereceklerini bana teklif ettiler di. Kabul etmedimdi.

İntihap için ben de Sinop'a gidiyorum. Miralay **Zeki** bana geldi. "Beni de mebus yaptır" dedi. Adamda iyi surat var. Mısır'da **hapishaneden çıkardık**. Çıkar çıkmaz ne dediğini de **unutmuş galiba!... Bu da bir şey değil.** Adamda mebus olacak **ne malûmat, ne zekâ**, ne de iyi bir mazi var. Dedim: "**Ben yapamam**". Dedi: "Yaparsın". "Elimden gelmez" **dedim, dayandım. Dedi: "Benim** Sinop'tan aldığım **haberler var. Ahali seni yapacak. İkinci** mebus da sen kimi istersen o olacaktır." "Yanlış vardır. Böyle şey olmaz. Ben karışmam. Kimi isterlerse onu yapsınlar" dedim. "Giderken bana da haber ver. Beraber gideceğim" dedi. Al belâyı!... "Pekiyi, gel!" dedim. Ama niyetim haber vermeden gideceğim. Bir müddet sonra hazırlandım. Vapura bindim. İki saat sonra baktım ki **Zeki** de geldi. Meğerse Sinop'a vapur kalkacağı günler vapura bekçi kormuş. Beni görünce **gidip haber vermişler**. Mülevves bir yük sırtımıza bindi. Sinop'a vardık.

Halk beni her gittikçe kayıkları bayraklar, gece ise fenerler ile donatır. Bir kısmı kayıklarla vapura gelir. Bir çoğu rıhtıma yığılır, silâh ve fişek atarak karşılardı. Gerze'de de böyle yaparlardı. Hattâ 31 Mart Vak'ası ve'âketinden, **Cemiyeti Hafiye felâketinden** sonra da yine korkmayıp böyle **karşılamışlardı**. Ben de henüz hapishaneden çıkmama **rağmen onlara hükûmetin haksızlıklarına** dair konferanslar vermiştim. Hükûmet bu hususta valiye emirler verirdi. Fakat mutasarrıf bu konferanslarıma ma-

ni olamazdı. **İttihatçılar aleyhine âdeta ağzıma** geleni söyerdim. **Bu sefer de daha bilyük bir istikbal** ile karşıladılar. **Kamburum Zeki de sırtımdan** ayrılmıyor.

Doğru anamın mezarına gittim. Uzun uzun ağladım. İnsan ağlamağa **başlarken sanki hiç durmıyacak**, ölünceye kadar **bir iştiha ile başlar**, ağlar ama sonra geçiyor. Geçti. Döndüm. Eşrafla görüştüm. İntihap tertibatını aldık. Ayancık'a, Boyabat'a, Gerze'ye lâzım gelenlere mektuplar yazdık.

Rasim Bey Çerkesleri sevmezdi. Nasılsa ikna etmişler, **Rasim** bana: "Yanına Zeki'yi arkadaş vereceğiz" dedi. **Zeki**'yi ömründe görmemişti. **Zeki** Sinop'tan çocukluğunda çıkmış, bir daha Sinop'a gitmemiş. Miralay diye birşey zannediyor. Anlattım. Ve "Doğru bir iş değildir" dedim. Düşündü, "Bir defa söz verdim" dedi. **Rasim Bey**'i çok severdim. Hukukumuz eski. Zavallı İttihatçılardan çok çekti. Mert adam. Hem de nüfuzlu. Hem de dedi ki: "Mütarekeden beri Sinop dağları Çerkes eşkiyası ile doldu. **Zeki**'yi yapmazsak bu eşkiya aleyhimize çalışır, Türk köylüler bunlardan tir tir titriyor, muvaffak olamayız." İşte bu zarurî bir sebeptir. Kabulden başka çare yoktur, "Pekiyi" dedim.

Beş-altı babayiğit Türk, bey-altı Çerkes aldım. **Zeki**, ben, hepimiz silâhlandık. Atlara bindik. İntihap seyahatine çıktık. Bu seyahatı on-onbeş makale halinde İstanbul'a avdetimde Akşam gazetesinde neşrettim. Kupürleri Sinop'ta kütüphanemdedir. İçinde harsî ve türlü orijinal malûmat da vardır. Bunlardan yalnız bir makaleyi neşretmedim. Bu da İntihapta ... . yaptığı yolsuzluklardır. "Şu adam millî kıyamın başına geçti. Bunun kötülüğünü yazmak millî kıyama zarardır" dedim, neşretmedim. Yoksa çok meraklı ve dikkate şayan bir makale idi. **Bu da Sinop'ta duruyor.**

Her tarafı dolaştık. Gittiğim yerlerde de hastalar

üşüştüler. Baktım. Ameliyat yaptım. Nutuklar verdim. İlk Boyabat'da nutuk verdim. Arkamdan **Zeki** de söylemek istedi. "Söyleme!" desem çekemiyor zannedecek aptal adam. Dedim: "Cevherini göstersin!". Gösterdi. Halk o nutuk söylerken o esnada aleyhine söylediler. Bağırarak hakaret ettiler. Kendi de kaş yapayım derken göz çıkardığını anladı. Bir daha ağzını açmamasını, hattâ âdi konuşmalarda bile söze karışmamasını söyledim. Kemal-i itaatla kabul etti. Ve dedi ki: "Benim işim değil. Anladım. Sade ben sana jandarmayım. Onun için mebus oluyorum. Sen ne yaparsan ben arkandan geleceğim". İyi. Sinop'da sonra ahali de buna bana itaat etmesini söylediler ve yemin ettirdiler. Ayancık'a vardık. Ben nutuk söyledim. O söylemedi; fakat müntehib-i sanîlerle konuşmuş. Oranın en ileri gelen eşrafından **Şükrüzade Mithat Bey**'in evinde misafiriz. **Mithat** beni bir odaya çekti ve: "Sana hepimiz reyimizi vereceğiz; fakat bu herif (**Zeki**) hezâ ahmak. Böyle mebus olur mu? Bize vebaldir. Buna rey veremeyiz" dedi. Anan yahşî, baban yahşî diye nice uğraşmadan sonra "Sen verme; fakat verenlere mani olma" dedim. "Güzel hatırın için karışmam. Kimseye mani olmam; fakat ben vermem. Sen de buna razı ol!" dedi. Razı oldum. Sinop'a dönüyoruz. Yanımızda Çerkes **Ömer Efendizade İzzet Bey** de var. Bilbedon (Kocayemiş) ormanı içinden geçiyoruz. Meyveler olmuş, ben at üstünde hem gidiyorum, hem toplayıp yiyorum. Yanımdakiler "Bu adamı tutar, çok yeme!" diyorlar. Çok seviyorum ve dinlemeyip yiyorum. Bir şey oldu. Bir aralık **İzzet** atını sürdü, yanıma geldi, dedi ki: "Biz bu **Zeki**'yi bir şey zannediyorduk. Büyük bir ahmakmış be. Bunu nasıl mebus yapacağız; vallahi günahtır". İyi anlamış; fakat ne diyeyim, oldu bir kere.

Sinop'a geldik. Ayancık bütün reylerini bana, **Yusuf Kemal** ile beraber vermiş, **Zeki**'nin bir tane eksik. Demek

Mithat'ın reyi. **Mithat** bu sözü ve hareketiyle bende kendisine büyük bir muhabbet peyda etti. Takdir ettim. Ve millet bütün böyle olsa kurtulur dedim. Boyabat **Yusuf Kemal**'e, bana yarıdan ziyade rey vermiş, **Zeki**'nin yalnız üç tane. Diğerlerini üçer, dörder bir çok adamlara dağıtmış. Gerze tam olarak reylerini ikimize ve **Yusuf Kemal'e vermiş.**

İntihap hazırlıkları esnasında büyük bir müşkilât çıktı. **Mustafa Kemal** beni ve **Zeki**'yi istemiyor. Yerimize Malta'dan olan **Fethi** ile bir başkasını koymuş. Kastamonu vali vekili **Kör Ferit, Osman Bey** adında biri de Kastamonu'da kumandan. İkisi de **Mustafa Kemal'in** adamı. Sinop Mutasarrıfı bizimle beraber. Sinop o vakit Kastamonu vilâyetinin bir sancağı. **Kör Ferit** mutasarrıfı müthiş sıkıştırıyor, tehdit ediyor. Mutasarrıf korkuyor; fakat işlerden gizlice bizi haberdar ediyor. Ne leh ve ne aleyhe karışmıyor. Alâ. Bize kâfi.

Sinop'ta Kastamonu'lu bir binbaşı şube reisi var. Bu adam **Osman Bey**'in adamı. Şiddetle aleyhime çalışıyor. Ben İstanbul'dan iken intihap meselesi henüz ortada yok iken Anadolu'ya geçmiye niyet etmiştim; fakat korkuyordum. Çünkü **Ali Kemal** ve emsali Anadolu kıyamının İttihatçı kıyamı olduğunu yazıyorlardı ve bunu mesned yapıp üzerinde işliyorlardı. Herkes gibi ben de buna inanıyordum. Diyorum ki: " Ya İttihatçılar bana bir şey yaparlarsa, ya yine bunları mevkie getirmiye çalışmış olursak. Ahmaklık, cinayet". Yine buna rağmen nihayet Sivas'a **Mustafa Kemal**'e müracaat etmiş, bir cevap alamamıştım. Demek **Mustafa Kemal** beni Anadolu'ya istemiyor. Şimdi intihapta da görülüyor. İstanbul'da Dahiliye Nazırı Damat **Şerif Paşa** idi. Bu adam okumuş, terbiyeli biridir. Ona şikayet ettim. O da mutasarrıfa yazmış, "İntihabı serbest bırakınız. Müdahale etmeyiniz" demiş. Samsun'da **Deli Hamid** mutasarrıf idi. **Mustafa Kemal** ile te-

masta ve arası iyi idi. Ona da şikâyet ettim. O da **Mustafa Kemal**'e yazmış. Bunlar para etmiyordu. **Kör Ferit** ile **Osman** ellerinden geleni yapıyorlardı. Sinop'da dağ-taş eşkiya idi. Şube reisi bakmış ki intihapta zerre kadar istediğini yaptıramıyor, eşkiyayı af vadi ile toplamış. İntihap günü Büyük Cami önünden eve doğru gidiyorum. Kale kapısı tarafından bir dehşetli at nalları şakırtısı geliyor. Dört nala geliyorlar. Yanımdan doğru hükûmete gidiyorlar. Baktım şube reisi önde, arkasında seksen kadar insan. Eve vardım. Eşraftan ve çok sevdiğim **Dizdarzade Hakkı Efendi** acele bize geldi. Telâş içinde. Dedi ki: "Şube reisi eşkiyayı toplamış. Şehri bastı. İntihabı istediği gibi yaptıracakmış. Bağırarak söylüyormuş. Yoksa kan gövdeyi götürecek" diyormuş. Dedim: **"Hakkı Efendi** korkma! Bu eşkiyayı siz tanımaz mısınız?" "Ben onbeş, yirmisini tanırım" dedi. "Pekiyi diğer eşraf da başkalarını tanımazlar mı?" dedim. "Tanırlar', dedi. "Öyle ise galebe bizimdir. Biz yerliyiz. Eşkiya bizi daha ziyade dinler. Hemen her biriniz gidip eşkiyadan bildiklerinizi bulun hali anlatın. Kandırın. Onlar da diğerlerini kandırır. İş biter". Gitti. Ben de **Rasim Bey**'e gittim. Konuştuk. Öyle yapıldı. Eşkiya bir saatte bizim oldu. Şube reisini terk ettiler. Adamın ağzı açıkta kaldı. Eh, kendi kabahati. Dirayetli değilmiş... İsyanlar, baskınlar, harpler ve emsali manevî hamle ile olur. Kafaları doldurur, kirişlerini kurarsın. Öyle saldırırsın. Eğer bunu bırakır da hamle geçerse veya muarızınla görüşürse kuvvet elinden çıkar. Zavallı bunu bilmiyormuş. Sinop da reylerini kâmilen bize verdi. Mebus olduk. Arası birkaç gün geçti. Sivas'dan **Mustafa Kemal** bir telgrafla beni Sivas'a dâvet ediyor. Bükemediğin eli öp dedikleri budur. Artık gidermiyim ya. Cevap bile vermedim. Gitmekte belki hayat tehlikesi bile var. İstanbul'a gittik.

Meclis açıldı, **Kara Vasıf, Rauf, Cami, Yusuf Kemal,**

Adnan, Celâl Arif de mebus. **Kara Vasıf**'ın Karakol adında bir cemiyet ve teşkilâtı var. Anadolu'ya adam kaçırıyorlar. **Rauf**'la ikisi Anadolu'nun mümessili olarak tanınıyor. Meclis acılacağı vakit bir hadise çıktı. Küşattan az evvel **Mustafa Kemal** Ordu Kumandanı **Ali Fuad**'ın himayesi ile Ankaraya gelmiş, kendisini Ankara'dan mebus yaptırmıştı. **Mustafa Kemal** "Meclis İstanbul'da değil Anadolu'da açılsın" dedi. Bir taraftan bunda hakkı vardı. İstanbul hükümeti buna muarız oldu. Hiç bir mebus ve millet de bunu istemedi. **Rauf** ve **Kara Vasıf** da İstanbul taraftarı idiler. **Mustafa Kemal** o hacimce müstesna nutkunda diyor ki: "Ben âkıbeti görmüştüm. İstanbul'da meclisi İngilizlerin basacakları şüphesizdi. Bu sebeple meclisi Anadolu'da istedim." Fakat bu sözünü tamamiyle cerh eden bir vak'a var. Onun zoru bu değil, uzağı gördüğünden hiç değil, sırf şahsı için imiş, meclisi pençesine almak istiyormuş. Çünkü buna muvaffak olamayınca "Beni reis intihap edeceksiniz" dedi ve artık bunu tutturdu. Böylesi de enderdir. Kendisine kendi mevki istiyor. Ben ömrümde kendim için bir şey isteyememişimdir. Bil'akis verince istiğna gösterirdim. Derken İstanbul'a gelmeğe kalktı. İzmit'e kadar da geldi. Hep telâş ettik. Çünkü bu adamı şu hırs delirtir de geliverirse İngilizler yakalarlar. Millî hareketin başına geçti. Bu suretle millî kıyama müdhiş bir darbe olur. **Doktor Adnan** ve biri daha (Galiba **Rauf'tu**) gidip buna vaziyeti ve âkıbetin fenalığını anlattılar. O zorlandı. Bunlar zorladılar. "Gelme! Sonra reis de yapılmazsın. Sana daha fena olur" dediler. İstanbul'a gelmekten zarurî vaz geçti. **Mustafa Kemal** nutkunda burasını geçivermiş.

Reis olmak için **Celâl Arif** uğraşıyor, propaganda yapıyordu. Bana da rica etti. "Olmaz" cevabını verdim. İntihap esnasında aleyhine alenen söyledim. Olamadı. Re-

şat **Hikmet** kazandı. **Celâl Arif** o esnada muvakkat reislik yapıyordu. Kürsüde İntihap neticesi malûm olunca kızardı, morardı, bozardı. İnme inecek zannettim. Ne hırs yahu!... İnerken o yüzelli okkalık vücud öyle bastı ki potininin birinin ökçesi çat diye koptu. Eğildi. Şaşırmıştı. Ökçesini de alıp beraber indi. Tuhaf insanlar, gözleri sade mevkide, reislikte. Hem de kendileri ister, uğraşırlar. Ben olsam utanırım, söyliyemem . . . . . de böyledir. Hem daha fazladır. Kendi ister ve olmak için türlü ve adi entrikalar yapar. Bütün mevkilere böyle geçmiştir ki yerlerinde aynen hikâye edeceğiz. **Reşat Hikmet** namuslu ve muktedir idi; fakat zavallıda Karaciğer Sertanı varmış. Çok geçmedi öldü. İkinci reis olan **Celâl Arif** geçti. **Celâl** muktedir değildir; zekâsı da pek basittir. Ahlâkı da dönek, pek hodbin ve gururludur. O yerin ehli değildir.

Mecliste **Rauf** ve **Kara Vasıf** "Felâh-ı Vatan" grubu adında bir fırka teşkil ettiler. Buna lüzum yoktu. Bu anda böyle tefrika olur mu? Hepsi bir fırka vesselam. Bana girmek teklifinde bulundular. İtiraz ettim ve "Hacet mi var? Sizinle beraberim. Ne isterseniz söyleyiniz. Derhal yapayım" dedim. Baktım bizim **Zeki** girmiş. **Zeki**'ye dedim ki: "Hani bensiz hiç bir şey yapmıyacaktın. Bana sormadın bile!..." "Ben reyimde hürüm. Sen ne karışıyorsun" dedi. Âlâ! İntihap esnasındaki sözlerini unutmuş. Zaten ondan bu beklenirdi. Mısır'da misali var. "Eh... Hani jandarma neferimdin?" Cevap yok. Çünkü intihap esnasında "Ben senin jandarma neferinim" diyordu. Durdum ve: "Bu ne iştir biliyor musun? Bilmeden girdin. Sonra zararlı olursan..." deyip çekildim. Artık yüzüne bile bakmadım. Sonra biz Ankara'ya gittik. O İtilâfçıların yine İstanbul Merkez kumandanı, sonra da **Vahidettin'e** yaver olmuş. Bu turşu ne o perhiz ne idi!...

Çalışıyoruz; fakat meclisin bir kâr getireceği yok. Ben **Rauf**'larla beraberdim. Birgün **Rauf** bana "**Demirci Efe**'yi

kürsüde meth et!" dedi. Mükemmel meth ettim. Birgün **Burunsuz Tevfik (Tevfik Hamdi) geldi.** O **Kiraz Hamdi** (Hamdi Paşa) ile pek temasta idi. Ben **Kiraz Hamdi**'yi tanımam. "Paşa selâm söyledi. Kabine teşkil edecekler. Seni de kabineye alacaklar, ne dersin?" dedi. "İstemem" dedim. İknaa çalıştı. Kandıramadı. Sonra haber aldım **Rauf** beni, **Câmi**'yi ve **Yusuf Kemal**'i mevcud kabineye sokmak için padişaha müracaat etmiş, **Vahidettin** de reddetmiş. Padişah çok eskiden beri **Sadık** ve **Gümülcine**'lilerin tarafı idi. Tabii benim aleyhimde bulunurdu.

Bir encümen teşekkül etti. Misak-i Millî'yi yaptı. Encümende **Rauf, Abdülâziz Mecdi, Yusuf Kemal,** ben ve daha hatırlamadığım on kadar arkadaş vardık. **Rauf** ve **Mecdi** Suriye'yi de millî hududa dahil etmek istediler. Ben şiddetle itiraz ettim. "Bunlar Türk değil, bırakın! Bize belâ olmaktan başka şeyleri yok" dedim. Onlar hâlâ müslümanlık zihniyetinde idiler. Uğraşa uğraşa vaz geçirttim. Misak-ı Millî'den ben bizim Türk Tarih'inde biraz bahsettimdi. **Mustafa Kemal** nutkunda: "Biri bunu İstanbul'da yapıldı diyor. Sebebi de o encümende bulunarak bu şereften kendisine bir hisse çıkartmak içindir. Onu ben yaptım" diyor. Zaten o nutka bakınca en ufak bir iş bile yapan bir fert yoktur ki... Hepsini kendi yapmış. Biz bütün vukuatı bu kitabımızda yazıyoruz, hakikatler ayna gibi görülecek. Sivas kongresi beyanname ve zabıtnamelerinde Misak-ı Millî'nin bazı esasları vardı ama bunlar orada misak-ı millî adıyle telâffuz edilmemişti. Zaten bu esaslar İstanbul matbuatında da muhtelif makalelerde yazılmış cümleler ve hakikatlerdi. Misak-ı millî adını düşünen ve onu yapan İstanbul Meclisi'dir. Bu meclis bu esaslardan aldı, ilâve etti, tanzim etti. **Mustafa Kemal** de bu mes'eleyi nutkunda zikretmiştir. (S - 224) O halde **Mustafa Kemal** kendisi nasıl yapmış!...

Aylar geçti, bizim karıyı baba tarafı akrabası aramı-

yordu bile. Yalnız ana tarafı akrabası arasıra bize geliyorlardı. Ben mebus olduktan sonra idi ki, kız kardeşi ve üvey anası geldiler. Babası da İstanbul'da imiş. Beni barıştırmaya uğraştılar. Haremimi de ikna etmişler, o da benimle uğraşıyor. Benden kat'î red. Günler, haftalar geçti. Bizim hanımın teyzesi Beşiktaş'ta Yeni Mahalle'de oturuyormuş, koca veremden pek hasta bir binbaşı. Birgün zevcem Fındıklı'ya meclise gelip "Aman hasta pek rica ediyor. Gel bakıver!" dedi. "Pekiyi" dedim, gittik. Hastaya baktım. Sonra bir odaya girdik. Bizim karının hemşiresi **Hayat** da orada: "Bak iki adım, illâ enişte bize gidelim" diyor. "İşim var, aceledir. Gidemem" dedim. İki kızkardeş dizime kapandılar: "Babam evde değil" dediler. Baktım olmuyor, gittik. Eve girdik. **Şükrü Paşa** karşıma çıktı. Emrivaki. Barıştık. Fakat acaba içim bir habbe barıştı mı? Bunlar bana te'sir etti mi? Aslâ. Sade "Adab-ı muaşeret, terbiye iktizası" denilen insanların bir sahtekârlığı vardır. Umumî âdet üzere biz de güleryüz gösterdik.

Bir gün öğlene doğru istasyona indim. Meclise gideceğim. Şümendüfer yok. Ne oluyoruz? Kimse de bilmiyor. Merak içindeyim. Haber almak da mümkün değil. İneyim dedim, araba da yok. İngiliz askerleri yolları kesmişler. Araba geçirmiyorlar. Demek mühim bir iş var, ama nedir? Akşama doğru öğrendik. İngilizler beyanname neşrettiler: "İstanbul'u resmen işgal-i askerî altına aldık" diyorlar. Ertesi günü acele meclise gittim. Vukuatı öğrendik: İngiliz donanması her tarafta sahillere yaklaşıp topları çevirmiş, müsellâh müfrezeler sokakları tutmuş. Meclisi basıp **Rauf** ve **Kara Vasıf**'ı almışlar. Tevkif etmiştir.

O günü orada bulunan arkadaşlar hikâye etii. Ezcümle Gümüşhane mebusu **Zeki** anlattı. **Zeki** bizzat bir ev bulmuş, hazırlanmışlar. **Rauf** ile **Kara Vasıf**'ı kaçırmak istemişler. İmkân da pek güzel varmış. Tecrübe de yapmış-

lar. Tamam. **Rauf** kaçmak istememiş. Teslim olmuş. Dikkate şayan bir şeydir. Tabiî sebebini **Rauf** kendi bilir. Bana göre bu iki adam **Mustafa Kemal** ile daimi bir ittilâfta idiler. Galiba **Mustafa Kemal** bunların adı söyleniyor, başa geçiyorlar diye bunları çekemiyordu. Hele sonra Ankara'da **Mustafa Kemal**'in birkaç defalar ağzından işittim. Karakol teşkilâtını hiç çekememiş, bir düziye bu teşkilâtın ve **Kara Vasıf**'ın aleyhinde söylüyordu. Söylediklerine bakıyordum; ele alacak, sebep diyecek bir şey yoktu. Halbuki Karakol teşkilâtı çok hizmet etmişti. Bu teşkilât **Kara Vasıf**'ındı. Galiba bu iki adam **Mustafa Kemal**'den bıktılar, ümidsizliğe düştüler, "İyisi mi İngiliz'lerin eline düşüp Malta'ya gitmek evlâdır" dediler. Fakat erkekliğe, vatan hizmetinde bulunanlara yakışmaz. Çalışmaktan bıkmak doğru değildir. Bu bir terk-i vazifedir. Tabiî, bu **Mustafa Kemal**'in ekmeğine yağ sürdü.

Bu darbe üzerine Nazırlardan **Hazim Bey**, Adliye Nazırı **Celâl** ve diğer bir zat meclise geldiler. Pek perişan ve kederli halde idiler. Fırka odasında bütün mebuslar beraber oturduk. Anlattılar. **Hazim Bey** çocuk gibi ağladı. Diğerleri de hemen o halde idiler. Bu zatların bu hamiyetlerini gözümle gördüm. Maatteessüf diğerinin adını unutmuşum. Galiba bir aralık Şehreminliği de eden **Ziya Bey** idi. Çok müteessir olduk. Eridik. İşde herşey mahvolmuş manzarası vardı.

Bu vaka benim dimağımı alt üst etti. Böyle bir darbeyi yiyen meclis artık meclis değildir .Haysiyeti yoktur. İş göremez. Ortadan kalkmalıdır. Hem de düşündüm. Yarın, öbürgün bu meclise süngü altında bir şey de imzalatmak ihtimali var. Bu meclisi kapatmalı; büsbütün kapatmak da iyi değil, bir daha intihap yapmak da güç olabilir. Bu halde muvakkat kapatmalı ve mebusları dağıtmalı. Zarurî **Mustafa Kemal**'in pençesi altına gidilecek. Ne yapalım. Vatan herşeye müreccah.

Şimdi yapılacak şey şudur: Arkadaşlara müttefikan bir muvakkat sed kararı verdirmeli. Aynı zamanda İngiliz'lerin bu darbesini de teşrii bir meclise, hürriyete karşı bir cinayet göstererek bütün dünya meclislerine protesto ve tazallüm-ü hâl göndermeli. İşe başladım. Hemen kimse buna yanaşmıyordu. İşledim. İki gün çalıştım. Hummalı bir gayretle ve durmaksızın uğraştım. Çoğunu ikna ettim. Üçüncü günü muhalif sade iki kişi kaldı: Biri Trabzon mebusu **Ali Şükrü,** diğeri **Tunalı Hilmi. Hilmi**'yi de kim mebus yapmış bilmem. Bunun kadar âdi, değersiz, ahlâksız zayıf bir adam azdır. Cahil, dalkavuk, sarhoş. Sade biraz nesir ve şiir de yazar. Bunlar da kıymetsiz şeylerdir. İkisi tutturdular. "İllâ olmaz, meclis kapatılamaz." Esbabını, feci bir âkıbeti izah ediyorum. Hayır, anlamıyorlar. Nihayet Fındıklı'da fırka odasına bütün mebusları topladım. Yeşil çuhalı at nalı bir büyük masa var. Burası eskiden İttihat ve Terakki odası idi. Yalnız **Celâl Arif** korkup savuşmuş, Ankara'ya kaçıvermiş o eksik. Muhsin-i Fâni **Hüseyin Kâzım** ve **Mecdi** reis vekili. Onlar işleri idare ediyorlar. Padişaha, sadrazama gidip geliyorlar. Şimdi ben söylüyorum. Galeyana gelmişim. Yeşil masanın üstüne fırladım. Artık oradan söylüyorum. Bu iki kişi halâ şiddetle muhalefet ediyorlar. Düşündüm sözle olacak şey değil. **Hilmi**'yi biliyorum, korkak, bir herif. Onu tepelemek lâzım. Hem bu hareketim **Ali Şükrü**'ye de te'sir eder, onu da yumuşatması mümkün. **Hilmi**'ye hitap ettim, rica ettim. Hayır da hayır. Şiddetli bir makamla küfre başlayıp üstüne atladım ve dedim ki: "Be herif, bu kadar insan razı. Sen mi kaldın? Seni gebertirim." Titredi. "Pekiyi, pekiyi! Kabul ettim" dedi. Şimdi **Ali Şükrü** kaldı. O böyle değil, asabî, cebbar, anûd. Böyle bir muamele onu büsbütün azdırır. Sanki kızan ben değildim. Derhal yumuşak, tatlı dilli bir adam oldum. **Ali Şükrü**'ye yanaştım. Sarıldım, yüzünü öptüm, yanağını sevdim. "Hadi sen de

kabul et!" dedim. O da bu sefer hiç tereddüt etmeyip kabul etti. Eh, ittifak hasıl oldu. Bu iki kişisiz de iş olurdu ama bütün Avrupaya protesto edeceğiz, ittifakla olması iyi. O gün kaç saattir göbeğim çatladı, anamdan emdiğim süt burnumdan geldi. Sebebi en ziyade bu iki kişidir.

Hemen protestonameyi yazdım. Reislere söyledim. İçtimaı açtılar. Kürsüye çıktım; protestonameyi okudum. Bundan hülâsaten "Meclise vurulan darbe haksız ve pek fecidir. Süngü altında hürriyet olmaz. Bu sebeple meclisi muvakkat ve bilâ müddet tatil ediyoruz ve bu darbeyi bütün Dünya meclislerinde protesto ve bu vesikamızı tarihe tevdi ediyoruz." diyordum. Reis reye koydu. İttifakla kabul edildi. Fransızca yazılıp her tarafa gönderildi. Zabıtnamelerde aynen mevcudtur. Ben bununla pek büyük bir hizmet gördüğüm fikrindeyim. Çünkü sonra Türkiye'ye Sevr muahedesi sunuldu. **Damat Ferit** yeniden hükûmeti eline aldı. Meclis kalsaydı ona zorla tasdik ettirip işi bitirebilirdi. Bununla doğrusu daima iftihar etmekteyim. Bu fikir de, bu iş de, gayret de sırf benimdir.

Artık celse yok; fakat hususi suretle meclise toplanıp dertleşiyoruz. Şimdi herkesin Anadoluya kaçması için propaganda yapıyorum. Sebebi İstanbulda ekseriyet kalmasın. Bir kısım yavaş yavaş kaçmağa başladı. Ne olursa olsun ben de gideceğim. Fikrimi **İsmail Hakkı Paşa**'ya söyledim. Şiddetle muhalefet etti; fakat zerre kadar ehemmiyet vermedim.

Bu esnada hükümet telâşta. Düşecek; yerine **Ferit Paşa** gelecek. İstanbul ile Anadolu arası kesik. Birbirinden haberleri yok. **Ali Rıza Paşa** kabinesi cidden hamiyetli kabine. Kaç defa gözümle gördüm. **Mustafa Kemal,** Nutkunda bunların şiddetle aleyhinde ama baştan aşağı haksız. Bunlar istiyorlar ki, Anadolu ile beraber çalışsınlar. Birbirlerine haber, talimat gelsin, gitsin. Bu husus için Ankara'ya mebuslardan bir heyet göndermek istediler. Bu

nu mebuslar da istiyorlar. Ancak mümkün değil. Evvelâ Padişahı, İngiliz'leri kandırmak, bunun için de aldatmak lâzım. Kabine erkanı Padişahı ve İngilizleri Anadoluyu itaata iknâ için bir heyet göndermek lüzumuna iknâ etmişler. Mecliste mebusların hususi bir içtimaında beni, **Yusuf Kemal'**li, iki de hoca olarak Konya Mebusu **Vehbi** ile Eskişehir Mebusu **Abdullah Azmi** efendileri intihap ettiler. Benim de canıma minnet. Bu sayede Ankara'ya varırım.

Yusuf Kemâl ile âyan dairesinde Âyan Reisi **Tevfik Paşa'**ya gittik. Ankara'ya gideceğimizi söyleyip fikrini sorduk. Bu mübarek ihtiyar söze ve biraz sonra da ağlamaya başladı. Hem ağlıyor, hem söylüyordu. "Gidin evlâtlar! Gidin! Devlet, millet gidiyor. Başka çare kalmadı. Bir ümid varsa Anadolu isyanındadır. Gidin, orada çalışın!" dedi. **Tevfik Paşa'**yı ilk defa görüyordum. Bende kendisine büyük bir hürmet ve muhabbet uyandırdı. .... o on okkalık .... bu muhterem ihtiyarı da batırıyor. Çok haksız. Biraz insaf ve hayâ lâzımdır. Şimdi ortalığı tepeleyip boş buldu. Herkese dil uzatıyor. Cevap vermek in kânı yok ki... Bu kadar olmaz. İmkân olsun da görsün...

Arkadaşlar beni intihap edince ben derin derin düşündüm. Bu memuriyet ve sefer müşkil ve tehlike dolu bir iş. Hizmet etmek de var. Canı kaybetmek de var. Evde de karı var Bu hepsinden belâ. Düşündüm gideceğiz; ya İngilizler bizi hapsederlerse, ya her taraf çete içinde bunlar üzerimize ateş ederlerse. Hadi bunlar olmadı. Ya .... bizi tepelerse. Çünkü çok harîs bir adam 'Kabiliyetli ve namuslu bir insanı çekemiyor, rakîp sayıyor" diyorlar. Mevkî için ise herşeyi yapıyormuş. Hele aramızda mebus intihabı meselesi de var. Hadi bu da olmadı. Ya bizi görüşmeden gerisin geriye iade ederse... O vakit ne yaptınız diyecekler? Birşey yok. Haber almak istiyecekler. Söyletmek için bize işkence ederlerse. Hasılı fena. Mebuslara bunları saydım. "Hizmet!" dediler. Dedim: "İşte bu tehlikeler içinde kabul ediyorum, gideceğim".

Bakalım vazife ne? Hükûmet ne istiyor?. Dördümüz kalktık, Bab-ı Âliye gittik. **Ali Rıza Paşa** ile **Salih Paşa** bizi aldılar. Oturduk. Harbiye Nazırı **Fevzi Paşa** (Müşir Fevzi) da orada. **Fevzi,** namazda gibi ellerini göbeğine kavuşturmuş hiç bir şey söylemiyor. Ümitsiz bir tavır ile dinliyor. Zaten sonra Ankara'da beraber çalıştık. O hep böyledir. Lakırdıyı hep **Salih Paşa** söyledi. Bu zat sakin, namuslu bir adamdı. Şöyle bir mükâleme oldu:

Biz - Vazifemiz nedir? Ne hizmet görebiliriz?

Salih - (Koltuğuna arkaya doğru âdeta bir cansız madde yığılmış gibi idi. Düşündü, düşündü. Nice zaman sonra dedi) : Vallahi, biz de bilmiyoruz..

Hayret içinde kaldık.

Biz - O halde?...

Salih - Vatan için bildiğiniz gibi yapın. Yalnız mühim bir nokta var. Kabinemiz sallanıyor. **Ferid Paşa** gelecek. Gelirse herşey mahvolmuş, bitmiştir. Onu mevkiye getirmemek lâzımdır. Bizim mevkide kalmamız bu işe manidir. Sonunda nasıl olsa düşeceğiz; bu şüphesiz. Lâkin biz ne kadar daha kalırsak memleket için o kadar faydalıdır. Bir günümüz büyük bir kıymeti haizdir. Sizin gitmeniz bizim kalmamızı bir müddet daha devam ettirecek. Bu suretle Pahişahı, İngilizleri bir müddet daha oyalarız. Gördüğümüz akıbet biraz daha gecikir. O esnada belki umulmadık bir hayır yetişebilir. Kimbilir...

Düşündüm. Çok mâkul. Bu esnada iyi bir tedbirdir. Başka tedbir yok. Ne çare...

Salih- Hem de bu böyle olmaz. Biz ve Ankara elbirliğiyle çalışmalıyız. Birbirimizle uğraşmanın sırası mı? Gidin, bizim haberlerimizi onlara verin, onlar da bize haber

versinler. Söz birliği, el birliği yapıp beraber çalışalım. Siz bunu onlara anlatınız...

Paşanın bu sözleri de doğru. Hiç diyecek yok. İşitiyoruz ki **Mustafa Kemal** bunlarla çalışmayı kabul etmekten başka aleyhlerine uğraşıyor. Bu, elbet doğru değildi. **Farid Paşa ile** anlarım; fakat bunlarla... Yanlış. Bu adamlar ellerinden geldiği kadar vatanperver. Bunda asla şüphe yok. Gözlerimizle görüyoruz .

Biz - Pekiyi.

Salih - Hemen hareket ediniz. Biz İngilizleri kandırdık. Sizi kendi ellerinde olan yerde şimendöferin gidebildiği yere kadar götürecekler.

Konuşma bitti. "Size yol masrafı lâzımdır" dediler. Hatırımda kaldığına göre her birimize yüzer lira verdiler.

Gideceğiz. Şimdi bir mühim mesele de evde karı. Benim bu seyahatıma razı olmayacak. Henüz kendisine birşey açmamıştım. Onu kandırmak da bir iş. Eve geldim. Söyliyeceğim. Geveliyorum, bir türlü söyliyemiyorum. Hanımdan çok yılmışım. Nihayet söyledim. Kızılca kıyamet koptu. Şöyle dedim, böyle dedim. Üç günde döneceğiz dedim. Olmuyor. Bereket versin bizim hanım gelgeç ise de bazen çok vatanperver olur. Bu noktayı ele aldım. Razı oldu; fakat "Üç gün, bak!" dedi. "Evet" dedim. Bana ufak bir bavul verdi. İçine bir kat çamaşır, birkaç mendil ve çorap, tuvalet takımı koydu. "İşte çok çamaşır da koymuyorum" dedi. "Hay, hay!" dedim Bir de battaniye ve bavulu elime alıp sokağa fırladım. rEenköyü'nde şimendöfere bindim. Köprüye çıktım. Beyoğluna varıp babasını buldum. "Ben Ankara'ya gidiyorum. Belki dönerim, belki dönemem. Hazır burdasınız. Kızınız size teslim" dedim. Yüz Lira çıkardı. "Paran yoktur belki, al!" dedi. "Var isterseniz bir müddet sonra parasız kalırsa kızınıza verirsiniz" dedim. Almadım.

Haydarpaşa'ya geldim. Arkadaşlar hazır. İngilizler

bize pis, içi süprüntü dolu bir eşya vagonu verdiler. Bu adamlar çok aykırı insanlardır, katlandık. Yere bir halı serdik. Hareket ettik. Halbuki trende birinci, ikinci mevki vagonlar da var ve bomboş. Ne ise sonra bunlara naklettiler. İzmit'e geldik. Mutasarrıf **Suat** bizi misafir etti. Ertesi günü İstanbul gazeteleri geldi. Bizim hareketimizi yazıyor ve bize "Hey'et-i Nâsiha" adını veriyorlar. Tuhaf!... Nasihat heyeti imişiz!... Bizim haberimiz yok. Demek kabine Anadoluya nasıhat etmeye gönderiyor süsü vererek bizi yollamış. Biz orada **Mustafa Kemal'i** iknâ edeceğiz. Bunun için uğraşmak lâzım, bu da vakit ister. Böyle gün geçirecek. Fena plân değil. Hakları var. Ama bu adamlar bizi laboratuvar hayvanı gibi kullanmışlar... Çünkü **Mustafa Kemal** bu cümleden küplere binecek. O nasihat almak küçüklüğünü kabul eder mi?!... Bize fena şeyler yapacak. Onu düşünmüyorlar. İtiraf ederim ki, bunda da hakları var. Vatan için dört kişi de felâkete uğrasın ne ehemmiyeti var. Bütün kalbimle söylüyorum, asla gücenmedim ve yine gücenmiyorum.

İşte bir misal: İşler nedir, gazete havadisleri nedir? İşlerin içyüzleri ile dışyüzleri adeta yüzde doksanbeş birbirine uymaz. Sonra işler üzerine ne spekülâsyonlar yapılır?... Bu sebeple gazete havadislerine çok defa inanmamalıdır. Herkes keyfine fantezisine, kendi maksadına, menfaatine, aldatacağına ve aldatılacağına göre yazar.

Yine trene bindik gidiyoruz. Vagonlara İngiliz askerleri doldu. Çoğu Hindli asker. Bir aralık zabitleri geldi "Buralarda trenin çeteler tarafından ateşe tutulması ihtimali vardır. Bir saat sonra istasyon haricinde tren duracak. Şimdiden bavullarınızı ellerinize alınız. Tren durur durmaz birden şimendöferden yere atlayınız ve yere yatınız" dedi. İşte... Hayat tehlikesi başladı. İstanbulda yanlış tahmin etmemişim. Biraz sonra tren durdu. Dördümüz birden atladık. Tren çekildi. Ateş yok. Şükür... Elimizde

bavullar yürüdük. Kan-ter içinde Sakarya ırmağının kenarına geldik. Kısa demir şimendöfer köprüsü var. İngilizler dinamitle atmışlar. Hayretle seyrettim. Koca demiri ortasından keskin bıçakla peynir keser gibi kesmiş. Köprünün bir kısmı eğilip suya girmiş. İngilizler bunun bizimkilerin geçmesine mani olmak için yapmışlar. Hudut burası imiş. Bir yıl sonra bizim mühendisler, aletsizliklerine rağmen, bu ağır kısmı sudan kaldırıp tamir etmişlerdir ki, doğrusu büyük bir muvaffakiyettir. Karşı yakaya geçeceğiz. Kendi evine kavuşmakda olanlardaki gibi bizde bir sevinç var. Birkaç köylüye tesadüf ettik. Bizi bir yere götürdüler. Şimdiye kadar hiç görmediğim şeydi. Bir kıyıdan diğerine kalın bir tel germişler. Altı düz genişçe bir kayık var. Onu bir demir halka ile bu tele raptetmişler. Kayığa girdik. Değnekler ile itip kenardan ayrıldılar. Dikkatle bakıyorum. Bu nasıl karşı yakaya gider diyorum. Oldukça seri bir ceryan var. Ceryan kayığı sürüklemek istedi. Halka gerildi. Kayık ceryana tabi olarak gidemeyince öbür kenara doğru yollandı. Kenara geldik. Şaştım. Çıktık. Biraz daha yürüdük. İstasyona geldik. Oradan iki direzen aldık. Eşyaları koyduk. Biz de bindik. Nöbetle kollarımızla çeviriyoruz. Direzen yürüyor. Bir de jandarma aldık. Adapazarından geçtik. İlerliyoruz. Önümüzden bir adam göründü. Hat boyunca geliyor. Yaklaştı. Eşsiz derece de perişan elbiseli. Başı açık ağlıyor. Yanımızdan geçti. Birşey söylemiyor, sade ağlıyor. İçimizden biri "Ne ağlıyorsunuz?" diye sordu. "Ağlamayayım da ne yapayım. Şurada önüme eşkiya çıktı, fesimi aldılar." dedi. "Eh, sen necisin?" dediler. "Ne olacak, dilenci." dedi. Hayret... Şimdi herkeste bir laf... Jandarma tüfengine fişengi sürdü. Dedim: "Ne yapacaksın?" "Eşkiyaya atacağım" dedi. Bağırdım: "Çıkar şu fişengi!... Herifler pusuda. Sen karanlığa kubur sıkacaksın. Biz nişantaşı gibi meydandayız, bizi birer birer devirecekler. Olmaz." Arkadaşlara da:

"Dönelim" dedim. Bu esnada beş dakika daha ilerlemiştik. Kimi dönelim, kimi "Adam eşkiya bize ne yapacak? gidelim" dediler. "Yahu! dilenciyi soyan eşkiya bizi bulursa gökten kendisine kudret helvası yağmış gibi olur. Ne diyorsunuz be" dedim. Zorlandım. Neyse döndük. Yirmi dakika geride olan köye geldik. Düşünüyorum, vatan ne hale gelmiş?!... İlk adımda eşkiya. Sonra sefalete bakın! Dilenciyi soyuyor, yağlı fesini alıyorlar. Demek zaruret müthiş. Vaziyet feci...

Döndüğümüz köy çerkes köyü. Çerkesler Padişah taraflısı. Çünkü menfaatleri öyle. Sarayda hep Çerkes kızı. Bunlar padişahın, şehzadelerin odalığı. Kadın efendiler de (Padişahın resmî karısı) bu odalıklardan oluyor. Bu kadınlar hısım, akrabalarını bey ,paşa, kumandan, vali, mutasarrıf yapıyorlar. Çerkesleri zenginletiyorlar. Çerkeslerde babaları kızlarını para ile satmak âdet. Yalnız Saraya değil, zengin Türk ahaliye de satıyorlar. On liradan beli liraya kadar. Bu adet bunlarda eski ve umûmi. Türkistan Hanlıkları ve İran Şahlıkları zamanına bakarsanız o vakit de bunlar onların saraylarında var. Bugün bile Tahran sarayında, Kahire sarayında, Fas sarayında bile Çerkes odalıklar var.

Bunları padişah taraflısı görünerek aldatmak ve bu akabeyi geçmek lâzımdır. Evlerin önünde bağırdık. "Köyün delikanlıları nerede?" dedik. Birer ikişer çıktılar. Yirmi kadar oldular. "Bizi padişah yolladı. Şurada eşkiya ya rastgeldik. Size misafiriz. Siz yiğitsiniz. Burnunuzun dibinde eşkiya olsun. Olur mu? Bizi hadi geçirin!" dedim. Şüphesiz ki köyün yanındaki eşkiya bunlardandır. Bilmemezliğe gelmek lâzım. Gittiler. Bir tüfenkle geldiler. Önümüzden ilerlediler. Bir ses yok. İki saat kadar gittik dediler ki: "Tehlikeli mıntıkayı geçtiniz. Artık eşkiya yoktur." Teşekkür ettik, döndüler. Demek ki eşkiya onları görünce bize birşey yapmadı. İlerledik. Geyveye doğru va-

rıyoruz. Oralar sarp dağlar, kayalar içinde. Bir aralık sesler işitildi. Bir zabit ile neferler geldiler. Zabit av bekler ve avını yakalamış gibi bir vaziyette. Hali nazarı dikkatimi celbetti. Hemen bizi durdurup atladı. Geldi direzeye oturdu. Bir iki nefer de oturdu. **"Kumandan Mahmud Bey** Geyvede sizi bekliyor" dedi. Şüphelendim. İyi alâmet değil. Yahut da istikbal, fakat zayıf ihtimal... Bakalım... İstasyona vardık. Orada Kaymakam **Mahmud Bey** askeri, çeteler, herşey var. Bizi aldı. Bir ahşap eve yerleştirdi. Burası otel imiş ...

Mahmud Bey bizimle ahvale dair görüştü. Ne biliyorsak saf, saf söyledik. Arada hayret eseri gösteriyor; farkında değiliz. **Mahmud Bey** bize karşı hiç bir terbiyesizlik yapmadı. Bir-iki konuştuktan sonra ise büsbütün nazik oldu. Nihayet **Mustafa Kemal**'in bir telgrafını bize sundu. **Mustafa Kemal** bize hulâsatan diyor ki: "Siz İngiliz âleti, hain-i vatansınız. İstanbuldaki âdî hükûmetin adamısınız". Müthiş tahkir ve tehditler. İşte düşündüklerim oluyor Şimdi geri dönmek de mümkün değil. Ok yaydan çıktı. Telgrafla cevap verdik: "Böyle şey yoktur" dedik. Cevap veriyor: "Hey'et-i nâsihasınız. Vatanperverler, dağ, taş dolaşarak yaya buraya kaçıyorlarken siz İngilizlerin treni ile müreffehen geldiniz. Buna cevap verin bakalım?". İşte gazetenin neşriyatının muzır neticesi; fakat esasen **Mustafa Kemal** İstanbul ile teşrik-i mesai istemiyor. Herşeyi kendine münhasır kılmak hırsında. Arkadaşlar hep korktuk. **Mahmud**'a kim bilir **Mustafa Kemal** ne emretti? Bundan haberimiz yok; fakat **Mahmud** işi anlamış, bizim hüsnüniyetimizi görmüş, bizimle beraber oldu. Ne yapacağız? Hiç Herkes somurttu durdu. **Yusuf Kemal**'in yüzü kıpkırmızı. Yerinde duramıyor, mızlanıyor. Dedim ki: "Korkacak bir şey yok. Korkudan kâr da yok. Ben şimdi ona bir cevap yazayım. Dördümüz imzalayıp **Mahmud**'a verelim, telgrafla çeksin". Yazdım. Şiddetli bir makam

tutturdum. Ahvâli yazdım. Yalnız vatan düşündüğümüzü, vatana hizmet etmek için bu meşakkat ve tehlikelere atıldığımızı, hey'et-i nâsiha olmadığımızı, böyle İngiliz casusluğuna tenezzülden çok yüksek olduğumuzu şiddetli bir ifade ile yazdım. Arkadaşlar "Herifi büsbütün kızdırırız" dediler, tâdil etmek istediler. Muhalefet ettim. Nihayet iki cümleyi çıkardılar. Telgraf gitti. **Mahmud** kendisinin de yazacağını söyledi. **Yusuf Kemal** dosyacıdır. Mütemadiyen vesika saklar. Sebebi de ilerde kendisine mesuliyet gelirse ibrazı içindir. Bütün muhabereleri o aldı, sakladı.

Bu belâ içindeyiz. **Abdullah Azmi** de hastalandı. Kırk derece ateşi var, ağzından kan da geldi. Muayene ettim. Verem bağlangıcı var. Meğerse evvelce verem imiş. Demek yol zahmetine dayanamadı, tepti. Onunla da uğraşıyorum. Bunlar yirmidört saat içinde oldu. Yorulmuşuz, bu dert ile otelden çıkmadık; fakat bu esnada merdiven başında daima bir zabitin oturduğunu, arasıra da aşağıdan nefer çağırdığını gördüm. Şüphelendim. Arkadaşlara dedim ki: "Yahu, biz mevkufuz". Herkes başını kaldırdı ve gözlerini keskin nazarlarla bana dikti ve "Yok canım, böyle şey olur mu?!" dediler. İnanmak istemediler. Ben şüphelendim ama ben de tamamiyle kâni değilim. **Mahmud** işi pek ustalıklı yapmış, vazıhan sezilmiyor. Dedim: "Anlamak ister misiniz?" "Nasıl?" dediler. "Bir tecrübe yapalım da anlâyalım. Hiç biriniz daha sokağa çıkmadınız değil mi?" dedim. "Hayır!" dediler. "Öyle ise biriniz şimdi çıkınız." dedim. **Vehbi Efendi** gitti. Merdivenlerden iniyor, biz de bakıyoruz. Zabit önüne durdu. "Çıkamazsınız" dedi. İş anlaşıldı. Şimdi dördümüz bir odada toplandık. Bir müddet salhaneye kapatılmış koyunlar gibi başımızı önümüze eğip durduk. Sonra artık dertleşiyoruz: **Vehbi Efendi** orijinal bir adam, halis bir Türktür. Şekilce de öyledir. Sözleri de kendine mahsustur. Tam Türkçe ve hususi bir

stıl sahibidir. Güzel meseller, avamî iyi hikmetler, tuhaf sözler de söyler. Onun sözlerine bayılırım. İlk Meşrutiyet meclisinde de mebustu ve İttihatçıydı. Buna rağmen onun sözlerini severdim. Tatlı tatlı dinlerdim. Şimdi yine, hoş hoş söylüyor. Ben de arada muziplik ediyordum. O vakit tahrik olunuyor, daha iyi söylüyor. Nihayet **Mustafa Kemal**'den cevap geldi. Bu sefer yumuşak ve bizi dâvet ediyor. Derhal mevkufiyet bitti çıktık, bir gezinti yaptık.

Şimdi ferahız. **Yusuf Kemal** dedi ki: "Hey'ete bir reis lâzım. Beni reis yapın!" Bu adam da riyaset delisidir. Dedim: "Canım, ne haldeyiz, sen ne ile uğraşıyorsun? Reise filân hâcet yoktur." Bu suretle ağzı kapandı.

Mahmud Bey bir yıl sonra Bolu isyanında Çerkeslerin pususuna düşüp öldü. İyi adama benziyordu. Kendisi de Çerkes idi; Çerkesler öldürdüler. Millî Kıyama Çerkeslerin çoğu muhalefet etti ama Millî Kıyamda çalışan Çerkesler de çoktur. Padişah taraftarlığını Çerkes deyip umumuna teşmil ediyorlar ama hakkı söylemek lâzımdır.

İşittik, **Halide Hanım, Doktor Adnan, Celâl Arif,** Kırşehirli **Rıza** ve emsali de kaçıp karadan bin meşakkatle Geyve civarına gelip geçmişler. Ankara'ya gidiyorlar. **Mustafa Kemal**'in telgrafında bize dediği demek bunlarmış.

Ankara'ya çok kişi geçti. Bir kısmı hizmet için; bir kısmı sırf İttihatçı olup yakalanıp Maltaya gitmemek içindir. Bu son kısmının bir nümunesi **Yunus Nadi**'dir. Çok zaman Anadoluya geçmiyenlere vatan haini demek moda oldu. Bu pek yanlıştı. Meselâ **Ebuzziya Tevfikzade Velid** gibi Anadoluya geçmeyen gazeteciler ve yine onun gibi Anadoluya silâh ve mühimmat göndermek için cemiyet teşkil edip İstanbul'da çalışanlar var ki, bunlar vatanperverlikte Anadoluya geçenlerden hiç aşağı değildir. Hattâ tehlike cihetiyle onlardan daha yakın tehlike altındadırlar. Gazetelerinde yazıyor, silâh gönderiyorlardı. Bilseydim, bu vatanperverlerin hepsinin adlarını buraya yazardım. Böyle vatanperverlerin adlarını tesbit ve tarihe maletmek lâzımdır. Çünkü hizmetleri, fedakârlıkları pek büyüktü. Keza Anadoluya geçenlerin hepsi de vatanperver değildir.

Bir aralık baktım Geyve'de **Nors** gözüme ilişti. Onu burada görmek bana büyük bir hayret verdi. Bu adamın Mısır'da Harb-i Umumide yaptığı büyük vatan hıyanetlerini biliyordum. Bir aralık İngilizler onu Kıbrıs'a götürmüşler, oradan Anadolu'ya çete getirmeye, casusluk teşkilâtı yapmıya çalışmıştı. "Oo... dedim, şüphesiz İngilizler gönderiyor". Mısır'da maaşlı İngiliz hafiyesi idi. Bu adam evvelce erkânı harp Kolağası idi. İttihatçılara muarız düşmüş, bize katılmıştı. Fakat pek de meydana çıktığı bir iş gördüğü yoktu. Harb-i Umumide Mısır'a gelmişti. Orada erkânı harp binbaşısı, muallim, şair diye bir kart bastırmış imiş. Birgün "Tanır mısın?" diye bu kartı bana gösterdiler. Güldüm. Muallim ve ilâ... meslekler karta yazılır, adettir ama şair diye yazıldığını hiç görmemiştim. Hem de **Nors** şair değildi. Bu adam orta boylu, ince Arap gibi siyah derili, pek biçimsiz suratlı âdeta kertenkele gibi biri idi. Mısır'da benimle görüşmeğe eczaneye gelmiş, hakaret etmiştim. Bu görüşme tuhaf oldu: eczahaneye girdim. Baktım; **Nors.** Hiç selâm vermeden eczahanenin arkasına geçtim. Eczacı **Vedat** yanıma gelip "Sizinle görüşmeğe geldi" dedi. Yüksek sesle: "Bu casus, alçak burada ne arıyor?" dedim. **Vedat** utandı. "Aman, nasılsa gelmiş, hoş geldin deyiver" dedi. "Ben bir alçağa böyle diyemem" dedim. Biraz sonra gitti ve giderken "Doktor beni tanıyamadı" demiş. Utanmazlıkta usta şeymiş!... Ben ona işittirerek casus demiştim...

Şimdi burada da karşılaştık. Beni görünce önüne baktı. Derhal **Mahmud Bey**'i çağırttım. Artık bize ısınmış,

ahbaptık. **Nors'u** baştan aşağı anlattım; İngiliz hafiyesi olduğunu söyledim. Bana şöyle dedi: "Aman iyi söyledin. Şimdi bir çete var, gidecek. Onlara veririm ve yolda öldürün derim, öldürürler" dedi. Hakikaten bir saat sonra, otelin kapısında oturuyordum; süvari ve otuz kişilik kadar bir çete geçiyor. Arkada lagar ve semerli bir atın üstünde de **Nors** gidiyor. Dedim "Ölüme gidiyor". Ben insan kanı dökmekten pek korkarım. Titrerim. Hattâ Halâskâr Kıyamını yapacağımız vakit kimseyi öldürmeyip sade tevkif etmelerini ancak silâhla mukabele görürlerse zaruri öldürmelerini sıkı sıkı arkadaşlara tenbih etmiştim. Ne yalan söyliyeyim, **Nors'un** böyle geçişine sevindim ve "Bu, milletin intikamıdır. Yaptığı hıyanetleri kanı ile ödemeğe kendi ayağı ile gelmiş" dedim.

Bu adamla en ufak şahsî bir işimizde, bir defa bile görüştüğümüz de yok. Garazım sırf Harb-i Umûmide Mısır'da yaptığı hıyanet, İngilizler tarafından adalara gönderilip oradan memlekette isyan çıkarmağa çalışmasıdır. Yine bunun için idi ki ona Mısır'da hakaret etmiştim. İngiliz'ler işleri için adam kullanabilirler. Bu meşrûdur. Fakat böyle bir hizmeti yapan yani vatanına hıyanet eden pek kötüdür, hırsızlık yalancılık, pezevenglik kötüdür, fakat casusluk bunların hepsinden kötüdür.

Ben onu unuttum, aylar geçti. Öldü zannediyordum. Meğerse ölmemiş. Ben Maarif Vekili iken Bursa'da Sanayi Mektebi Müdürü diye haber almayayım mı?... Nasıl kurtulmuş bilmem!... Cahildi; fakat iblis gibi zeki idi. Manevra çevirip kurtulmuş olacak. Bu kadar ahlâksız adam az olur. Mısır'da çocuk peşinde çirkin vakalarını da işitmiştim. Alâ birini bulmuşlar! Mektebe müdür yapmışlar!... Bu, kediye peynir tulumu inanmak kabilinden idi. Kim yapmış, bilmem?... Bilmem kandırır.. Bu mektepler vilâyetlere tabidir. Maarife ait olsa derhal azledecektim. Kim bilir Bursa'dan İngilizlere kaç jurnal göndermiştir.

Bu adam bir de adına **Manavoğlu** takmış, o olduğunu anlıyamamıştım. Türkçü geçinmeye, bu bapta makaleler yazmaya başlamış idi. Usta şeydî. Halbuki Arap imiş... Nitekim sonunda Ürdün hükûmetinde **Şerif Abdullah'a** Harbiye Nazırı olup **Nors Paşa** adını aldı ve iki yıl evvel veremden geberdi. Yeryüzü şerrinden, mülevves vücudundan kurtuldu. Bursa'dan sonraki hıyanetini sırası geldikçe yazacağım.

Geyve'den şimendöfere bindik, Ankara'ya vardık. **Mustafa Kemal** ile görüştük. Anlattık. İstanbul ile teşrik i mesaîye hiç yanaşmıyor. Canım bunda ne zarar var? bil' akis fayda melhuz. Hayır...

Arası birkaç gün geçti. **Celâl Arif, Adnan,** ilâ... geldiler. **Mustafa Kemal** de istikbale çıktı... Biz de gittik...

Mustafa Kemal ile aramda vukuat iki oldu. Bu adama ben birşey yapmıyorum hattâ beraber çalışmak istiyorum. O bana düşman vaziyet alıyor. Tevkif, hele bize İngiliz casusu demesi pek gücümüze gitti. Şiddetli arzumuza rağmen bu adamla çalışamıyacağımıza kanaat getirmiştik. İstanbul'a avdet etmek istiyorduk. Hele **Yusuf Kemal** pek içerlemişti. Bir an durmayıp dönmek istiyordu. Adeta hasta olacak. **Yusuf Kemal** ile İstanbul'da ahidleşmiştik: "Ne yaparsak beraber yapalım. Birbirimizden ayrılmayalım. İptida görüşelim. Kim kimi ikna ederse öyle hareket edelim" demiştik. İkimiz de aynı fikirdeyiz. Yüreğimde vatan hizmeti ile kırık izzet-i nefis arasında günlerce müthiş bir savaş oldu. Sonunda avdete karar verdim. **Yusuf Kemal** de yine aynı fikirde. Gittik avdet edeceğimizi **Mustafa Kemal'e** tebliğ ettik. Ben hastalandım. **Mustafa Kemal** yattığım yere kadar geldi. Artık yumuşak. Gönlümü almak istiyor, "Gitmeyin, vatana lâzımsınız" diyor. Bu tebliğimiz üzerine derhal bütün Anadolu'ya bir tamim telgrafı çekip benimle **Yusuf Kemal'in** kendisine iltihak ettiğini yazmış. Bize işi yaptıktan sonra haber verdi. Sinop

ahâlisi bundan telâş edip **Mustafa Kemal**'in hayatıma kıyacağından korkmuşlar. Sonra Sinop'a gidince söylediler bu suretle öğrendim. Derhal bir telgrafla sıhhatimi sordular. Cevap verdim, "Vatan için çalışın! Merak etmeyin!" dedim.

Mustafa Kemal'in tamimi millete çok iyi te'sir etmiş. Herkes İttihatçıların düşmanı idi. **Ali Kemal** Ankara'dakileri İttihatçı diye yazıyordu. Bundan korkarak millet Anadolu hareketine iştirakten çekiniyordu. Benim Ankara'da olduğunu öğrenince ferahlamışlar. Birçok kişi ve eski İttihatçı muhalifleri de Ankara'ya iştirak etmişlerdir. Bunu sonra Ankara'ya gelen bunlardan işittim. **Ali Kemal**'in en büyük cinayeti millî hareketi İttihatçı hareketi göstermesidir. Böyle milleti aldatmış, vatanperver ahâlinin bir çoğunu uzun zaman bu harekete iştirakten men etmiş ve hattâ İttihatçı düşmanı bir çok insanların millî dâva aleyhine bilfiil hareket etmelerine sebep olmuştur. **Ali Kemal** hıyaneti için tam can alacak noktayı bulmuş idi Hep bu bayrakla çalışmıştır.

Bizim bu iltihakımız haberi İstanbul'a gitmiş. Tabii hükûmet müşkil mevkie düşmüş, bir-iki gün sonra **Fevzi**'nin yaveri **Salih**, arkasından da **Fevzi** kendi geldi. Belki onları da hükûmet ayni bizi gönderdiği maksatla göndermişti. Bilmiyorum.

Çamaşırım yok. Frenk gömleği aradım. Bütün Ankara'da böyle şey bilmiyorlar. Dedim: "Bir iyi terzi söyleyin, yaptırayım". Dediler: "Yoktur ama belki filân terzi epeyce ustadır yapabilir". Gittim. "Yapamam" dedi. Gömleğimi çıkardım. "Hele şuna bak! Birşey uydurursun" dedim. "Fena olursa bir şey demiyeceksin değil mi?" dedi. "Pekiyi' 'dedim. Âdi bir kumaş da bulduk. Üç tane yaptı; fakat çarpuk çurpuktur. İşte Ankara'nın hali böyleydi. Haneler topraktan. Bir mühim kısmı da Harbi Umûmide yanmış, virane ve mezbele halinde bir şehir. Hele evler âdeta toprak yığını gibi bir şey. Renk de o. Çünkü kerpiçle yapılmış. Sebze yok. Eskişehirden gelecek de yiyeceğiz. O da ateş pahasına. Koyun yerine keçi eti yiyorlar. Biz ise alışık değiliz. Bir hıyar oluyor, o da mutlaka acı.

Avdet edemiyoruz. **Mustafa Kemal** telgrafla emri vâkî de yaptı. Bu telgrafın millî dâvaya çok faydası olmuştu. İstanbul'da **Ferit, Ali Kemal,** İtilâfçılar, padişah, Anadolu hareketine İttihatçı hareketi diyorlardı. Bütün Anadolu'da halk bilhassa İttihatçıların muhalifi namuslu insanlar bundan korkup alarga duruyorlardı. Benim iltihakım bu işin İttihatçı işi olmadığını göstermek için en bariz delil idi. Bu telgraftan sonra bunlar da iştirake başladılar. Sonra meclis toplanınca mebuslardan bir takımı bunu bana söylemişlerdir. Bunlardan biri de "Sen olmasan ben korkuyordum. gelmiyecektim" demiştir.

Mustafa Kemal bize bu hakareti yaptı. Şimdi de bırakmıyor. Bizden kendi namına istifade etmek istiyor. Gidemiyoruz. Bazan yumuşuyoruz; fakat hakareti hatırlayınca yine kalkınıyoruz.

Bizi ve gelen diğer mebusları ve saireyi Dar-ül Muallimin mektebine yerleştirdiler. Burası bir kışla halini aldı. İyi aşçı dükkânı yok. Sebze yok. Bir-iki hıyarı otuz kuruşa, bir okka fasulyayı bir liraya verdikleri oldu. Bunlar Eskişehir'den geliyor. Derme-çatma yemekle vakit geçiriyoruz. Vali vekili **Yahya Galip** Deftardar imiş. Vali **Ferit Paşa** taraftarı ve **Ref'i Cevat**'ın babası imiş. Onu Kırşehir mebusu **Rıza** yakalayıp dağa kaldırınca **Mustafa Kemal, Galip**'i vali vekili yapmış imiş...

Sokaklar bomboş, kimse yok. Ankara hakikaten ıssız bir virane. Bizim de işimiz yok. Arasıra **Mustafa Kemal** benimle **Yusuf Kemal**'i Ziraat Mektebine çağırıyor. Kendi orada yatıyor. Bu mektep Ankara civarında bir tepededir. Orada hükümet teşkili lüzumunu, nasıl teşkil edilmesini bizimle müzakere ediyor.

Ankara'da bir "Heyet-i Temsiliyye" diye bir şey var. **Mustafa Kemal, Kör Ferit, Hakkı Behiç** ve daha birkaç kişi bu hey'etten. İşleri bu hey'et görüyor.

İstanbul'da meclis kapanınca **Mustafa Kemal** her tarafa emirler vermiş. Her şehirden âdeta sokaktan toplarcasına beşer kişiyi mebus diye yollamışlar. Onlar da yavaş yavaş geliyor. Bunlar ekseriyetle her şehrin yerli ahalisinden, birkaç da döküntü ve değersiz adam var. O vakit herkes Ankaradakilerin nasıl olsa birgün yakalanıp asılacaklarına kâni idiler. Bazı şehirler sevmedikleri birini varsın gebersin diye mebus olarak yolluyorlardı. Sonra Anadolu'yu dolaşırken bunu bana çok yerde anlattılar. Meselâ Bursa'dan bu fikirle Operatör **Emin**'i yollamışlar. Bu mebusların bir kısmı da korkup gelmemiş. Zorla yollamışlar. Meselâ Sinop'tan Arnavut **Rıza**, köye kaçıp saklanmış olduğu halde, jandarma ile bulup yollamışlar.

Tüccar Erzurum'lu **Nafiz**'in Karacaoğlan caddesinde bir dükkânı var. Bu cadde şehrin en mühim caddesi. Kâh oraya, kâh da Erzincanlı **Hüseyin Hüsnü**'nün İstanbul Eczanesi adındaki eczanesine gidiyoruz. Bunlar şiddetle **Mustafa Kemal**'in aleyhindeler.

Nafiz'in dükkânında saatlerce oturuyorum. Sokaktan geçen insan tek-tük; hayrete şayan derecede az, İnsan işsiz olunca sinek avlarmış, hattâ deli gibi pösteki bile sayar ya. Birgün bir çeyrek saat sokaktan geçenleri saydım. Üç insan ile yirmibeş eşek geçti. Dedim: "Burada eşek daha çok." Gülüştük. Hem de tuhaf bir şey. Bir köylü beş-on eşeği geçiriyor. Eşekler ekseri yaya kaldırımında, köylü ise caddede yürüyor. Bu da bütün dünya şehirlerinin tersine. Eşekler çuval, yahut odun yüklü. Odunlar bildiğimiz gibi değil. Hep ağaç kökü... Merak ettim, sordum. Ankara ve civarında orman yok. Köylüler yakın bir yerde toprak altında kökler keşfetmişler, toprağı kazıp onları söküp getiriyorlarmış. Bu gösterir ki

Ankara'da eskiden orman varmış. Kesilip mahv edilmiş. Şimdi dağ, ova çırçıplak. Eski ormanın toprak üstünde kalan kısımları çürümüş. Neden sonra nasılsa kökleri bulmuşlar.

Kirlendim. Hamama gittim. Pis bir yer. İğrendim; fakat ne çare. Bit filân geçmesin diye elbise ve çamaşırlarımı hamamın bohçasına koymayıp çivilere astım. Yıkandım, çıktım, giyindim. Mindere de oturmuyordum. O esnada mendilimi çıkarmıştım. Emin yer diye tütün masasının üstüne koydum. Mendili elime aldığım vakit üstünde bit buldum. İkinci sefer belki temizdir diye Şengül Hamamı adındaki diğer hamama gittim. Ondan da uyuz aldım. Artık Ankara'da bulunduğum beş-altı yıl içinde aslâ hamama gitmedim. Evde yıkandım nezle oluyorum, onu da yapamadım. Haneleri ısıtmak mümkün değil. Her tarafı delik. Teshîn mangalla. Yazın ıslak havlu ile siliniyordum. Haneler öyle enti-püften ki halı serersen rüzgâr onu kaldırıyor, davul gibi oluyor.

Bizim kışla hayatı ayrıca kayda lâyıktır. Bizim odada yirmibeş kişi yatıyoruz. Trabzon mebusu **Ali Şükrü** de kaçıp gelmiş, yataklarımız yanyana. **Yusuf Kemal** yanımda. Biraz ötede **Yunus Nadi** ile İzmit mebusu **Süreyya** (Abazadır) yanyana. Karşıda **Tunalı Hilmi**. Geceleri **Yunus Nadi** ve **Süreyya** içiyorlar ve bir düziye kumar oynuyorlar. Bazan Âsetin **Bekir Sami** de geliyor, bazan **Yusuf Kemal** de karışıyor. Kare yapıp sabahlara kadar poker oynuyorlar. **Tunalı Hilmi** esasen sarhoş geliyor, koltuğunda da bir şişe. Sabaha kadar yine içiyor. Uyuduğu yok. Ekseri gece rakısı bitiyor. Rakın var mı diye şunu-bunu da uyandırıyor. Günde galiba bir okkadan fazla içiyor. Biz uyuyoruz. Bende okuyup-yazma da yok. Zaten öyle bir memleket ki; kitap yok. **Ali Şükrü** orta boylu, güzel yüzlü, miyop olup gözlüklü, namuslu bir adam. Hayatı muntazam. Vaktinde yatıyor, vaktinde uyanıyor. Aslâ ra-

kı içmiyor, rakının şiddetle aleyhinde. Hattâ sigara ve kahve de içmiyor. Bahriye Zabiti imiş ve İngilterede de bulunmuş; fakat pek fazla bir taassub halinde dindarlığı var. Çok da asabî bir adam.

Bir gece yarısında bir gürültü bir kıyamettir koptu. Dayak patırtısından yataktan sıçradım. Gözlerimi açtım. Ne göreyim. **Ali Şükrü, Hilmi**'yi almış eline, eşek sudan gelinceye kadar döğüyor. **Hilmi** öyle sarhoş ki; mukavemet değil belki hissi rakıdan iptâl olmuş, yediği dayakları bile duymuyor. Acıdım, araya girip âdi herifi kurtardım. Şimdi **Şükrü** yatağına oturmuş, hâlâ öfkesini alamamış. "Yahu! Ne oldu?" dedim. "Ne olacak!... Eşek gibi içmiş; bu yetmemiş de beni uykudan uyandırdı. Ne o dedim. Rakın var mı? dedi. Eh... Artık, illallah... Edepsizi iyice döğdüm. Sen yetişmeseydin geberecekti." dedi. Herkes te uyanmış dinliyordu. Hakkı vardı. Her gece herkesi uyandırırsın ama bir gün de işte böylesine tesadüf edersin. Eşek diyesin bari rakı isteyeceksen, rakı içen adamdan iste...

Akşamları yataklara girdik mi birkaç saat laf, türlü alaylar devam ediyordu. Yeniden mektep hayatına girmiştik. Eğlenceli idi.

Erkân-ı harp miralayı **Kâzım** da İstanbul'dan geldi. Nefer elbisesi iledir. Kafkasya'ya **Enver**'in amcası **Halil** ve kardeşi **Nuri**'nin yanına gidiyor. Kendisi **Enver**'in enistesi. Baktım pek terbiyeli, sessiz, uslu, zeki bir adam. Herkes de askerî iktidarını medhetti. Muhabbet bağladım. Gitti. Kafkasya'ya geçmeyip Şark Cephesine **Kâzım Karabekir**'in erkân-ı harbiye reisi oldu ki, Ermenilerle harpde hizmet etmiştir.

Kırşehir Mebusu **Rıza** da İstanbul'dan kaçıp gelmişti. Ahbabız. Bu adamı seviyorum. Uzun boylu, kemikli, çatık kaşlı. Türkmen simalı. Babayiğit. Yalnız okuyup yazıyor; fakat yüksek zekâsı, hele Türk'de aslî bir haslet

halinde olan aklı selîmi var. Lakırdıları hoşuma gidiyor. **Mustafa Kemal**'in pek aleyhinde.

Evet ... ... şahsî birtakım kusurlar içinde: Gece gündüz içiyor, bol ve açık fuhşiyat yapıyor. Hırçın, kimse ile geçinemiyor. **Rıza** gibi herkes de zaten bundan şikâyette. **Rıza Bey** Kırşehir'in eşrafından, çiftlikleri var. Ailesi çok. İsterse beşyüz atlı yapar. Nitekim sonra Yunanlılara karşı gönüllü gitti; bin atlı topladı. Bizden evvel **Mustafa Kemal** Sivas'dan Ankara'ya geleceği vakit **Mustafa Kemal**'i kumandan **Ali Fuad** himaye etmiş; fakat vali olan **Refi' Cevat**'ın babası **Muhittin Paşa,** İngilizlerin adamı olduğundan onu kaldırmak lâzım gelmiş. **Rıza**'ya söylemişler. Beş-on atlı ile gelmiş. Vali şehirden gezmeye çıkarmış. Çankırı kapısının yanlarında pusu kurmuş, valiyi yakalayıp götürmüş. Bunun üzerine **Mustafa Kemal** gelebilmiş. Bu adam bu kadar hizmet etmiş ama .... yine onun şiddetle aleyhinde. Ağzını açıp neler söylüyor. Zavallıya iftira da edip İngiliz casusu diyor. Münasebeti yok. Ben **Rıza**'nın yüreğinin içini öğrendim. Bil'akis pek vatanperver. O da bunları işitiyor, **Mustafa Kemal**'in aleyhinde söyleniyor.

İş açık .... bu adamdan kendisini de bir gün yakalayıp dağa götürür diye korkuyor; mesele bundan ibaret. Onu lekeleyip imha etmek istiyor. Cesaret edip yapamıyor da... Çünkü henüz kuvveti yok, kamarilla da teşekkül edememiş... Bu arzusunu o vakit yapamadı ama beş-altı yıl sonra yaptı. Zavallıyı hiç bir sebepsiz darağacında sallandırıverdi. Hâlâ kendisini basmak korkusu altında idi demek...

Yahya Galip mutaassıp görünüyor. Hem Şeyh imiş... Bizim namaz kılmadığımıza, bazımızın kumar oynamasına, rakı içmesine kızarmış. Birgün bir emir bütün koğuşlara tenbih ediliyor. Rakı, kumar yasak. Herkes beş vakit namazını kılacak! Emir de vali vekili **Yahya Galip**'in. Alay

ettim... "Mektep müdürü! Sert adammış be!" dedim. Canım da sıkıldı. Onbeş yaşında mektep çocuğu muyuz!... Kumar, rakı fena. Hakkı var. Namaz! Bu adam bizi zorla cennete mi sokacak!... Garip şey... Ötekinin men'inin de bir yolu var. Ham adam, ham kafa vesselâm. Ertesi günü oldu. Bir müezzin tayin etmiş. Müezzin geldi. Adamcağız bizim kapının eşiğinde durdu. Yüzünü odanın içine, içeri çevirdi. Sesi ne kadar çıkıyorsa bağırarak ezan okumağa başladı. Bu onun talimatı olacak. Gözüm kızdı, yerimden fırladım. Müezzini dışarı fırlattım. "Ezan okuyorum" dedi. "Ezan böyle okunmaz. Minarede ya cami ittihaz edilen münasip yerde okunur. Böyle ezan okuyana böyle yapılır" dedim. Ne ise bu suretle bu işten kurtulduk. Müezzin bir daha gelmedi. Baksana nice kart beynamazları bu adam müslüman edecek!... **Yahya** bana düşman oldu. Ben de onunla alaya başladım; adını Hâkan koydum. Hâlâ ondan bahsolunurken herkes Hâkan derler. Dedim: "Biz padişahsız yere geldik zannediyoruz. Meğerse burada daha müstebit, daha cebbar bir padişah varmış. Bu adam başımıza Hâkandır."

Mustafa Kemal bizi Ankara'da bırakmaya uğraşıyor. **Adnan**'ı musallat etti. **Adnan** bana söylüyor: "Kalın! Lâzımsınız. Hizmet gerek, ilâ..." diyor. Cevabım "Hayır!" ve "İngiliz casusluğuyla itham bizi tamamiyle kırmıştır. Bu izzet-i nefsizlikle hizmet etmek imkânımız yoktur" dan ibaret. **Yusuf Kemal**'e gidiyor, o daha şiddetli. Birkaç defalar uğraştı. Olmadı. Nihayet dedi ki "**Mustafa Kemal** fena yaptı. Bu, doğru. Haksızlık; fakat tarziye veriyor. İşte sizi bırakmak için böyle rica etmesi esasen bir tarziyedir". Bu söz bana mülâyim geldi. Doğrudur; ama görülüyor ki bu adamla geçinmek güç iş. Keskin sirke ve fena halleri var.

Nihayet ben düşüne düşüne herşeye rağmen kalmak fikrine vardım. Birgün **Yusuf Kemal**'i aldım. şehirden çıktık. Çankırı kapısını ve şimdiki (Hakimiyet-i milliye) gazetesi binasına yakın bir tepecik, onun üstünde de eski bir şeyin bakiyesi kalın bir duvar parçası var. Galiba Ankara'nın eski en dış kalesinden kalmış yegane bir eser. Oraya oturduk. Kalmak istediğimi, bu işin iyi bir netice vereceğini, milleti kurtarabileceğimizi, kurtaramazsak bile böyle bir mukavemetten başka çare olmadığını, bunu tecrübe etmek lüzumunu, ne de olsa vatana hizmet etmek zaruret ve vazifesini söyledim. Kalmağa karar verdik.

Birgün Eczacı **Hüsnü** bizi bağına dâvet etti. Yedik, içtik. Kuvvet iddiası ile **Yusuf Kemal** ile kavga ettik. Arkaüstü yatırdım. Üstüne kapandım. Kalkamıyor. Ağzı ile burnumu ısırdı. Rovelverim vardı. **Zihni** (Sonra Sinop mutasarrıfı) cebimden rovelverimi aldı. Bir şey yaparım diye korkmuşlar. **Yusuf Kemal** ile barıldık.

Birkaç gün sonra Miralay **Refet** (**Refet Paşa**) geldi. Benimle bir odada görüştü. Kalmamız için rica etti. Ben kalmak fikrinde olduğumu, fakat **Yusuf Kemal** ile ahdimiz vardı, herşeyi beraber yapacağımızı, o kalırsa kalacağımızı söyledim. Ona haber gönderdik. Geldi. "Hayır" ı bastırdı. Ben de şaştım. Halbuki kalmağa karar vermiştik. **Refet**'e "Ben sözümü söyledim. İşte sen, işte **Yusuf Kemal**" deyip odadan çıktım. Nihayet o da "Pekiyi" demiş. Zaten kararı vermiştik. Sonra bunu **Refet**'in tehdidi üzerine kaldığımızı söyliyerek ..... aleyhimize propağanda yapmıştır. Ne biçim adam!... Adam lâzım. Bizi bırakmamağa çalışıyorsun, yalvardın. Hattâ öyle de de yani tehditle de olsa sesi kes. Hayır! Hem yalvarır, hem ... yapar. Huyu budur. Her işte onda bunu gördük. Herkese böyle yapmıştır.

Yanında Hey'et-i Temsiliye adını taşıyan beş-altı kişi var ama içinde münevver veya mazisi hizmetle geçmiş adam diyecek bir kimse yok. Tabiriyle cadoloz şeyler. **Mustafa Kemal** de Reisi. **Mustafa Kemal**'in yanında **Re-**

cep adında bir yüzbaşı ile **Hayati** adında bir mülâzim hususî kâtibi. **Refik** adında bir askerî doktor da tabib-i hususîsi.

*
**

Buraya kadar Millî Kıyam'a İstanbul'dan ve kenarından iştirak ettim. İlk kıyamda hiç bir hissem yoktur. O vakit zaten Mısır'da idim. Kıyamı orada işitince yüreğim çırpınmış, sevinçten ağlamıştım. Kıyamı halk, mesela **Demirci Efe** Balıkesir, Akhisar, Manisa, Erzurum, Adana gibi yerlerde eşraftan bir veya birkaçı, bir mutasarrıf, **Kel Ali** gibi bir takım zabitler yaptılar. Bunda **Mustafa Kemal**'in de hiç bir hissesi ve şerefi yoktur. O sonra taazzuv eden, vücuda gelen bu kıyamın tepesine geçip reis olmuştur.

Bundan sonra ise tamamiyle içindeyim. Mevkilerim her şeyi bilmeye müsait. Çok şeyde bizzat dahlim var.

Şimdi Millî Kıyam serlevhasıyla bir bahis açıyorum. Buna iptidasından yeniden başlıyorum. Geçen yıl **Mustafa Kemal** Mecliste altı gün süren bir nutuk söylemiş, kendi mahlukatı olan mebusları altı gün dinletmiş, devlete masrafla bunlardan elli bin nüsha basmışlar. Uzun bir şey. Getirttim, okudum. Bütün harekâtı baştan sona kadar yazmış. Fakat gördüm ki, bir çok yerler yanlış, birçok mühim vukuatı ise hiç zikretmeksizin geçmiş. Her satırda görülüyor ki bütün işleri yalnız kendisinin gördüğünü, kerametler yaptığını, harikalar yarattığını anlatıyor. İşine gelen vesikaları koymuş; gelmiyenleri koymamış. Madem ki vesika koyuyorsun hepsini koysana. Her vak'a için yüzlerce vesika var. Koyduğu vesikalarda bile . . . . lıklar, rötüşlar, tahrifler, sonra **Hz. Muhammed**'den fazla kerametler, **Firavun** ve **Nemrut**'dan müthiş gururlar var Bu kitabın mütalaasından anlaşılıyor ki bu adam bütün

vukuatı kendi lehine tebdil etmiştir. Tarihi tağyire cür'et etmiştir. Mükemmel bir tarih . . .'ı olmuştur. Zavallı sade dildir. Eski padişahlar ve onların meddahları vekayi'name muharrirleri devrinde miyiz? O zaman bile, bir **Naima** çıkmış, nice acı hakikaleri yazıvermiştir. Dün olan, yüzler ve binlerce şahidi bulunan bu vukuat hemen bu gün tağyir edilebilir mi? Hangi asırdayız? Biz zaten bunları yazmak istiyorduk. Bu nutku görünce tarihe, ilme, insaniyete Türk'e hizmet lüzumunun şiddeti içinde bulunmak dolayısiyle bizim için hakikatın millete ve cihana tevdiinin tekasül edilemiyecek bir vazife olduğunu tamamen anladık.

Binaenaleyh hem yazıyorum. Hem bu nutku da önüme koydum. ..... lıkları tashih ediyorum.

İKİNCİ CİLDİN SONU

DEĞERLİ OKUYUCU!..

Merhum Dr. **Rıza Nur**'un hatıraları, 5816 sayılı "Atatürk aleyhine işlenen suçlar hakkında kanun" dolayısiyle neşri güç bir noktaya gelmiş bulunmaktadır. Bundan sonraki bahisler; **Millî Kıyam** (iç yüzü), **Lozan Konferansı** ve **Mustafa Kemal**'in **Nutkunun Mahiyeti** gibi serlevhalarından da anlaşılacağı üzere yakın tarihimizin bâkir gerçekleri üzerine —henüz pek alışılmamış tarzda— ışık tutan müthiş ifşaat ve vesikalar ihtiva etmektedir.

Yukarıda bahsi geçen kanun'un kabûlü sırasında Parlamentoda da teyid edilmiş olduğu üzere bu kanunla tarihî gerçeklerin ortaya çıkmasına engel olunmak istenilmiş değildir. Bu itibarla ufak tefek müdahaleler ve hissî beyanlar atlanılarak işbu hatıratın mabadının da neşri imkânları aranasaktır. Bununsa, Türk Adliyesinin kanunları dar bir tefsirle telâkkî edip etmemek hususundaki tutumuna bağlı olduğu muhakkaktır. Üzerinden yarım asır geçmiş bulunan tarihi gerçeklerin yazılıp söylenmesine engel olmak bizden başka hiç bir memlekette görülmemiş bir taasup nev'idir. Sosyal hayatta da fazla tazyikten —fizikteki gibi— patlamalar vücude geldiği hesaplanırsa bu taassuptan dönmenin istikbal için önemi anlaşılır...

Selâm ve Sevgiler

ALTINDAĞ YAYINEVİ